॥ अथ श्रीमद्भागवते सप्तमः स्कंधः प्रारभ्यते ॥

श्रीवेदव्यासायनमः ॥ षष्ठस्कंधाभिधतीर्थेस्नातःसप्तमनाम्न्यथ ॥ श्रीमद्भागवतेस्नातुंप्रयतेतत्त्वसंविदे १ सेवायेषामपवर्गगतिर्जगतामलास्तेश्रीमाद्विष्ण्वंघ्रिसरोरुहयुगलेभ्रमंतःसंतःकुर्वंतुदयांमयिवि
जयध्वजतीर्थेनित्यानित्याभ्यस्तादितिजांघ्रितनुनखतीर्थसुतीर्थे संततवेदांतपरिनिष्ठितानामपिश्रीनारायणपरमप्रसादमंतरेणानापादितसमीचीनज्ञानामृतकलानां क्वचित्क्वचिदसुरजनमोहायप्रदर्शि
तशुक्रशोणितसंपर्कादिभिरिवभगवतःप्रादुर्भावैस्तत्त्वेसंशयालूनांसतांविसंशयार्थं श्रीनृसिंहावतारस्तत्प्रसक्तयेनानाविधवर्णाश्रमाचारभेदविचारस्तत्पूजाप्रकारश्चनिरूप्यतेस्मिन्स्कंधे तदर्थंपरीक्षि
त्प्रश्नपूर्वकमुपोद्घातंरचयति समइति योभगवान्भूतानांयोग्यतातिरेकेणपक्षपरिग्रहशून्यःआत्माप्रियश्च तदेतत्प्रेयइतिश्रुतेः सत्त्वादिप्रदत्वात्तैरनुष्ठितसमर्चनादिसुकृतस्यसुखलक्षणफलदातृत्वे
नोपकर्तृत्वाच्चसुहृत् किमतइतितत्राह स्वयमिति सस्वयंविषमइवेंद्रस्यार्थेस्वप्रयोजनमंतरेणपरप्रयोजनार्थंकथंदैत्यानवधीदित्यन्वयः १ ननु सुरगणैःक्रियमाणस्यस्वप्रयोजनस्यसंभवादवधीदि
तिकिंनस्यादितितत्राह नहीति हिशब्दोहेत्वर्थः कुतोनास्तीत्यत्राह निःश्रेयसात्मनइति नित्यानिर्दुःखानंदस्वरूपस्यतादृशत्वंमुक्तस्याप्यस्तीतितत्राह साक्षादिति नित्यनिर्दुःखानंदानुभवस्वरूप
स्यपरप्राप्यप्रयोजनाभावान्मुक्तस्यतदभावात् नन्वसुरप्रद्वेषात्सुरहितंक्रियतइतितत्राह नैवेति विद्वेषस्यतत्तत्स्वरूपद्योतनायासुरेभ्यइतिपंचमी वृक्षात्पर्णंपततीइतिवत्कादाचित्कत्वाभावान्नित्येद्वेषे
वधानुपपत्तिरन्यथावधस्यापिसंततानुवृत्तिःस्यादतोनोपपत्तिःस्यादितिभावः स्वाभिभवलक्षणभयात्तद्वधइति तत्राह नेति उद्वेगोभयलक्षणं कुतइत्यतउक्तं अगुणस्येति प्राकृतगुणसंबद्धस्यपुंसःतादृक्
स्वभावत्वाद्धरेस्तदभावान्निर्गुणश्चेतिश्रुतेः अनेननिःश्रेयसात्मनोपिगुणसंबंधेनजीववत्तथात्वंस्यादितिशंकापिनिरस्तेतिज्ञायते २ ३ प्रामाणिकत्वद्योतनाय प्रश्नंस्तौति साध्विति तत्रहरिचरितेभाग

राजोवाच ॥ समःप्रियःसुहृद्ब्रह्मन्भूतानांभगवान्स्वयम् ॥ इंद्रस्यार्थेकथंदैत्यानवधीद्विषमोयथा १ नह्यस्यार्थःसुरगणैःसाक्षान्निःश्रेयसात्मनः ॥ नैवा
सुरेभ्योविद्वेषोनोद्वेगश्चागुणस्यहि २ इतिनःसुमहाभागनारायणगुणान्प्रति ॥ संशयःसुमहान्जातस्तंभवांश्छेत्तुमर्हति ३ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ साधु
पृष्टंमहाराजहरेश्चरितमद्भुतम् ॥ तद्भागवतमाहात्म्यंभगवद्भक्तिवर्धनम् ४गीयतेपरमंपुण्यमृषिभिर्नारदादिभिः ॥ नत्वाकृष्णायमुनयेकथयिष्येहरेःकथा
म् ५ निर्गुणोपिह्यजोव्यक्तोभगवान्प्रकृतेःपरः ॥ स्वमायागुणमाविश्यबाध्यबाधकतांगतः ६ सत्त्वंरजस्तमइतिप्रकृतेर्नात्मनोगुणाः ॥ नतेषांयु
गपद्राजन्ह्रासउल्लासएवच ७

वत्तानांमाहात्म्यंभगवद्भक्तिवर्द्धनीमत्येननतन्माहात्म्यंभगवन्माहात्म्याविनाभूतमित्यवगंतव्यम् ४ प्रश्नप्रतिवचनंभगवदनुग्रहमंतरेणसुवचंनस्यादितिप्रकटनायभगवंतंप्रसाद्यवक्तव्यार्थंप्रतिजानीते न
त्वेति ५ हरेर्हंतृत्वधर्मोनघटतइतिवदन्लोकेष्वेकत्वादुततद्विलक्षणत्वादितिवावदीषि समत्वादिधर्मोपन्यासानुपपत्तेर्नप्रथमः अघटितघटकशक्तिमत्त्वेनसर्वस्योपपत्तेर्द्वितीयोयुक्तएवेतिभावेनाह निर्गु
णइति अयंभावः भगवान्स्वमायागुणंस्वेच्छागुणमनुसृत्यस्वाधीनप्रकृतिगुणनिर्मितदेवासुरदेहंचाविश्यतत्रस्थित्वाबहिश्चनृसिंहादिप्रादुर्भावरूपेणासुरादिबाधकतामसुरादि बाध्यवस्तुषुनियामकत्वेन
स्थित्वाबाध्यतांगतोभवति किमत्रमानमितीयंशंका बाध्यादिस्थोहरिर्नित्यंबाध्यतादिगवेत्यपि गीयतेननुबाध्यत्वाद्यददोषयुतत्वतइतिभविष्यत्पर्ववचनेनपरिहर्तव्येति हिशब्देनलोकवत्तुलीला
कैवल्यमितिसूत्राल्लीलांप्रयोजयति निर्गुणत्वादिकंवैलक्षण्येलिंगमितिज्ञापनायप्रयुक्तं पुरुषाणांगुणदोषानुसारेणरक्षाद्यभावेनसमत्वादिकमपिनयुज्यतइतिप्रदर्शनायापिशब्दः तर्हिकुतोविविच्यनज्ञाय
तइत्यतोव्यक्तइति दधिस्थघृतवत्काष्ठेवह्निवच्चजनार्दनः देहेंद्रियासुजीवेभ्योविविच्यज्ञायतेनत्विति अतोविविच्यज्ञानंयुक्तम् ६ स्वमायागुणमाविश्येत्युक्तंविवृणोति सत्त्वमित्यादिना प्रकृतेः
स्वरूपभूताआत्मनःपरमात्मनोज्ञानादिवन्नस्वरूपभूताःकिंत्वधीनाः जीवस्याप्यभिमानादेवगुणानांभिन्नस्वभावत्वाद्युगपत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेरित्यतःशक्तिप्रकटनप्रकारंदर्शयति नतेषामिति ह्रासोनुद्भूतत्व
मुल्लासउद्भूतत्वं क्षयवृद्धिक्रमेणेतिपरिहारः ७

तंक्रमंविविनक्ति जयेति सत्वस्यजयकालेउत्साहविषयेदेवर्षीन्भजन्नानाभातीत्यन्वयः रजसउत्साहविषयेअसुरान्वर्द्धयन्तमसउत्साहविषयेयक्षादीन्वर्द्धयन्नेवंगुणात्मशक्तिंजृंभयतीत्यर्थः तत्रापी
त्थंभावोस्तीत्याह तत्कालेति तत्तत्कालगुणमनुसृत्यवर्तमानः ८ इममर्थमनुभाविकंकरोति ज्योतिरादिरिति अयमर्थः ज्योतिरादीत्सुतरायणादिकालादिगुणःकेषांचित्फलानामुत्साहंकेषांचिद्भ्रा
संकुर्वन्यथासत्वादिजयादिविषयेउत्साहादिकालमनुवर्तमानोभातितथेति कथमव्यक्तत्वंहरेरितितत्राह संघातादिति देहेंद्रियादिकार्यकारणसंघातान्नविविच्यतेपृथग्भूतोनज्ञायते अत्रापीदमेवोदाहरणं
ज्योतिरादिघृतादिद्रव्यंदध्यादिभ्योमथनात्पूर्वंनविविच्यतेपृथग्भूतंनज्ञायतेनप्रतीयते तथात्मापीतिभावः तेजोसितेजोत्राविधीयतेइतिश्रुतेः घृतस्यज्योतिःशब्दाभिधेयत्वंप्रामाणिकं दधिस्थघृतवत्काष्ठेव
ह्निवच्चजनार्दनइत्यादेश्च ननुयादिकेनचिद्देहादिव्यतिरिक्तत्वेनायंज्ञायतेतर्हिदधिस्थघृतवदित्यादिनिदर्शयितुंशक्यं तदेवकुतइत्याह विदंतीति कवयःब्रह्मादयःशास्त्रेणमथित्वांततोनिर्णीयात्मस्थंदेहादि
स्थमात्मानंविदंतिजानंतिकिंचांततश्चरमनाशेविदंतिलभंते लभानिष्पत्ताविति धातोःनितरांमाप्नुवंतीत्यर्थःअनेनकवीनांज्ञानमस्मिन्नर्थेप्रमाणमुक्तंभवति ९ देहादेर्विविक्तत्वेनज्ञानंकस्मान्नोत्पद्यतइतिआ
शंक्यसृष्टशरीरेषुजीववत्प्रतिष्ठत्वान्नतद्विषयंज्ञानमित्यभिप्रेत्याह यदासिसृक्षुरिति यदापरत्मात्मनोर्थेनिवासायपुरःशरीराणिसिसृक्षुःस्रष्टुमिच्छतितदागुणवैषम्यन्यायेनस्वेच्छयानि यतोरजोगुणमुपादा
यमहदहंकारपंचमहाभूतानिसृष्ट्वातैः पृथक्कृतत्तद्योग्यतानुसारेणशरीराणिसृजति यदाचेश्वरस्तासुविचित्रासुसुरनरतिर्यक्संज्ञितासुपुरीषुरिरंसुः जीवगतस्वादृष्टयोग्यतामनुसृत्यसुखादिकमुत्पाद्यतत्सा
क्षित्वेनक्रीडितुमिच्छति तदास्थितिहेतुत्वात्सत्वगुणमुपादत्ते यदाशयिष्यमाणोयोगनिद्रांचिकीर्षतितदासौतमोगुणमीरयति तच्छक्तिमुज्जृंभयति १० किंचचरंतमतीतानागतवर्तमानभेदेनवर्त

जयकालेतुसत्वस्यदेवर्षीन्रजसोऽसुरान् ॥ तमसोयक्षरक्षांसितत्कालानुगुणोभजन् ८ ज्योतिरादिरिवाभातिसंघातान्नविविच्यते ॥ विदंत्यात्मानमात्म
स्थंमथित्वाकवयोंततः ९ यदासिसृक्षुःपुरआत्मनःपरोरजःसृजत्येषपृथक्स्वमायया ॥ सत्वंविचित्रासुरिरंसुरीश्वरःशयिष्यमाणस्तमईरयत्यसौ १०
कालंचरंतंसृजतीशआश्रयःप्रधानपुंभ्यांनरदेवसत्यकृत् ॥ सतत्रतत्रोभयसिद्धिमाप्नुयाल्लिंगात्मनोलिंगगुणाश्चसंति ११

मानंकालंसृजतीत्यर्थः ईशआश्रयइत्येताभ्यांपदाभ्यांसर्जनसामर्थ्यंसूचयति अत्रप्रमाणमाह सत्यकृदिति सत्यंमीमांसाशास्त्रंतस्यकर्ता इदानींस्वसृष्टानामंतःशयनप्रकारमाह सतत्रेति तत्रतत्रदे
हेषुस्थितं उभयसिद्धिंमहतिवस्तुनिमहत्परिमाणंमहासामर्थ्यप्रकटनमणुपरिमाणमणुसामर्थ्यंवाप्नुयात् अणोरणीयान्महतोमहीयानितिश्रुतेः अत्रेदंलिंगात्मनोलिंगगुणाश्चसंतीतिनिदर्शनं चशब्दए
वार्थे यथा लिंगंशरीरस्थानीयंकाष्ठंव्याप्यतिष्ठन्नग्निर्लिंगात्मेत्युच्यतेतस्याग्नेर्लिंगस्यकाष्ठस्यगुणाः महत्त्वाणुत्वलक्षणाःसंति महतिकाष्ठेमहान् अणुनिकाष्ठेअणुरग्निरिति लिंगंशरीरेचिह्नेचसाधनेशेफ
भस्मनीत्यभिधानं ननु सृष्टौप्रवर्तमानेश्वरस्यनिरपेक्षत्वात्स्वातंत्र्येणकिंचित्कारणापेक्षासंभवः तदनपेक्षत्वेमृद्दंडादेरिवशक्त्यभावेनकार्यसामग्र्यभावइतितत्राह लिंगात्मनइति लिंगात्मनःप्रधानादेः
कारणस्य येलिंगगुणाःकार्यजनकशक्तिलक्षणाःसंतितेचालिंगात्मनःशरीरस्वामिनोहरेःसंतिविद्यमानास्तदधीनत्वादितिद्विरावृत्त्यायोजनीयं द्रव्यंकर्मचकालश्चेत्यादेः यद्वा लिंगस्यप्रधानादेर्गुणाःका
र्योत्पादनशक्तिलक्षणाःलिंगात्मनःपूर्णद्वात्रिंशल्लक्षणस्वरूपस्यहरेःसंतितेषांस्वरूपाभिन्नत्वद्योतनायचशब्दः ऊर्णनाभिस्तुरीत्रमादिविनास्वरूपभूतलीलयैवयथाजालंकरोति तथायमित्यर्थःपरोवा प्रधा
नसृष्टिर्ब्रह्मणोस्तु अवांतरसृष्टिरवांतरकारणात्स्यात् कुलालादेर्हष्टत्वादित्यतोवाह सइति तत्रतत्रकार्यकारणेषुप्रातिस्विकेषुस्थित्वोभयसिद्धिंजगत्कारणस्यजनकत्वलक्षणंकार्यस्यजन्यत्वफलंप्रापयाति
उभयोःशक्त्योरेतदधीनत्वादित्याह लिंगात्मनइति लिंगात्मनोमृदादेर्लिंगगुणाःकार्यजननशक्तयःसंति तेचानेननियताइतिशेषः लिंगात्मनःकार्यस्ययेलिंगगुणाःपृथुबुध्नोदराकारादिलक्षणाः संतिते
च तत्रतत्राग्निवद्वोविष्णुस्तत्तच्छक्तिप्रबोधकइत्यादेः अनेनबाध्यबाधकतांगतइत्येतत्स्पष्टीकृतं तथाहि तत्रतत्रदेवासुरेषुउभयसिद्धिंजयपराजयलक्षणांकार्यसिद्धिंप्राप्नोति शिरस्त्राणवर्मादिलक्षणंवहतोभ

टस्ययेलिंगगुणाः शौर्यादिलक्षणाजयापजयौवातेचहर्यधीनाः सदैवबलंबलिनांचापरेषामित्यादेः अत्रसर्वस्यहर्यधीनत्वदर्शनायप्रधानपुंभ्यांकार्यकारणाभ्यांकालंसृजतीत्यंगीकारे प्रधानपुरुषावंतरे
णकालसृष्टचशक्तिर्हरेःप्रकटितास्यादित्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाचार्यैस्ताभ्यांसहेतिव्याख्यातम् ११ नन्वत्रसाम्यगुणाधिकरणस्यहरेर्वैषम्याधिकरणत्वंकथमित्यस्यप्रश्नस्यपरिहारःकथं
स्फुटमायातइत्याशंक्य स्वतोदेवप्रियत्वमसुराप्रियत्वंमनुष्याणामुभयत्वमेवसमत्वंतत्तद्योग्यतावतांतेषामन्यथातदतिलंघनेत्वदभिमतवैषम्यप्राप्तिसाम्यहानीस्यातामित्याशयवानाह यएषइति यएषहरिः
कालेकालविषयेपि ईशिताकालस्यापिप्रवर्तनसमर्थः प्रधानपुरुषयोरीशितृत्वेकिंवक्तव्यमित्यपिपदं सविष्णुः सुरानीकमिवास्थितंसत्वमेधयति सत्वस्यदेहादिकारणत्वात्सत्वगुणप्रधानान्देवान्स
मेधयतीत्यर्थः रजस्तमस्कान्रजस्तमःस्वभावान् तत्प्रत्यनीकान्तेषांसुराणांशत्रुभूतान् असुरान्प्रमिणोतिनिहंति मिनांहिंसायामितिधातुः सुरप्रियइत्यनेनासुराणामप्रियोमनुष्याणामुभयात्मकः
स्वभावतइतिध्वनितं तदुक्तं स्वभावतःप्रियत्वात्तुसदादेवप्रियोहरिः अप्रियश्चासुराणांसस्वभावात्तूभयंनृणामिति सत्वमेधयतिइत्यनेनयासुखयोग्यता रजस्तमस्कानित्यनेनयावधयोग्यतायेचदेहें
द्रियादेःकारणभूतास्त्रयोगुणाः यश्चगुणानामुग्राहकरःकालःयच्चतेषांत्रयाणांगुणानांपुण्यपापोभयलक्षणंकर्म . यच्चमूलकारणभूतंप्रकृतिपुरुषस्वरूपम् यच्चभक्त्यादिकमेतत्सर्वमवेक्ष्यदेवानांभक्त्या
दिगुणानितरेषांद्वेषादिदोषान्मनुष्याणामुभयात्मकमुत्पाद्यसुखासुखजयापजयजननमरणादिफलदातृत्वेनसमइत्युक्तं तदुक्तं देशकालौगुणांश्चैवभक्त्यादीनप्यवेक्ष्यतु योग्यतांचतथाकर्मसमइत्यभिधी
यते स्वतःप्रियोपिदेवानामुत्पाद्यैवगुणानिमान् इतरेषांतथादोषान्सुखदुःखददात्यजः उभयंतुमनुष्याणामतःसमइतीरितइति नतु सुरादिषुस्थितानांगुणदोषाणांतत्तत्कालीनत्वेनोत्तरकालेनाशसंभवे

यएषराजन्नपिकालईशितासत्वंसुरानीकमिवैधयत्यजः॥ तत्प्रत्यनीकानसुरान्सुरप्रियोरजस्तमस्कान्प्रमिणोत्युरुश्रवाः १२सवा पुनःस्वसृष्टस्यस्थितिरक्षानु
वृत्तये ॥ सत्वंसुरगणान्विष्णुरुपबृंहयतेमुहुः १३ अत्रैवोदाहृतःपूर्वमितिहासःसुरर्षिणा ॥ प्रीत्यामहाक्रतौराजन्पृच्छतेऽजातशत्रवे १४ दृष्ट्वामहाद्भु
तंराजाराजसूयेमहाक्रतौ ॥ वासुदेवेभगवतिसायुज्यंचेदिभूभुजः १५

नानित्यत्वेनियमोनस्यादित्याशंक्य शास्त्रविहितत्वान्नियमोस्त्येवेत्याशयवानाह उरुश्रवाइति उरुबहुश्रूयतेइत्युरुश्रवाः शास्त्रंनियमप्रतिपादकं यस्यसतथा तदप्युक्तं अनादिनियताश्चैवगुणदोषाःसुरा
दिषु यथाक्रमंपुनश्चैवनियमाद्वार्द्धितास्तथा विष्णुनैवततोनित्यंविषमश्चजनार्दन इतिनियमाद्वार्द्धितास्तथेत्येतत्कुत्रप्रमाणीक्रियतेइत्यस्यउरुश्रवाइत्यत्रेतिवक्तव्यं उरुवर्द्धनलक्षणंश्रवोयस्यसतथेत्यर्थः ननुवै
षम्यंतदवस्थमेवाभूदितिचेन्न योग्यतानिमित्तत्वात्तदुक्तं नविष्णोर्विषमत्वंतुयोग्यतापेक्षयाक्वचिदिति हरेर्योग्यतानियत्यायत्आगच्छद्वैषम्यलक्षणमुरुश्रवस्तदातदस्तुविहितत्वादतउक्तं उरुश्रवाइति तद
प्युक्तं योग्यतायास्तन्नियत्याविषमत्वंभवेदिति नन्वेवंतर्हिक्वापिवैषम्यंनेत्यापन्नमितिचेदुच्यते शुभाशुभयोर्विपर्ययेशुभवतामशुभकर्मअशुभवतामसुराणांशुभकर्मानुसृतफलदानेसति विषमत्वंविष्णोर्दो
षायस्यादितियदतस्तत्तद्योग्यताबलविहितशुभाशुभोभयकर्मानुसारेण तत्तत्फलस्यविकर्मेंद्रियार्थेअशुभकर्मदैत्यबललक्षणस्यदानेनेश्वरवैषम्यमिस्यतउरुश्रवाइतिजयस्तंभकल्पनामहरेर्युक्तं इंद्रस्यार्थे
कथंदैत्यानवधीद्विषमोयथेत्यादिप्रश्नपरिहारइतिसिद्धं विषमत्वंतुदोषायशुभाशुभविपर्यये अतस्तादृशवैषम्यंब्रह्मसूत्रेनिराकृतं शुभाशुभनियंतृत्वंनदोषोगुणएवसः अतस्तदिष्टंकृष्णस्यब्रह्मसूत्रकृतोविभो
रितिवचनात् १२ सुरप्रियइत्येतद्विवृणोति सवाइति अयमर्थःसत्वंसत्वगुणसंपन्नान्मुहुरनुयुगमुपबृंहयतेसम्यक्वर्द्धयति किंकारणमत्राह पुनरिति स्वेनसृष्टस्यजगतःपुनःपुनःस्थितिरक्षानुवृत्तयेस्थि २
तिपालनयोःप्रवर्तनार्थं वाइत्यनेनसृष्ट्यादिह्यष्टकमपिहरेरेवेतिदर्शयति यदासिसृक्षुरित्यनेनयःप्रस्तुतस्तंसइतितच्छब्देनपरामृशति तत्रापीश्वरशब्देनरुद्रउपक्रांतइतिभ्रांतिनिवारणायविष्णुरिति यद्वा य
त्रक्वापिरुद्रादुत्सर्जनादिकंप्रतीयतेतदपितत्स्थहरिणेतिप्रकटनायविष्णुरिति १३ सुरप्रियइत्येतादितिहासेनदर्शयति अत्रेति सुरप्रियएवनासुरप्रियोहरिरिति अन्ययोगव्यवच्छेदार्थएवशब्दः १४ १५

१६ एकएवांतोनिर्णयएषामस्तीतिभाक्तिरेवपुरुषार्थसाधनंनान्यत्कर्मादिकमितिनिर्णयवतांविष्णुरेवमुमुक्षुभिर्निषेव्यइतिनिश्चयवतांवा १७ श्रीहरिनिंदनंसतांकर्णशूलायमानमप्येतच्छ्रोतुंत
च्चित्रमित्याशयवानाह भगवन्निंदयेति १८ १९ श्वित्रःश्वेतकुष्ठः २० दुरवग्राह्यंदुर्ज्ञेयंधामस्वरूपंयस्यसतथातस्मिन् लयंसायुज्यलक्षणं ननु अत्युत्कटैःपुण्यपापैरिहैवफलमश्नुत इतिव
चनात् श्वित्रोनजातइत्यादिवाक्यं कथंसंगच्छतेभगद्द्वेषिणोपिबहुविधाः तत्रकेचिन्मरणानंतरंपापफलंभुंजते केचिदत्रैव तत्कुतइतिचेन्न नियमाद्भुज्यतेपुंभिर्धर्माधर्मफलंमृतौ कश्चिदत्रापिभुज्येततस्मा
त्त्वाधर्ममाचरेदितिवचनात् अनेनधर्मिणोपिव्याख्याताः धर्मात्स्वर्गं विधर्मीनिरयमितिच अत्रकश्चिद्विशेषोप्यस्ति जयविजययोःसात्त्विकत्वेनभक्तत्वेनद्वारपालत्वेन हरेरतिप्रियत्वात्सनकादिशापादसु
रजन्मन्यपिकश्चिद्भक्त्यलोपात्द्वेषफलभोक्तुरन्यत्वाच्चद्वेषस्यपापिष्ठासुरत्वादनयोरुपचरितत्वाच्च अनेनस्वापराधनाशलक्षणानुग्रहपात्रत्वेनप्रतिज्ञातशपथत्वेनचहरेःसुरप्रियत्वंचविशदमभूदितिरहस्यम्
२१ २२ २३ देहाद्यभिमानवतःस्तवनिंदनादिनामनःखेदहर्षादिसंभवेनक्रोधादिकंस्याद्धरेस्तदभावान्निंदनादिनाविशेषानुदयात्स्वतोनित्यतृप्तत्वेनपरप्राप्यप्रयोजनाभावात्तत्तद्योग्यतानुसा

तत्रासीनंसुरऋषिंराजापांडुसुतःक्रतौ ॥ पप्रच्छविस्मितमनामुनीनांशृण्वतामिदम् १६ युधिष्ठिरउवाच ॥ अहोअत्यद्भुतंह्येतद्दुर्लभैकांतिनामपि ॥
वासुदेवेपरेतत्त्वेप्राप्तिश्चैद्यस्यविद्विषः १७ एतद्वेदितुमिच्छामःसर्वएववयंमुने ॥ भगवन्निंदयावेनोद्विजैस्तमसिपातितः १८ दमघोषसुतःपापआरभ्यक
लभाषणात् ॥ संप्रत्यमर्षीगोविंदेदंतवक्त्रश्चदुर्मतिः १९ शपतोरसकृद्विष्णुंयद्ब्रह्मपरमव्ययम् ॥ श्वित्रोनजातोजिह्वायांनांधंविविशतुस्तमः २० क
थंतस्मिन्भगवतिदुरवग्राह्यधामनि ॥ पश्यतांसर्वलोकानांलयमीयतुरंजसा २१ एतद्भ्राम्यतिमेबुद्धिर्दीपार्चिरिववायुना ॥ ब्रूह्येतदद्भुततमंभगवन्नत्र
कारणम् २२ श्रीशुकउवाच ॥ राज्ञस्तद्वचआकर्ण्यनारदोभगवानृषिः ॥ तुष्टःप्राहतमाभाष्यशृण्वत्याःसदसःकथाम् २३ ॥ नारदउवाच ॥ निंदनस्तवसत्कार
न्यक्कारार्थंकलेवरम् ॥ प्रधानपरयोराजन्नविवेकेनकल्पितम् २४ हिंसातदभिमानेनदंडपारुष्ययोरपि ॥ वैषम्यमिहभूतानांममाहमितिपार्थिव २५ यन्नि
बंधोभिमानोयंतद्वधात्प्राणिनांवधः ॥ तथानयस्यकैवल्यादभिमानोखिलात्मनः २६

रेण तत्तत्फलदातृत्वंयुक्तमित्यादिकंवक्तुमुपक्रमते निंदनेति निंदनंदोषसंकीर्तनं स्तवःस्तुतिर्गुणलक्षणा सत्कारःकायिकपूजा न्यक्कारःकायिकावज्ञा तेषांनिंदनादीनां अर्थंविषयभूतंकलेवरंप्रधानप
रयोः प्रधानाद्देहेंद्रियाद्यात्मकात्परस्यजीवस्याविवेकेनाभेदेनकल्पितंस्वतश्चिदानंदस्यप्रकृतेरनात्मनोभेदाग्रहादिदंजडशरीरंक्लृप्तमित्यर्थः २४ ततःकिंफलतीतितत्राह हिंसेति तदभिमानेनदेहाभिमा
नेनभूतानामविवेकज्ञानिनांममाहमितीहदेहेहिंसाताडनादिलक्षणादंडपारुष्ययोर्निमित्तयोर्वैषम्यंविषमावस्थाफलतीत्यर्थः २५ ततश्चकिंतत्राह यन्निबंधइति ममाहमित्यभिमानोयन्निबंधः
यस्मिन्देहेनिबद्धः तद्वधात्तस्यदेहस्यवधाद्धिंसादिलक्षणात् प्राणिनांचेतनानांवधइत्युपचारःइतियत्तस्मान्निंदनादिकंदेहस्यैवफलतिनात्मनःतस्यनिष्फलमित्याशयःयथाजीवस्यममाहमितिदेहाभिमा
नादनर्थपरंपरा तथाहरेरपिदेहस्थत्वाविशेषात्साम्यात्किंनेत्याह तथेति अखिलात्मनोखंडस्वाभिनोयस्यनतथाजीववद्देहाभिमानोनास्ति कुतःकैवल्यात्देहाद्यभावादेव ननुप्रकृत्यात्मकस्यदेहस्याभावो
हेतःक्रियतेसच्चिदानंदात्मकदेहस्यवेत्येतयोरिदमेवोत्तरं प्रकृत्यात्मकदेहादेरभावात्प्रकृतिप्राकृतवैकृतमिश्राविरहितसच्चिदानंदात्मकदेहसद्भावात् सदेहःसुखगंधश्चेत्यादेः २६

परस्यपरमात्मनः इदमेषांहिंसाकेननिमित्तेनास्तीतिकल्प्यतेनिमित्ताभावान्नैमित्तिकाभावइत्यर्थः अन्यस्मिन्हिंसादिकर्तरिसतिहरेर्हिंसादिकमस्तीतिकल्पयितुंशक्यतेसचनास्तीत्याशयेनोक्तंअकर्तुरितित स्यान्यःकर्तानविद्यतइत्यकर्तातस्यहिशब्देनपद्यस्यायुधादिनाप्रहर्ताहश्यतेतत्फलंछेदादिकंनास्तीत्याह अच्छेद्योयमदाह्योयमित्यादेः तत्सर्वंकथमित्यतउक्तं परस्येति लोकाविलक्षणस्य तर्ह्ययंशून्यकल्प इत्यस्यापीदमुत्तरम् परस्यब्रह्मणः ब्रह्मविदाप्नोतिपरमितिश्रुतेः इदंहिंसेतिलिंगव्यत्ययोहिंसायाःकुत्सितत्वद्योतनायव्यत्ययोतिशयकुत्सनभेदेष्विति सूत्राज्ज्ञायते हरौहिंसाशंकाकुत्सितेत्यर्थः नास्यज रयैतज्जीर्यतेनवधेनास्यहन्यते एतत्सत्यंब्रह्मपरं नहन्यतेहन्यमानेशरीरेइत्यादेश्च अत्रैवंहरिस्वरूपेस्थितेस्वयोग्यानंदाविर्भावलक्षणमोक्षसाधनक्षमाक्षीणाभक्तिरेवद्वेषादिकमर्थवादलक्षणम् तत्सत्स्वभाव ज्ञापनार्थमुच्यतइत्याशयेनाह तस्मादिति यस्माज्जडशरीरेंद्रियाद्यभावेनहरेरहंममाभिमाननिमित्तोपद्रवोदूरतोनिवारितः तस्माद्वैरानुबंधादिनायोहरौमनोयुंज्यात्प्रयुंक्तेसकथंचित्पृथङ्नेक्षतेमनसस्तत्राभि निवेशेनहरेरन्यंनचिंतयतितमेवानुस्मरतीत्यन्वयः अनेनवैरादीनामेकतमेनापिहरौमनोयुंजानोवैरादिमानेवभवतीतितत्तद्वस्तुस्वभावात्तथोच्यतइतिज्ञातव्यं तदुदितमाचार्यैः कथंचिन्नेक्षतेपृथक्तत्रैव मनसोभिनिवेशेनतदन्यंनेक्षतेवैरादीनामेकतमेनापियोमनोयुंज्यात्सतदन्यन्नेक्षतइतिस्वभावकथनम् नन्वत्रसंयुंज्यादित्यस्यप्रथमप्राप्तंविध्यर्थंपरित्यज्यान्यार्थकल्पनायामश्रुतकल्पनास्यादितिचेन्न भक्त्या त्वनन्ययाशक्यअहमेवंविधोर्जुन यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यः प्रियोहिज्ञानिनोत्यर्थमहंसचममप्रियः इत्यादिनाभक्तेरेवभगवत्प्रीतिजनकत्वोक्तेः अननुभूतिरवधुन्वानइत्याद्यनर्थश्रुतेश्च अतोनविध्यर्थोंगीका रयोग्यः तदप्युक्तंनविधिरिति नकेवलंद्वेष्टुःस्वस्यैवानर्थोपितुतत्पितॄणामपि तदुक्तं कर्मणामनसावाचायोद्विष्याद्विष्णुमव्ययम् मज्जंतिपितरस्तस्यनरकेशाश्वतीः समाइति नन्वेकदाकृतद्वेषप्राप्तनरकोपभो

परस्येदमकर्तुर्हिहिंसाकेनास्यकल्प्यते ॥ तस्माद्वैरानुबंधेननिर्वैरेणभयेनवा ॥ स्नेहात्कामेनवायुंज्यात्कथंचिन्नेक्षतेपृथक् २७ यथावैरानुबंधेनमर्त्य स्तन्मयतामियात् ॥ नतथाभक्तियोगेनइतिमेनिश्चितामतिः २८

गेनक्षीणदोषस्य पुनःशुद्धांतःकरणतयाभक्तिकरणयोग्ययोनिप्राप्तिःस्यादितितत्राह तानहंद्विषतःक्रूरान्संसारेषुनराधमान् क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेवयोनिषु आसुरींयोनिमापन्नामूढाजन्मनिजन्म नि मामप्राप्यैवकौंतेयततोयांत्यधमांगतिमिति कीदृशोद्वेषइतितत्राह अवजानंतिमांमूढामानुषींतनुमाश्रितम् परंभावमजानंतोममभूतमहेश्वरमिति स्वर्गकामोयजेतेत्यादेःसत्कर्मणातेषांसद्गतिःस्या त्किन्नेत्याह मोघाशामोघकर्माणोमोघज्ञानाविचेतसः राक्षसीमासुरींचैवप्रकृतिंमोहिनींश्रिताइति ननु तर्हिहिरण्यकशिप्वादेर्दुरंताघादुत्थितिःकथमभूदितितत्राह यदनिंद्रत्पितामेत्वामविद्वांस्तेजऐ श्वरम् तस्मात्पितामेपूयेतदुरंताद्दुस्तरादघात् हिरण्यकशिपुश्चापिभगवन्निंदयातमः विविक्षुरत्यगात्सूनोःप्रह्लादस्यानुभावतइति नन्वेवंतर्हिभक्तद्वेषिणोःशापवराभ्यांविपर्ययःस्यात्किन्नेत्याह वरतोपि नमुच्यंतेद्वेषिणःशापतोपितु भक्तानैवनिपात्यंतेधर्माधर्मैस्तथेतरैरिति योग्यतायाबलवत्त्वादितिशेषःनन्वेवंचेत्पुनश्चानर्थआपन्नइतितत्राह अन्यावेशकृतंयत्तुतद्वराद्यैरपोह्यते तद्विरुद्धस्वभावानामन्य थानकथंचनेत्यादिहिरण्यकशिप्वाद्याविष्टासुरकृतपापंप्रह्लादादिभिःपरिहृतंनतुस्वतोसुरस्येत्यर्थः ॥ २७ ॥ कुतःस्वतोसुरस्यपापंनपरिह्रियतइत्याशंक्यद्वेषाभिनिविष्टमनस्कत्वेनतद्योग्यत्वेनभगव त्प्रेरितत्वेनाभीष्टनिवृत्तित्वेनतदात्मकत्वादित्याशयेनाह यथेति मर्त्यस्तमोयोग्योवैरानुबंधेननिरंतरवैरस्मरणेनतन्मयतांतत्द्वेषविषयवस्तुनिपथामनसोभिनिवेशंयात्प्राप्नोतितथाभक्तिलक्षणोपाये २ नभक्तिविषयेवस्तुनिमनोभिनिवेशंनकरोति अत्रकिंप्रमाणमितितत्राह इतीति निश्चितामतिरित्यनेनसाक्षिलक्षणामतिर्गृह्यते भक्तियोगेनइतिइत्यत्रसंधिकार्याभावोद्वेषाभिनिवेशिनाम् बाहुल्यंभक्त्यभिनिवेशिनांकनीयस्त्वंचदर्शयितुम् कुतएतदवगतमितिचेन्न यथावैराभिनिवेशिनइत्याद्याचार्योक्तेः वैरिणांबाहुल्यंअन्येषांअल्पसंख्यात्वंकथमितिचेन्न हरिभक्तानांबाहुल्याकरणात्

एतदप्युक्तंकथमन्यथेत्यादि ततःकनीयसएवदेवाः ज्यायांसः असुरास्ततइतिंच भक्त्याभिनिवेशिष्वपिकश्चिद्विशेषोस्तीतिज्ञापनायवासंध्यभावः ऋतेब्राह्मणमव्ययमित्युक्तेः असुराणांनित्यद्वेषाग्राहित्व मकटनायानुबंधनेति मागधाद्यायथानित्यंद्वेषादाग्रहिणोहरौ नतथाग्रहिणोभक्ताऋतेब्रह्माणमव्ययमित्युक्तेः २८ ननु तन्मयतामित्यस्यतादात्म्यार्थःकिंनस्यादितितत्राह कीटइति द्वेषेणनिंदतश्चैद्य स्यकृष्णेनसायुज्यंकथमभूदितिप्रश्नस्यपरिहारःकथमागतइत्यतोवाह कीटइति यथापेशस्कृताभृंगेणकुड्येभित्तिसुषिरेरुद्धः कीटःश्यामनामाकृमिःतस्यभृंगस्यसरूपतांसमानाकारतांविंदते नतुतादात्म्यम् ततोभिन्नत्वेनदृश्यमानत्वात् कीदृशःयांतंउपर्यागत्यगभीरंनदंतंभृंगंसंरंभभययोगेनईषत्कोपभययुक्तस्नेहेनान्नंसंददातीतिस्नेहेनस्वात्मानमाकृष्याक्लिश्नातीतिकोपयुक्तभयेनचानुस्मरन् अत्रस्नेहस्यैवप्राधा न्यंप्राणधारणपोषणयोःसंततमिष्टत्वात् कोपभययोस्तात्कालिकत्वादप्राधान्यमित्यतोयोगस्यसंरंभभययोर्विशेषणतयोक्तिःयोगस्यस्नेहार्थत्वम् प्रीतिस्नेहस्तथायोगःप्रेमबंधइतीर्यते इतिशब्दनिर्णये सिद्धम् २९ कृष्णेभगवत्येवंवैरेणयुक्तयाअनुचिंतयाभक्तिपूर्वस्मृत्याधूतपाप्मानश्चैद्यादयःतंकृष्णमापुरित्यन्वयः अत्रसज्जीवानांशापादिनासुराविष्टानामेवमुक्तिःनकेवलानाम् तस्मात्तदाविष्टासुरावैरेण प्राप्तपाप्मानः असुर्यानामतेलोकाइतिश्रुतेःतंलोकसमुदायंप्रापुः संतोजयादयोनुचिंतयातंकृष्णमवापुरित्ययंविशेषोवैरयुक्तयाअनुचिंतयेत्याचार्योक्तापिशब्देनगर्हाभिधायिनाज्ञात व्यअनुचिंतेतितांप्रा हुर्भक्तिपूर्वांतुयास्मृतिरितिवचनात् भक्तिपूर्वैवानुचिंतात्राभिप्रेतेतिज्ञातव्यम् अतोत्रचैद्यादीनांभक्तियुतत्वंप्रतिपाद्यतइत्युपगंतव्यम् अन्यथा कीटोदाहरणंनिरन्वितंस्यात् उदाहरणस्यापिभक्त्यर्थ त्वंकुतइतिचेन्न स्नेहादन्नंददातीतिस्वाकर्षणभयेपिवा विद्यमानेप्यल्पकोपेसंगतिस्नेहतस्तथा पेशस्कृद्रूपतांकीटोयथायातितथैवतत् चैद्यादयोसुरावेशाद्धरौद्वेषयुताअपि निजस्वभावप्रभात्त्यानीताह

कीटःपेशस्कृतारुद्धःकुड्येयांतमनुस्मरन् ॥ संरंभभययोगेनविंदतेतत्स्वरूपताम् २९ एवंकृष्णेभगवतिमायामनुजईश्वरे ॥ वैरेणधूतपाप्मानस्तमा पुरनुचिंतया ३० कामात्स्नेहाद्भयाद्द्वेषाद्यथाभक्त्येश्वरेमनः ॥ आवेश्यतदघंहित्वाबहवस्तद्गतिंगताः ३१ गोप्यःकामाद्भयात्कंसोद्वेषाच्चैद्यादयोनृपाः ॥ संबंधाद्वृष्णयःस्नेहाद्यूयंभक्त्यावयंविभो ३२

रिसरूपताम् तथापिकरुणोविष्णुरन्यावेशाद्यादिद्विषन् हीयतेकिंममानेननित्यानंदस्वरूपिणः देहबंधयुतानांहिद्वेषिणाऽपकृतंभवेत् ममकोह्यपराध्येतानिर्दोषसुखरूपिणः अतोमय्यपराधस्तुस्वस्मि न्नेवनमेभवेत् अतोपद्यसुरावेशात्कृतमेतेनदुष्कृतम् अनादिभक्तोयस्मान्मेमोचयिष्येततस्त्वहम् इतिमत्वामोचयतिचैद्यादीनपिकेशवइतिवचनात् किंच निर्वैरेणेत्याद्युक्तमत्रानुसंधेयं तेनस्नेहाद्याय तनस्यदेहस्यनाशादिनाकीटस्योपद्रवाभावाद्धरेरप्युपद्रवाभावोनुमीयते तथापिकरुणोविष्णुरन्यावेशाद्यादिद्विषन् हीयतेकिंममानेननित्यानंदस्वरूपिणइत्यादिनाच ३० इतोपिभक्तिगर्भकामादिनै वभगवत्प्राप्तिरित्याह कामादिति कामादितितृतीयार्थेपंचमीकामादिभिरपियथायथावत् भक्त्यासहैवकृष्णेमनआवेश्यद्वेषादिनायदघमापादितंतदघंहित्वातस्यकृष्णस्यगतिंतल्लोकंगताइत्यन्वयः प्रथमतः कामादियुक्तयाभक्त्याहरौमनःआवेश्यपश्चात्तथाभूतयाभक्त्याघंहित्वेत्यर्थः ३१ बहवइत्युक्तस्यविषयविभागमाह गोप्यइति कामात्कामयुक्तयाभक्त्या कंसःकंसाविष्टोभृगुःभययुक्तयाभक्त्या चैद्यादयः चैद्यादिस्थाजयादयःद्वेषयुक्तया वृष्णयःसंबंधोबंधुतातन्निमित्तया यूयंपांडवाः समतुलितबहुमानयुक्तया वयंशुकादिशब्दवाच्याःकेवलयाभक्त्याअत्रकश्चनविशेषः गोप्यःकामयुताभक्ताःकंसाविष्टः स्वयंभृगुः ज्ञेयोभययुतोभक्तश्चैद्यादिस्थाजयादयः विद्वेषसंयुताभक्तावृष्णयोबंधुसंयुताः बहुमानस्नेहसाम्याद्देवाभक्ताःप्रकीर्तिताः स्नेहोपसर्जनादेवबहुमानान्मुनीश्वराः बहुमानोपिदेवानांऋषिभ्यो प्यधिकोमतः ब्रह्मवींद्रेंद्रकामादेरितरेषांयथाक्रमभितिवचनादवगतव्यः ३२

भक्त्यैवपुरुषार्थोनकेवलद्वेषेणेत्याशयवानाह कतमइति कामाद्युपसर्जनभक्तियोगानांपंचानांमध्येकतमोपिभक्तियोगोवेनस्यनास्ति असौकश्चनद्वेषात्मकएव यस्माद्भक्तियोगमंतरेणपुरुषार्थोनास्तित
स्मात्केनापिप्रकारेणापादितेनोपायेनभक्तिलक्षणेनकृष्णेमनोनिवेशयेन्नद्वेषादिना उपायोभक्तिरुद्दिष्टोद्वेषाद्याअनुपायकाइत्यभिधानादतउपायोभक्तिरेव अतोभक्तिमंतरेणोपायोनास्तीत्यर्थः ३३ पेशस्क
तारुद्धइत्यत्रचैद्यादयःस्वतोभक्ताअसुरावेशाद्द्वेषिणइत्युक्तं तत्रहेतुमाह मातृष्वस्रेयइति पार्षदप्रवरत्वंस्वतोभक्तत्वे विप्रशापादसुराविष्टत्वंद्वेषित्वेहेतुः ॥ ३४ ॥ हरिदासान्हरिभक्तान् अभि
मृशतिस्पृशतीतिहरिदासाभिमर्शनः हरेरेकांतिनांनियतभक्तानांभवउत्पत्तिः शरीरयोगलक्षणःस्वपदभ्रंशलक्षणःशापः अश्रद्धेयइवाभाति सयुक्तिकंनिरूपयितुंनक्षममितिप्रतीयते ३५ तत्रकारणमाह
देहेति देहाद्यभावश्चकुत्रत्यानामितितत्राह वैकुंठेति तेषांप्राकृतदेहाद्यभावेनजन्मादिकंकथंघटतइतिशंक्यतइत्यर्थः देहसंबंधःदेहयोगःतस्यसंबंधःनिमित्तभूतःशापएतच्छापनिमित्तं अनेनदेहयोगंत
न्निमित्तशापं तन्निमित्तंच व्याख्यातुमर्हसीत्यर्थसमुदायोलक्ष्यतइत्यर्थः ३६ तदर्थजातंकुतोवगम्यतइति परिहारवचनादित्यतआदितोवक्ति एकदेति ३७ पंचषड्ढायनाअर्भाभाःपंचवर्षाःषड्वर्षाःअर्भाः
अर्भकाःबालास्तद्वदाभादीप्तिर्येषांतेतथा तत्समानाइत्यर्थः शिशून्मत्वापुरप्रवेशकरणायवेषांतरमापन्नानित्याशंक्येत्यर्थः द्वाःस्थौद्वारिस्थौजयविजयौ तान्सनंदनादीन्प्रत्यषेधतां वेत्रविधाने

कतमोपिनवेनस्यपंचानांपूरुषंप्रति ॥ तस्मात्केनाप्युपायेनमनःकृष्णेनिवेशयेत् ३३ मातृष्वस्रेयोवश्चैद्योदंतवक्रश्चपार्थिव ॥ पार्षदप्रवरौविष्णोर्विप्र
शापात्पदच्युतौ ३४ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ कीदृशःकस्यवाशापोहरिदासाभिमर्शनः ॥ अश्रद्धेयइवाभातिहरेरेकांतिनांभवः ३५ देहेंद्रियासुहीनानां
वैकुंठपुरवासिनाम् ॥ देहसंबंधसंबंधमेतदाख्यातुमर्हसि ३६ ॥ नारदउवाच ॥ एकदाब्रह्मणःपुत्राविष्णोर्लोकंयदृच्छया ॥ सनंदनादयोजग्मुश्चरंतोभु
वनत्रयम् ३७ पंचषड्ढायनार्भाभाःपूर्वेषामपिपूर्वजाः ॥ दिग्वाससःशिशून्मत्वाद्वाःस्थौतान्प्रत्यषेधताम् ३८ अशपन्कुपिताएवंयुवांवासंनचार्हथः ॥ र
जस्तमोभ्यांरहितेपादमूलेमधुद्विषः ३९ पापिष्ठामासुरींयोनिंबालिशौयातमाश्वतः ॥ एवंशप्तौस्वभुवनात्पतंतौतैःकृपालुभिः ४० प्रोक्तौपुनर्जन्मभिर्वां
त्रिभिर्लोकायकल्पताम् ॥ जज्ञातेतौदितेःपुत्रौदैत्यदानववंदितौ ४१ हिरण्यकशिपुर्ज्येष्ठोहिरण्याक्षोनुजस्ततः ॥ हतोहिरण्यकशिपुर्हरिणासिंहरूपिणा
४२ हिरण्याक्षोधरोद्धारेबिभ्रतासौकरंवपुः ॥ हिरण्यकशिपुःपुत्रंप्रल्हादंभगवत्प्रियम् ॥ जिघांसुरकरोन्नानायातनामृत्युहेतवे ४३ तंसर्वभूतात्मभूतंप्रशां
तंसमदर्शनम् ॥ भगवत्तेजसास्पृष्टंनाशक्नोद्धंतुमुद्यमैः ४४ ततस्तौराक्षसौजातौकेशिन्यांविश्रवःसुतौ ॥ रावणःकुंभकर्णश्चसर्वलोकप्रतापिनौ ४५

नन्यवारयतामित्यन्वयः द्वाःस्थावित्युक्त्याजयविजययोःअधिकारस्थत्वंसूचयतितेनवैकुंठेअधिकारस्थिताःमुक्ताश्चेतिद्विविधाजनाःसंति तत्राधिकारस्थादेहादियोगित्वाद्वरशापयोग्याः पश्चात्रयोग्या
इतिज्ञायते तदुक्तं अधिकारस्थिताश्चैवविमुक्ताश्चद्विधाजनाःविष्णुलोकस्थितास्तेषांवरशापादियोगिनःअधिकारस्थितामुक्तिंनियतंप्राप्नुवंतिच विमुक्त्यनंतरंतेषांवरशापादयोनतु देहेंद्रियासुयुक्ताश्चपूर्वं
पश्चात्रतैर्युताः अप्यमीमानिभिस्तेषांदेवैःस्वात्मोत्तमैर्युताइति अनेनवैकुंठेमुक्तामुक्तस्थानद्वयमस्तीतिज्ञायते ३८ ३९ ४० ४१ ४२ नानायातनाः बहुविधतीव्रवेदनाकारणानि ४३ सर्वभूतात्मनिच
राचरांतर्यामिणिहरावेवभूतंस्थितं ४४ नन्वासुरींयोनिंयातमित्ययंशापःआसुरयोनिप्राप्तिहेतुःतत्रजयविजययोःदित्यांजन्मतदनुगुणंकेशिन्यादिजन्मकथंयुज्यते राक्षसीमासुरींचैवप्रकृतिंमोहिनींश्रिता
इतिभिन्नयोनित्वादितीमांमंदाशंकां हिरण्यकशिपुर्भूतममन्यतमृतौहरिं अतोभयानकोजातस्तत्रराजानमेवच मत्वाराजैवसंजातःकृष्णंचक्रादिलक्षणैःमृतिकालेहरिंचैवमत्वाभक्त्यैवकेवलं द्वास्थत्वंहरिमा
विश्यप्रापेवमनुजोपितु इत्यनेनपरिहर्तव्यं यंयंवापिस्मरन्भावंत्यजत्यंतेकलेवरं तंतमेवैतिकौंतेयेत्यादेःसुरविरुद्धस्यमुभयोःसममित्यतोहरिद्वेषश्चसमइतिभावः ॥ ४५ ॥

४६ ४७ वैरानुबंधेनवैरयुक्तभक्त्यातीव्रेणात्युत्कटेनाच्युतसाम्यतांश्रीकृष्णस्वरूपप्रवेशलक्षणां हरेर्वैकुंठगमनानंतरंपार्षदौजयविजयाख्यमूलरूपेणैकीभूयहरेःपार्श्वंजग्मतुरित्यन्वयः अनुबंध स्तुभक्तिःस्याद्बंधःस्नेहउदाहृतइत्यभिधानादनुबंधशब्दस्यनैरंतर्यार्थोनुपपन्नइति ४८ दयितत्वं महात्मत्वंचप्रश्नस्यकारणं येनकेननिमित्तेन अच्युतेआत्मामनोयस्यसतथातस्मिन् ४९ ॥ इतिश्री भागवतेमहापुराणेसप्तमस्कंधेविजय०चितायांटीकायांप्रथमोध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ हिरण्यकशिपुःस्वतोविष्णुभक्तोसुरावेशात्तद्द्वेषीत्ययंविवेकःतद्वचनेनज्ञातुंशक्यइत्येतदर्थमस्याध्यायस्यप्रारंभः तत्रप्रह्लादनाम्निपुत्रेद्वेषःकथंपितुरभूदित्यस्यप्रश्नस्यपरिहारंवक्तुमारभते भ्रातरीति १ हरिविषयरुषाभ्रातृविषयशुचा दशनच्छदओष्ठःचक्षुषोरोचिषायथाधूम्रंभवतितथापश्यन् २ भृकुट्या नीलशिरयायुक्तमुखः ३ हेपाक ४ ५ क्षुद्रैरल्पैःकपटिभिर्वा पार्ष्णिग्राहेणपृष्ठावेक्षकेणबालकेन देवानांदानवानांचसामान्यमधिदैवतंइत्यतःसमेनाप्युपधावनैःस्वोदर्चनैःविषयेण ६ त्यक्तस्वभावस्यत्य

तत्रापिराघवोभूत्वान्यहनच्छापमुक्तये ॥ रामवीर्यंश्रोष्यसित्वंमार्कंडेयमुखात्प्रभो ४६ तावद्यक्षत्रियौजातौमातृष्वस्रात्मजौतव ॥ अधुनाशापनिर्मु क्तौकृष्णचक्रहतांहसौ ४७ वैरानुबंधतीव्रेणध्यानेनाच्युतसाम्यताम् ॥ नीतौपुनर्हरेःपार्श्वंजग्मतुर्विष्णुपार्षदौ ४८ युधिष्ठिरउवाच ॥ विद्वेषोदयितेपु त्रेकथमासीन्महात्मनि ॥ ब्रूहिमेभगवन्येनप्रह्लादेप्यच्युतात्मनि ॥ ४९ ॥ इतिश्रीभागवतेसप्तमस्कंधेप्रथमोध्यायः ॥ १ ॥ नारदउवाच ॥ भ्रातर्ये वंविनिहतेहरिणाक्रोडमूर्तिना ॥ हिरण्यकशिपूराजन्पर्यतप्यद्रुषाशुचा १ आहचेदंरुषापूर्णःसंदष्टदशनच्छदः ॥ कोपोज्ज्वलाभ्यांचक्षुर्भ्यांनिरीक्षन्धू म्रमंबरम् २ करालदंष्ट्रोग्रदृष्ट्यादुष्प्रेक्ष्यभ्रुकुटीमुखः ॥ शूलमुद्यम्यसदसिदानवानिदमब्रवीत् ३ हिरण्यकशिपुरुवाच ॥ भोभोदानवदैतेयद्विमूर्द्धन्त्र्यक्ष शंबर ॥ शतबाहोहयग्रीवनमुचेपाकइल्वल ४ विप्रचित्तेममवचःपुलोमञ्छकुनादयः ॥ शृणुतानंतरंसर्वैःक्रियतामाशुमाचिरम् ५ सपत्नैर्घातितःक्षुद्रैर्भ्राता मेदयितःसुहृत् ॥ पार्ष्णिग्राहेणहरिणासमेनाप्युपधावनैः ६ तस्यत्यक्तस्वभावस्यघृणेर्मायावनौकसः ॥ भजंतंभजमानस्यबालस्येवास्थिरात्मनः ७ म च्छूलभिन्नग्रीवस्यभूरिणारुधिरेणवै ॥ युद्धप्रियंतर्पयिष्येभ्रातरंमेहतव्यथः ८ तस्मिन्कूटेहितेनष्टेकृत्तमूलेवनस्पतौ ॥ विटपाइवशुष्यंतिविष्णुप्राणा दिवौकसः ९ तावद्यातभुवंयूयंब्रह्मक्षत्रसमेधिताम् ॥ सूदयध्वंतपोयज्ञस्वाध्यायव्रतदानकान् १० विष्णुर्द्विजक्रियामूलोयज्ञोधर्ममयःपुमान् ॥ देवर्षि पितृभूतानांधर्मस्यचपरायणम् ११

क्तसाम्यावस्थस्य ततएवास्माभिःघृणेःशोच्यस्य घृणिर्विभावसौसूर्येरश्मौशोच्येविघर्षणइत्यभिधानं भजंतंस्वात्मानंसेवमानंभजमानस्यप्रत्युपकारंकुर्वतः ७ ८ अंतर्दुष्टंदृश्यमानरमणी यंकूटंअस्थिरात्मनःकूटत्वादिभाववचनंमोहनार्थमासुरमतमुदीरितमितिज्ञातव्यं तदुक्तं विष्णुभक्तेश्चतज्ज्ञानादन्यतोमुक्तिवाचकाः विष्णोर्गुणाभासवाचःश्रीब्रह्मादेस्तथाक्रमात् विष्ण्वादिद्वेषि णश्चैवसुखवाचस्तथाखिलाः मोहनार्थाःसमुद्दिष्टायथार्थद्योतकास्तथेति ९ १० द्विजक्रियामूलःद्विजाश्रयज्ञादिक्रियाश्रमूलंयस्यसतथाभक्तिज्ञानादिमंतरेणकेवलंयागादिक्रिययाप्रसन्नोभवती तिएतदासुरंमतम् । विष्णुभक्तेश्चतज्ज्ञानादन्यतोमुक्तिवाचकाइत्येतदत्रापिप्रमाणम् । द्विजैःक्रियमाणं यागादिक्रियांमूलयतिप्रतिष्ठापयतिइतिद्विजक्रियामूलइत्येतदेवमतं मूलप्रतिष्ठायामितिधातुः इ ज्यतइतियज्ञः धर्ममयः धर्मप्रधानः दानादिधर्मेणप्रसीदतीत्येतदप्यासुरमतं यथार्थद्योतकइतिवचनाद्धारकतमइत्यन्योर्थः परायणमुत्तमाश्रयमित्येतदेवमतम् ११

संदीपयतदहत वृश्चतछिंदत १२ कदनं कदहिंसा वाम् १३ गवामावासस्थानंव्रजः गोपालवसतिर्वा आश्रमोमुनिनिवासः आकरोरत्नाद्युत्पत्तिस्थानं खेटःनाट्यस्थानं खर्वटोवसनविक्रयस्यस्थानं घोषआभीरपल्लिः वणिग्भिरधिष्ठितंपत्तनम् १४ आजीव्यान्वृक्षान्नारिकेलक्रमुकान्पनसादीन् १५ विप्रकृतेविपरीतमापादितेविनाशिते १६ १७ कटोदकंप्रेतमुद्दिश्यदीयमानमुदकम् १८ तन्मातरंतेषांमातरंनाम्नारुशद्भानुंदितिंजननींच श्लक्ष्णयागिराइदमाहेत्यन्वयः १९ हेवधूःहेसहोदरभार्येहेपुत्राश्च परेणत्रधऐहिकामुष्मिकजनश्लाघ्योनभवतीतिकृत्वाशोकेउतात्रैवकंचित्कालंजीवानीतिअभीष्टहान्याप्राप्तः आहोस्वित्पितृमातृपुत्रभावस्यक्षणिकतेति तत्रप्रथमद्वितीयौप्रत्याह रिपोरिति २० तृतीयंमातरंएकांकटाक्षीकृत्याह भूतानामिति इहकर्मभुवि दैवेनविधिनान्यत्रहरिणावाएकत्रनीतानांसंमिलितानामुन्नीतानांपुत्रपौत्रादिसमृद्धिंप्रापितानांभूतानामेकत्र संवासःसहवासः प्रपायांपानीयशालायामिवयथाऽध्रुवस्तथाऽनित्योभवतीत्यन्वयः प्रपापानीयशालास्यान्मंत्रशालाप्रतिश्रयइत्यभिधानम् २१ भूतानांसहवासोऽनित्यश्चेत्तर्हिकेनसहवासोनित्यइत्याशंक्यसर्वगतत्वाज्जीवस्यमनआदींद्रियाधारत्वाद्धरिणासहवासोनित्यः सतासौम्यतदासंपन्नोभवति

यत्रयत्रद्विजागावोवेदावर्णाश्रमाःक्रियाः ॥ तंतंजनपदंयातसंदीपयतवृश्चत १२ इतितेभर्तृनिर्देशमादायशिरसादृताः ॥ तथाप्रजानांकदनंविदधुःकदनप्रियाः १३ पुरग्रामव्रजोद्यानक्षेत्रारामाश्रमाकरान् ॥ खेटखर्वटघोषांश्चददहुःपत्तनानिच १४ केचित्खनित्रैर्बिभिदुःसेतुप्राकरगोपुरान् ॥ आजीव्यांश्चिच्छिदुर्वृक्षान्केचित्परशुपाणयः १५ प्रादहञ्छरणान्यन्येप्रजानांज्वलितोल्मुकैः ॥ एवंविप्रकृतेलोकेदैत्येंद्रानुचरैर्मुहुः १६ दिवंदेवाःपरित्यज्य भुविचेरुरलक्षिताः ॥ हिरण्यकशिपुर्भ्रातुःसंपरेतस्यदुःखितः १७ कृत्वाकटोदकादीनिभ्रातृपुत्रानसांत्वयत् ॥ शकुनिंशंबरंधृष्टंभूतसंतापनंवृकम् १८ कालनेमिंमहानाभंहरिश्मश्रुमथोत्कचम् ॥ तन्मातरंरुशद्भानुंदितिंचजननींगिरा ॥ श्लक्ष्णयादेशकालज्ञइदमाहजनेश्वर १९ हिरण्यकशिपुरुवाच ॥ अंबांबहेवधूःपुत्रावीरंमार्हथशोचितुम् ॥ रिपोरभिमुखेश्लाघ्यःशूराणांवधईप्सितः २० भूतानामिहसंवासःप्रपायामिवसुव्रते ॥ दैवेनैकत्रनीतानामुन्नीतानांतथाध्रुवः २१ नित्यआत्माऽव्ययःशुद्धःसर्ववित्सर्वगःपरः ॥ धत्तेसावात्मनोलिंगंमाययाविसृजन्गुणान् २२ यथांभसाप्रचलतातरवोपिचलाइव ॥ चक्षुषाभ्राम्यमाणेनदृश्यतेभ्रमतीवभूः २३

प्राज्ञेनात्मनान्वारूढउत्सर्जयतीत्यादिनासुप्तिमरणावस्थयोरपिसहस्थित्युक्तेरन्यदाकिंवक्तव्यमित्याशयेनदैवंमतमाह नित्यइति असौ हरिरात्मनोजविस्यमनआदींद्रियज्ञानंधत्ते तस्याधारभूतइत्यर्थः नित्यत्वादिकंस्वरूपत्वेनोच्यते । परइतिजीवव्यावर्तकं माययास्वेच्छयावा सनयावा गुणान्शब्दादीन्विसृजन्ददानः संसारिणइवचिदचित्देहेनमनआदीनां नित्यसंबंधोयुज्यतइत्यतःसर्वगतइत्युक्तं प्रपायांप्राणिसहवासवत्परमात्मनोदेहसंबंधोनित्यइत्याशयेनासुरमतमप्यनेनोच्यते गुणान्विसृजन्नुभूपुरसावात्मापरमात्माआत्मनोभोगायतनंलिंगंकर्मज्ञानेंद्रियपंचवायुमनसांसमुदिवरूपंशरीरंधत्ते मायेत्युक्त्याऽनित्योदेहसंबंधइति २२ इतोपिअविद्याबलाद्ब्रह्मैवसंसरतीत्येतदासुरंमतमित्याशयेनाह यथेति एवंगुणैर्भ्राम्यमाणेइतस्ततश्चंचलीक्रियमाणेमनस्यविकलःपुमान्पूर्णपुरुषःश्रीनारायणःतस्यजीवस्यसाम्यंदोषित्वंसंसारित्वंयातीतिप्रतीयते कथमिवलिंगवानिवजीवइव मनोदोषैराभासेब्रह्मप्रतिबिंबेजीवेदूषितेतद्विषयज्ञानहीनेसातितन्महाभासिनोबिंबभूतस्यब्रह्मणो

१ आसुरमतंदर्शयति २ लिंगवानिवेत्यत्र धत्तेसावात्मनोलिङ्गंपरब्रह्मणोलिङ्गाधारकत्वेनाधाराधेयभावत्वेनलिङ्गवत्त्वासदुच्यतइतिभातिअतःसप्रमाणमाह जीवइति ।

पिदुष्टत्वंकल्पयतीत्यर्थः नचैतदुपपत्तिमदित्याह अलिंगइति नीरूपं तस्मादघटिताविद्याकल्पितमित्यर्थः अन्यत्रप्राकृतशरीररहितः कथमिव प्रचलितांभसातरवोपिप्रचलाइवदृश्यंते यथाजल
संचलनाज्जलेप्रतिबिंबितवृक्षसंचलनात्तटस्थनिश्चलवृक्षसंचलनंकल्पयत्यज्ञस्तथेति नन्वत्रप्रतिबिंबितवृक्षचलनेनतटस्थवृक्षचलनकल्पनमुन्मत्तकल्पनमेव प्रत्यक्षेणान्यथादृश्यमानत्वादित्युक्त्वादृष्टां
तांतरमाह चक्षुषेति यथापरिभ्रमतःपुरुषस्यभ्राम्यमाणेनचक्षुषाभूर्भ्रमतीवदृश्यते असमःसमतामेतिभ्रांतिदृष्टचैवकेवलं जीवेनब्रह्मनसमंतत्त्वदृष्ट्याकथंचन यथोदचालनाद्वृक्षप्रतिबिंबप्रचालनात्
तटस्थवृक्षचलनंकल्पयेदबुधोनरः तथामनसिजैर्दोषैराभासेदूषितेनरे आभासिनोब्रह्मणश्चदोषमज्ञःप्रकल्पयेत् आत्मनश्चक्षुषोभ्रांत्यायथापश्येद्भ्रमंभुवः तथैवस्वात्मनोदोषाद्दोषवद्ब्रह्मपश्यतीत्येतत्प्र
माणसिद्धत्वादुक्तएवार्थोनत्वितरः विष्णुर्द्विजक्रियामूलइत्यारभ्योच्यमानंदैवमासुरंचेत्युभयमतज्ञापनाय विप्रयज्ञादिमूलंतुहरिरित्यासुरंमतं हरिरेवहिसर्वस्यमूलंसम्यङ्मतंनृपेत्येतद्वाक्यमाचार्यैर
त्रोदाहृतमुपर्यप्यनुसंधानायचेति २३ २४ परमात्मानमेवंजानतःकिंफलंतत्राह एषइति अलिंगेप्राकृतदेहेंद्रियादिरहिते अतएवपरतंत्रत्वादिसर्वदोषरहितेपरमात्मनियालिंगभावनाप्राकृतदेहेंद्रियात्म

एवंगुणैर्भ्राम्यमाणेमनस्यविकलःपुमान् ॥ यातितत्साम्यतांभद्रेह्यलिंगोलिंगवानिव २४ एषआत्मविपर्यासोह्यलिंगेलिंगभावना ॥ एवंप्रियाप्रियैर्योगोवि
योगःकर्मसंसृतिः २५ संभवश्चविनाशश्चशोकश्चविविधःस्मृतः ॥ अविवेकश्चचिंताचविवेकस्मृतिरेवच २६ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनम् ॥
यमस्यप्रेतबंधूनांसंवादंतंनिबोधत २७ उशीनरेष्वभूद्राजासुयज्ञइतिविश्रुतः ॥ सपत्नैर्निहतोयुद्धेज्ञातयस्तमुपासत २८ विशीर्णरत्नकवचंविभ्रष्टाभरण
स्रजम् ॥ शरनिर्भिन्नहृदयंशयानमसृगाविलम् २९ विकीर्णकेशंस्तब्धाक्षंसंरंभादष्टदच्छदम् ॥ रजःकुंठमुखांभोजंछिन्नायुधभुजंमृधे ३० उशीनरेंद्रंविधि
नातथाकृतंपतिंमहिष्यःप्रसमीक्ष्यदुःखिताः ॥ हताःस्मनाथेतिकरैरुरोभृशंघ्नंत्योमुहुस्तत्पदयोरुपापतन् ३१ रुदंत्यउच्चैर्दयितांघ्रिपंकजंसिंचंत्यअस्रैःकुचकुं
कुमारुणैः ॥ विस्रस्तकेशाभरणाशुचंनृणांसृजंत्यआक्रंदनयाविलेपिरे ३२ अहोविधात्राऽकरुणेननःप्रभुर्भवान्प्रणीतोदृगगोचरंदशाम् ॥ उशीनराणामसिवृ
त्तिदःपुराकृतोधुनायेनशुचांविवर्धनः ३३ त्वयाकृतज्ञेनवयंमहीपतेकथंविनास्यामसुहृत्तमेन ॥ तत्रानुयानंतववीरपादयोःशुश्रूषतीनांदिशयत्रयास्य
सि ३४ एवंविलपतीनांवैपरिगृह्यमृतंपतिम् ॥ अनिच्छतीनांनिर्हारमर्कोस्तंसंन्यवर्तत ३५

त्वादिचिंता एषआत्मनःस्वस्यैवायोग्यस्वजनस्यविपर्यासस्तमःप्राप्तिलक्षणोनर्थोभवति इहापियथापरत्रतमोलक्षणोनर्थएवंप्रियाप्रियादियोगवियोगलक्षणापूर्वकर्मानुसारेणसंसृतिर्भवति २५ कीदृ
शीतिविशेष्याह संभवइति अज्ञानपूर्तिपर्यंतंपुनःपुनःसंभवस्तस्मिन्सतिस्वरूपविनाशः विवेकस्मृतिः अविवेकिनएवाविवेकभ्रांतिः ज्ञानित्वभ्रांतिः असुरसिद्धांतनिष्ठितस्यहिरण्यकशिपोरेवंदैवासिद्धां
तोपन्यासेनकथंस्वबंधुबोधनमितीयमाशंका अंतर्हिरण्यकादीनांभक्तिरस्त्येवकेशवे असुरावेशतस्त्वन्यान्हरिस्तोतॄन्द्विषंतिचेत्यनेनपरिहरणीयेति २६ पुत्रमित्रकलत्रादिभिःसहनिवासोदैवाधीन
इतिमत्वाशोकोनकार्यइत्यस्मिन्नर्थेइतिहासलक्षणकथास्तीत्याह अत्रेति प्रेतबंधूनांकस्यचिन्मृतस्यज्ञातीनां २७ २८ असृगाविलंरुधिररूषितम् २९ स्तब्धाक्षंनिश्चलनेत्रं रजःकुंठंधूलिधूसरंमुखां
बुजंयस्यसतथातं छिन्नायुधयुक्तौभुजौयस्यसतथातं ३० ३१ कुचकुंकुमधूलिभिररुणवर्णैरश्रुभिः आक्रंदनयाउच्चैरोदनेननृणांशुचःशोकान्विसृजंत्यःकुर्वाणाविलेपिरे परिदेवनंचक्रुः ३२ नोदृशांचक्षुषा
मगोचरमविषयंनीतःयेनविधिना ३३ स्यामसत्तांप्राप्नुमःवाहिकिंकर्तव्यमत्राह तत्रेति यत्रयास्यसि तत्रपादयोरनुयानंदिश ३४ निर्हारंदाहम् ३५

हेत्यनेनकथांतरप्रसक्तिंसूचयतियमः ३६ माकुरुध्वंयूयंशोकं युष्मभ्यंसुयज्ञोदत्तइत्यादोरीतितत्राह अहोइति लोकविधिंजन्ममरणादिप्रकारंविपश्यतामपीषांप्रेतबंधूनांविमोहअहोधिक् स्वयंसधर्मा:ज न्मादिसमानधर्मा:अमीबंधवःयत्रयस्यमनुष्यदर्शनायोग्यात् स्वर्गनरकादन्यत्रोद्भवउत्पत्तिर्देहयोगलक्षणाभूत्तंतत्रतत् अस्मच्चक्षुरगोचरंस्वर्गादिकंगतंमनुष्यमनुशोचंतीतियत्तदपार्थंव्यर्थं गतानु गतिकत्वात् अदर्शनादिहायातःपुनश्चादर्शनंगतइतिवचनात् यत्रस्वर्गादेरुद्भवोयस्यसयत्रोद्भवस्तत्रगतंस्वर्गादिगतमितिवा अपार्थमनुशोचंतीतिवा सर्वस्यदैवाधीनत्वंस्वानुभवसिद्धमितिज्ञापयत्यहोइ ति यद्वा यत्रउत्पन्नंतत्रपृथिव्यांगतंमनुष्यशरीरंप्रतिव्यर्थंअनुशोचंतीति ३७ तस्मात्सर्वंदैवाधीनमितिमत्वा नशोकःकार्यइत्याशयेनाह अहोवयमिति पितृभ्यां मातापितृभ्यां अबलादुर्बलाः कुतश्चिताना स्तीतितत्राह सरक्षितेति योगर्भेऽस्मान्रक्षतिसभवानधुनाबहिर्गतान्रक्षिताहियस्माचस्मादितिशेषः ३८ नकेवलंरक्षिताऽपितुसृष्ट्यादिकर्ताप्यतोनसंशयःकार्यइतिभावेनाह यदृच्छयेति अत्रेच्छयेती च्छाग्रहणेनसर्वत्रसृष्टिप्रसंगेमायाशब्दस्येच्छार्थोज्ञायतेहेअबलाःसृष्ट्यादिकर्तायतोअतःमरणलक्षणस्यनिग्रहस्यसंग्रहेपरिहारलक्षणे प्रभोःसमर्थस्यतस्येशितुश्चराचरं क्रीडनंलीलासाधनम् ३९ दै वाधीनंजगत्सर्वमित्युक्तेःकथमीश्वराधीनंचराचरमित्याशंक्यदिष्टदेवादिशब्देनसंस्तुतोच्युतइत्याशयेनाह पथीति भक्तायाभीष्टंदिशतीति दिष्टशब्दवाच्योमुकुंदःतेनरक्षितंतेनविहतं अस्यानेनहतः

तत्रहप्रेतबंधूनामाश्रुत्यपरिदेवनम् ॥ आहतान्बालकोभूत्वायमःस्वयमुपागतः ३६ ॥ यमउवाच ॥ अहोअमीषांवयसाधिकानांविपश्यतांलोकविधिं विमोहः ॥ यत्रोद्भवस्तत्रगतंमनुष्यंस्वयंसधर्माअनुशोचंत्यपार्थम् ३७ अहोवयंधन्यतमायदत्रत्यक्ताःपितृभ्यांनविचिंतयामः ॥ अभक्ष्यमाणाअबलावृका दिभिःसरक्षितारक्षतियोहिगर्भे ३८ यइच्छयेशःसृजतीदमव्ययोयएवरक्षत्यवलुंपतेयः ॥ तस्याबलाःक्रीडनमाहुरीशितुश्चराचरंनिग्रहसंग्रहेप्रभोः ३९ पथिच्युतंतिष्ठतिदिष्टरक्षितंगृहेस्थितंतद्विहतंविनश्यति ॥ जीवत्यनाथोपितदीक्षितोवनेगृहेपिगुप्तोस्यहतोनजीवति ४० भूतानितैस्तैर्निजयोनिकर्मभिर्भवंतिकालेनभवंतिसर्वशः ॥ नतत्रहात्माप्रकृतावपिस्थितस्तस्यागुणैरन्यतमोनिबध्यते ४१ इदंशरीरंपुरुषस्यमोहजंयथापृथग्भौतिकमीयतेगृहम् ॥ तथोदकैःपार्थिवतैजसैर्जनःकालेनजातोविकृतोविनश्यति ४२

सकाशाद्वा ४० सृष्ट्यादिकंकुर्वन्नात्मातत्तत्प्राणिकर्माण्युल्लंघ्यकरोत्युततदनुसारेणेतितत्राह भूतानीति निजयोनिकर्मभिःस्वजातिविहितकर्मभिःभूतानिविहितकालेभवंतिनभवंतीत्यात्मप्रेरितैरि तिशेषः द्रव्यंकर्मचकालश्चेत्यादेः कालशब्दवाच्यपरयात्माधिकरणतयासृष्ट्यादिकमाप्नुवंतीतिवा ननु जीवात्मनोरुभयोरपिदेहस्थितेःकस्यसंसारबंधाभावइतिसुहृद्भावेनपृच्छंतमाह नतत्रेति त त्रतयोर्जीवपरयोरन्यतमआत्माप्रकृतौप्रकृतिनिर्मितशरीरेस्थितोपितस्याःप्रकृतेर्गुणैः सत्त्वादिभिर्नैनिबध्यते हकिल सत्त्वंसुखेसंजयतिरजःकर्मणिभारत ज्ञानमावृत्यतुतमःप्रमादेसंजयत्युतेत्यादि वाक्योक्तबंधोनास्तीत्यर्थः हेत्यनेन तुच्छ्येनाभ्वपिहितंयदासीत्तपसस्तन्महिनाजायतैकं इतिवाक्यंसूचयति सुविरुद्धस्वरूपत्वाज्जीवादन्यतमोहरिरित्यतोहरेरन्यतमत्वंप्रामाणिकमेव परमात्मानब ध्यतेऽन्यतमोबध्यतेइत्येतदुत्तरश्लोकेनपुनरुक्तंस्यादित्यन्यथाव्याख्यातमाचार्यैरन्यतमआत्मापरमात्मेति ४१ परमात्मनोबंधाभाववचनेनजीवात्मनोर्योभेदःअर्थादाप्तःसकेनप्रकारेणेत्याशंक्याह इ दंशरीरमिति पुरुषस्यसंसारिणोमोहेनान्यथाज्ञानेन मुहवैचित्येइतिधातोः विपरीतज्ञानजंयस्मात्तस्मादात्मनोभिन्नमितिज्ञातव्यं तथाहि भौतिकंभूतविकृतैर्वृक्षैर्विरचितंगृहं गृहस्थात्पृथग्भिन्नमीयतेयथा

१ तथाचकालइतिसप्तम्याअधिकरणत्वमितिसूचितम्

विनश्यतिचतथोदकैः पार्थिवतैजसैः परमाणुभिः कालनाम्नाहरिणाचोदितैर्विकृतोविकारंप्राप्तोजातोजन्यतइतिजनोदेहोविनश्यति स्वकारणावस्थितिमाप्नोतीतियस्मात्तस्माज्जीवाद्भिन्नइतिनिश्चीयत
नित्योनित्यानामितिश्रुतेः जीवस्यनित्यत्वात् ४२ तदेवदृष्टांतांतरेणस्पष्टयति यथेति यद्वा ननुजीवस्यशरीराद्भेदोस्तु तस्यनश्वरत्वात्परमात्मनाजीवस्याभेदः किंनस्यादितिमंदाशंकांपरिहरति य
थेति दारुषुस्थितोवह्निर्दारुभ्योभिन्नस्तद्गुणैस्तेषुनसज्जतेयथादेहिनांदेहगतोवायुर्देहात्पृथक्स्थितस्तद्गुणैश्चनलिप्यते यथासर्वगतंनभःसर्वस्माद्भिन्नंज्ञायतेसर्ववस्तुगुणैश्चनलिप्यतेयथा तथाज्ञानानं
दादिसर्वगुणाश्रयः परः परमात्मासर्वेषांजंतूनांगुणभूतंभोगायतनंशरीरमाश्रयोयस्यसः सर्वगुणाश्रयः सर्वजीवदेहगतः परोविलक्षणोभिन्नइतियावत् जीवादितिशेषः प्रकृतत्वाज्जीवगुणैर्नलिप्यतइति ।
देहाद्भेदस्यप्रकृतत्वात्सएवात्रोच्यतइति किंनस्यादितीयंशंका देहदारुगतौप्राणवह्नीसर्वगतंनभः देहादिभ्योयथाभिन्नानलिप्यंतेचतद्गुणैः तथाजीवगतोविष्णुर्जीवाद्भिन्नोनतद्गुणैरितिवाक्येनपरिहर्त
व्या अत्रायंफलितार्थः भगवन्माहात्म्यकथनेनसर्वस्यतद्वशत्वात् सएवभजनीयोनशोकेनप्रयोजनमिति ४३ किंच भवच्छोकयोग्यस्यसुयज्ञस्यदृश्यमानत्वात्तंप्रतिशोकोनकार्यइतिगूढाक्षेपंकरोति
सुयज्ञइति हेमूढाःयमनुशोचथायंसुयज्ञःशेतेनिद्रांकरोति ननुनमृतः ननुचस्याद्विरोधादावित्यभिधानात् शेतएवलोकांतरंनगतइतिवा प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामंत्रणेनान्वित्यभिधानात्अवधार
णार्थोननुशब्दः श्रोत्रादींद्रियव्यापारादर्शनादिनामरणानुमानात्कथंनमृतइत्याक्षिप्यतइतितत्राह यःश्रोतेति इहसुयज्ञशरीरेयःश्रोतायश्चानुवक्तासपरमात्माकर्हिचित्कदाचिदपिनदृश्यतेतस्यसूक्ष्म
स्वभावत्वात् तदव्यक्तमाहहीतिसूत्राच्च तस्यैवश्रोतृत्वादिकंकुतइतिचेन्न नान्योतोस्तिद्रष्टा नान्योतोस्तिश्रोतेत्यादेः ४४ ननु सुयज्ञशरीरस्थस्यमुख्यप्राणस्यश्रोतृत्वादिसंभवात् कथंतदन्ययो

यथानलोदारुषुभिन्नईयतेयथानिलोदेहगतःपृथक्स्थितः ॥ यथानभःसर्वगतंनसज्जतेतथागुणैःसर्वगुणाश्रयःपरः ४३ सुयज्ञोनन्वयंशेतेमूढायमनुशोचथ॥
यःश्रोतायोनुवक्तेहनसदृश्येतकर्हिचित् ४४ नश्रोतानानुवक्तायंमुख्योप्यत्रमहानसुः ॥ यस्त्विहेंद्रियवानात्मासचान्यःप्राणदेहयोः ४५ भूतेंद्रियमनो
लिंगान्देहानुच्चावचान्विभुः ॥ भजत्युत्सृजतिह्यान्यस्तच्चापिस्वेनतेजसा ४६

गन्यवच्छेदः क्रियतइतितत्राह नश्रोतेति अत्रसुयज्ञदेहेश्वासोच्छ्वासादिलक्षणेनमुखेव्यज्यमानत्वान्मुख्योयोमहानसुः मुख्यप्राणः सोपिस्वतोनश्रोतानानुवक्ताच तस्यवाङ्मनसिसंपद्यतेमनःप्राणेप्रा
णस्तेजसितेजःपरस्यांदेवतायामितिश्रुतेरन्ययोगव्यवच्छेदोयुक्तइति ननुतर्हिसुयज्ञनाम्नोजीवस्यश्रोतृत्वादिकमासीत्प्राकृतदिदानींन तस्मान्मृतइतिप्राचीनशंकाशेषंकैमुत्यन्यायेनपरिहरति यस्त्विति
तुशब्देनेत्यनुकृष्यते इहसुयज्ञेत्युपलक्षणम् जीवराशिदेहेयइंद्रियवान्यश्चप्राणदेहयोरन्यःसजीवात्माश्रोतुंवक्तुंचनशक्यइतिकिंवक्तव्यम् एतद्बाणमवष्टभ्यविधारयामीतिश्रुतेः सर्वशक्तिमतोपिप्राण
स्यस्वतःश्रोतृत्वाद्ययुक्तेरुक्तत्वात्तस्मात्सुयज्ञंप्रतिशोकेनकिंप्रयोजनं तस्माज्जीवतामपिश्रोतृत्वाद्यनुपपत्तेःप्रामाणिकत्वेनमृतोयमित्यस्यलक्षणांतरंवक्ति अन्यइत्यनेनहरेर्माहात्म्यातिशयःप्रकटितइ
तिसूचितम् नकेवलंप्राणदेहयोरन्यः किंतुपूर्णश्रोतृत्वादिगुणयुक्ताद्धरेश्चान्यइतिचशब्दार्थः ४५ हरेर्देहस्थितिसद्भावेनतस्मादप्यन्यइतिचवक्तुंयुक्तम् तत्कुतइतितत्राह भूतेंद्रियेति भूतेंद्रियमनांसिलिंगरू
पंयेषांतेतथाताउच्चावचान्सुरनरतिर्यगात्मनउत्तममध्यमाधमान्देहान्भजति पश्चादुत्सृजतिहियस्मात्तस्मादन्यइतिवक्तुंयुक्तम् स्पष्टंचाह अन्यइति देहयोगवियोगभाजोजीवादितिशेषः लिंगंस्वरूप
मुद्दिष्टंलिंगंज्ञापकमेवचेतिवचनाल्लिंगशब्दस्यस्वरूपार्थोयुक्तः यदिदेहभजनोत्सर्जनेहरेस्तर्हिजीवात्कोविशेषइतितत्राह तच्चेति परिच्छिन्नविषयेभजनोत्सर्जनेव्याप्तस्यविष्णोःकथंघटेतेत्यतोवाह तच्चेति
तच्चशब्देनजीवस्यपारतंत्र्येणेतिविशेषमाह अपिशब्देनरूपांतरेणेत्युपपत्तिमाह अत्रजीवपरमात्मनोर्भेदस्यतयोरुभयोर्देहादेर्भेदस्यच हरेरेवमुख्यश्रोतृत्वादेश्चप्रकरणावांतरभेदस्यचज्ञापनायाचार्यै

पूर्वापरभावेनैंद्रियवान्जीवइत्यादिव्याख्यातं ननुजीवस्यप्राणदेहयोरन्यत्वेमरणेदेहनाशान्मुक्तौतदभावाद्विषयभोगाभावइत्याशंकापरिहारायोक्तमाचार्यैः अन्योजीवोचितोदेहात्तद्वशोदेहउच्यतेइति।
जडदेहादन्यत्वंनस्वरूपभूतादुच्यतइत्यर्थःअचितोजडात् इंद्रियत्वंचामुख्यंतेषामवशत्वादभिमानादेव तद्द्वयंपश्यामीत्यभिमानोस्येत्यादेः तर्हिचक्षुरादीनिकस्याधीनानिइत्यतःप्राणाधीनानीतिद्यो
तयितुं चक्षुराद्यामनोजीवइत्यादेःप्राणेपिपर्याप्तमित्युक्तं तस्यापिज्ञातृगंतृत्वंनस्वतःशक्यतेकिंचिदिति यस्तस्यज्ञातृगंतृत्वदातासभगवानित्याद्यपिसूचितं यःश्रोतेत्यत्रप्रमाणंज्ञाताचमंताचेत्या
दि ज्ञानादिदानंतस्यान्यइत्येतदन्वितिसूचितं सर्वस्यज्ञानदोहरिरित्येतन्नसहश्येतेत्यनेनसूचितं 'स्वविषयज्ञानदातेतिचेतिदृश्यइत्यर्थः भूतेंद्रियमनइत्यादिनाविष्णुरुच्यते नजीवइत्यत्रमानंसदे
हान्भजतइत्यादिना ४६ नन्वयंजीवःकियंतंकालंदेहान्वितोभवतिइतिचोद्यंपरिहरति यावदिति यावंतंकालमन्नमयप्राणमयमनोमयलक्षणेषुलिंगेषुअन्वितोभवति आत्मापरमात्मातावंतंकालंकर्मभिर्नि
तरांबंधनंयस्यसतथाजीवः येषुदेहेषुअन्वितोभवति हिशब्दाद्धरिर्यदात्रिविधदेहानुत्सृजति तदास्वयमप्युत्सृजतीतिग्राह्यं अत्रायंविशेषः यदापरमात्मादेहंसर्वात्मनोत्सृजति तदायमपिसर्वात्म
ना तदनुग्रहेणोत्सृज्यसंसारान्मुक्तोभवतिनचेदनेनसहदेहांतरंभजतीति तस्मादधानेनरूपांतरेणकृतदेहोत्सर्जनत्वादनेनापिसुयज्ञेनतदाचरितमितिदेहोत्सर्जनलक्षणमरणस्यपराधीनत्वेनापरिहार्य
त्वान्नशोकेनप्रयोजनमितिभावः यावदेहान्वितोविष्णुस्तावज्जीवइत्येतदत्रमानं यदोत्सृजतिदेहंसहरिःसर्वात्मनाविभुरितिच ननु परमात्माजीवाभिन्नःसन् देहान्भजत्युत्सृजतीत्युच्यतेइतिकिंन
स्यात् कल्पनालाघवादेकमेवब्रह्माज्ञानात्संसरतिमुच्यतइत्यंगीकाराच्चेतितत्राह ततइति तस्माद्धरेर्जीवोविपर्ययोविरुद्धःपर्ययःनिश्चयोयस्यसतथा विरुद्धलक्षणइत्यर्थःअतिभिन्नस्वरूपौतौजीवेशा

यावल्लिंगान्वितोह्यात्मातावत्कर्मनिबंधनः ॥ ततोविपर्ययःक्लेशोमायायोगोनुवर्तते ४७ वितथाभिनिवेशोयंयद्गुणेष्वर्थदृग्वचः ॥ यथामनोरथःस्व
प्नःसर्वमैंद्रियकंमृषा ४८

वेकदेहगौइत्यादेः अतोब्रह्मणोज्ञानकल्पनमप्रामाणिकमितिभावः देहाभिमानीत्वेकोत्रनमानीमानदःपरइत्येतद्भेदोपपादकं इतोपिभिन्नइत्याह क्लेशइति नानाक्लेशाधिकरणत्वादभिन्नइत्यर्थः विपर्य
यस्तावत् क्लेशादयश्चास्येत्यादेःक्लेशफलमाह मायेति ४७ कोयंमायायोगोनामयेनासौक्लेशफलःस्यादितितत्राह वितथेति गुणेषुशब्दादिषुअर्थदृग्वचः प्रयोजनदर्शनंतद्वाचकवचनंचस्वर्गेलोके
नभयंकिंचनास्तीत्यादिलक्षणंयत् अयंवितथाभिनिवेशः मिथ्याग्रहः भ्रांतिज्ञानमित्यर्थः क्लेशपरिजिहीर्षयाशब्दादिष्विंद्रियप्रवर्तनंतत्फलमित्युपचारः वचनाद्धिवितथाभिनिवेशोभवति गुणे
ष्वर्थदर्शनस्यापितथाभिनिवेशित्वंसदृष्टांतमाह यथेति सप्तसुप्रथमेतिसूत्रात् मनोरथेकल्पितंराज्यंस्वप्नेदृष्टंरत्नंयथामृषावृथा तथासर्वमिंद्रियप्रवर्तनंमृषासदसद्विलक्षणमित्यर्थः वृथेंद्रियवृत्तयइत्येत
द्विरुणद्धि इंद्रियाद्यभिमानेनतद्वान्जीवउदीर्यते अतन्मानाद्धरिःप्रोक्तस्त्वदेहोनिंद्रियस्तथा जीवानभिमतेदेहेनविष्णुर्जीवतिस्थितः अतस्त्वदेहउद्दिष्टःपरमात्मासनातनइत्येतज्जीवपरयोर्भेदस्यजीव
स्येंद्रियवत्त्वमौपचारिकमित्यस्यचोपपादनेप्रमाणं जीवस्येंद्रियवत्त्वमुपचरितंचेत्कस्यतन्मुख्यमित्याशंका लेपाभिमानीजीवस्तुस्वरूपानुभवीनच मुक्तेःप्राक्तेनमान्युक्तोनमानीविष्णुरुच्यते स
र्वममेतिपश्यन्नप्यलेपाभिमतिर्यतः सम्यक्स्वरूपानुभवात्स्वतंत्रत्वाददोषतः इत्यनेनपरिहर्तव्या स्वानधीनेवस्तुनिस्वाधीनताबुद्धिर्लेपाभिमानः सोस्यास्तीत्येतादृशदोषोवितथाभिनिवेशइत्युच्यते
हरेर्जीवदेहेंद्रियादिषुस्वाधीनेषुस्वाधीनताबुद्धिर्लेपाभिमानः सगुणोयथार्थज्ञानलक्षणः तस्माद्धरेर्देहेंद्रियादौस्वामित्वेनतद्वत्त्वंमुख्यं तत्राविवेकग्रहणंकर्मनिबंधनं ततोविपर्ययइत्यादिलक्षणेजीवोऽनी
दृशःश्रीनारायणइतिस्मर्तव्यम् ४८

यस्मात्सर्वस्येश्वराधीनत्वेनजंतूनांमरणादिकमपरिहार्यंतस्मात्सर्वथादेहेंद्रियादेरनित्यत्वं नित्यत्वंवास्तु तथापिशोककरणंनपंडितमतं गतासूनगतासूंश्चनानुशोचंतिपंडिताइत्यादोरित्याह अथेति
अतस्तन्मूर्खमतमितिसंतोष्टव्यंस्वभावत्वादित्याह नान्यथेति ४९ अस्मिन्नेवार्थेकंचनोतिहासमाह लुब्धकइति लुब्धको मृगयुर्निर्मितोविधिनेतिशेषः वितत्यविस्तृत्य प्रलोभनंवंचनं ५० ५१ सिचा
जालेनसहयंत्रितयातंस्यासूत्रेण महिषीकुलिंगभार्या कालयंत्रिताकालाधीना अकल्पोऽसमर्थोमोचयितुमितिशेषः पर्यदेवयद्विलपितवान् ५२ ५३ दुःखंजीवतादीनेनक्षीणेनात्मनोर्द्धेनमेममाकिंप्रयो
जनं नकिमपि कुतोविधुरायुषाऽऽयूरहितेनात्मनोर्द्धस्यनष्टत्वात् ५४ मेप्रजाःपुत्राः ५५ शाकुनिकःपक्षिमारकः कालेनांतकेनप्रहितःप्रेरितः निलीनोवृक्षमूलेच्छन्नः कुलिंगंदीर्घतुंडं दार्वाघाटोदारु
कुट्टःकुलिंगोदीर्घतुंडकइत्यभिधानं ५६ अनेनप्रकृतेकिमभूत्तत्राह एवमिति आत्मापायंयुष्मन्नाशंदेहनाशंवा ५७ किंज्ञातयोबालभाषितमित्युपेक्षांचक्रुरिति तत्राह । बालइति यद्देहादिकंतत्सर्वमनित्यं
मेनिरे यद्देहात्मत्वंयदयथोत्थितंस्वप्नजाग्रत्त्ववद्भ्रांतिंमेनिरे अहंममाभिमानादित्वयथोत्थमनित्यकामितिस्मृतेः नन्वेवंतर्हिमहदादिजगतश्चित्प्रकृतेश्चभ्रांतिकल्पितत्वमायातं तयोरपिसर्वांतर्गतत्वादित्या

अथनित्यमनित्यंवानेहशोचंतितद्विदः ॥ नान्यथाशक्यतेकर्तुंस्वभावःशोचतामिति ४९ लुब्धकोविपिनेकश्चित्पक्षिणांनिर्मितोंतकः ॥ वित
त्यजालंविदधेतत्रतत्रप्रलोभनम् ५० कुलिंगमिथुनंतत्रविचरन्समदृश्यत ॥ तयोःकुलिंगीसहसालुब्धकेनप्रलोभिता ५१ सासज्जतसिचातंस्यामहिषी
कालयंत्रिता ॥ कुलिंगस्तांतथापन्नांनिरीक्ष्यभृशदुःखितः ॥ स्नेहादकल्पःकृपणांपर्यदेवयदातुरः ५२ अहोअकरुणोदेवःस्त्रियाकृपणयाविभुः ॥ कृपणं
मानुशोचंत्यादीनयाकिंकरिष्यति ५३ कामंनयतुमांदेवःकिमर्द्धेनात्मनोहिमे ॥ दीनेनजीवतादुःखमंदेनाविधुरायुषा ५४ कथंत्वजातपक्षांस्तान्मातृहीं
नान्बिभर्म्यहम् ॥ मंदभाग्याःप्रतीक्षंतेनीडेमेमातरंप्रजाः ५५ एवंकुलिंगंविरुवंतमारात्प्रियावियोगातुरमश्रुकंठम् ॥ तदैवतंशाकुनिकःशरेणाविव्याधका
लप्रहितोनिलीनः ५६ एवंयूयमपश्यंत्यआत्मापायमबुद्धयः ॥ नैनंप्राप्स्यथशोचंत्यःपतिंवर्षशतैरपि ५७ ॥ हिरण्यकशिपुरुवाच ॥ बालएवंप्रवद
तिसर्वेविस्मितचेतसः ॥ ज्ञातयोमेनिरेसर्वमनित्यमयथोत्थितम् ५८ यमएतदुपाख्यायतत्रैवांतरधीयत ॥ ज्ञातयोपिसुयज्ञस्यचक्रुर्यत्सांपरायिकम् ॥ ततः
शोचतमायूयंपरंचात्मानमेवच ५९ कआत्माकःपरोवात्रस्वीयःपारक्यएवच ॥ स्वपराभिनिवेशेनाविनाज्ञानेनदेहिनः ६०

शंकावक्ष्यमाणवचनेनपरिहर्तव्या तथाहि यन्महदादितत्सर्वंजगदकारवाच्यस्यहरेरनुग्रहान्नित्यं आत्परमात्मनोयथार्थत्वेनसत्यत्वेनोत्थितंसृष्टं चित्प्रधानस्यापिनित्यत्वंभगवंतमंतरेणयथाऽस्वातंत्र्येण
स्थितत्वंच तदुक्तंचमहदादियथोत्थंचनित्याचापियथोत्थिता अस्वतंत्रैवप्रकृतिःस्वतंत्रोनित्यएवच यथार्थभूतश्चपरएकएवजनार्दनइति अनेनमहदादेरप्यनित्यत्वादिकंनास्तीति किमुहरेरितिकैमुत्यन्यायोद
र्शितः ५८ सांपरायिकंमृतविषयं ५९ आत्मपरावुद्दिश्यकिमितिशोकोनकार्यइति तत्राह कआत्मेति देहादिकमप्यपेक्ष्यात्मपरावाक्षिप्येते तथाहि आत्मपरयोश्चेतनत्वेननित्यत्वादेहादेर्भौतिकत्वेननश्वरत्वा
त्किशब्दस्याक्षेपत्वमेव नत्वनिर्वचनीयः तर्ह्यहंपरइतिव्यवहारस्यकिंमूलमितितत्राह स्वपरेति स्वःपरइतिदुराग्रहलक्षणमज्ञानमंतरेणनकिमपिकारणं तस्मादात्मनोवृद्धिः श्रीवासुदेवेदृढामनोरतिरज्ञाननाम
शत्रुनाशश्चापादनीयोपुरुषेणेतिनिश्चेतव्यं नहिदेहादिरात्मास्यान्नचशत्रुरुदाहृतः अतोदैहिकवृद्धौवाक्षयेवाकिंप्रयोजनं यस्तुदेहगतोजीवःसाहिनाशंनगच्छति अतःशत्रुविवृद्धौवास्वनाशेशोचनंकुतः देहादि
व्यतिरिक्तौतुजीवेशौप्रतिजानतां अतआत्मविवृद्धिस्तुवासुदेवेरतिःस्थिरा शत्रुनाशस्तथाऽज्ञाननाशोनान्यःकथंचनेसनेनतात्पर्यमवगंतव्यमितिसिद्धं ६०

प्रकरणसमाप्ताविति शब्दः ६१ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेविजयध्वजकृतटीकायांसप्तमेद्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥७॥ बहुकोटिसंख्यातत्कालेनानेकसंभारैरार्चितैरयोग्यंदुष्प्रापंयोग्यंचानेकविधसाधनैःसुसा
ध्यंतूष्णोभावेनत्यादिकंहिरण्यकशिपुतपश्चरणकथनव्याजेनाभिप्रेयतेस्मिन्नध्याये व्यधित्सत कर्तुमैच्छत् १ २ संवर्तार्कःप्रलयसूर्यःस्थानानिगमनवर्जनानीतस्ततोयात्रांमुक्त्वास्वस्थानानिभेजुः ३
४ ५ ६ उपशमंपरिहारम् ७ बलिहाराउपहारार्थकाः ८ किंतद्विज्ञापनमत्राह सृष्ट्वेति ब्रह्मातपोज्ञानादिनेदंचराचरंसृष्ट्वासर्वाधिष्ण्येभ्योरुद्रादिपदेभ्यःपरंयन्निजासनमध्यास्ते अधिशीङ्स्थासांकर्मेतिस
म्यर्थेद्वितीया अहंतदात्मनःसाधयिष्यइत्यन्वयः ॥ ९ ॥ १० ॥ स्वनाशेदुर्घटमत्राह कालात्मनोरिति कालस्यात्मनश्चेतनस्यचनित्यत्वात् अविनाशात् अन्यस्यत्वसाध्यत्वेहिरण्यक
शिपोरीदृशंकर्मनाद्भुतं यतोब्रह्माणमेकमंतरेणात्मयोग्याज्ञानेनरागादिनावामोहिताजानंतोपिस्वासदृशंकर्माचरंतोदृश्यंतेतद्रुदितं जानतामपिकर्तव्यंकर्मात्मसदृशंसदा तत्रात्मसदृशाज्ञानाद्रागाद्यै
र्वाविमोहिताः जानंतोपिह्यसदृशंकर्मकुर्युरृतेविभुं चतुरास्यंसनायोग्यंकर्मकुर्यात्कथंचनेति नचैतत्तपआदिसाध्यं अयोग्यत्वात् तपसाविद्ययावापिज्ञानध्यानादिनाथवा व्यस्तैःसमस्तैरथवा

॥ नारदउवाच ॥ इतिदैत्यपतेर्वाक्यंदितिराकर्ण्यसस्नुषा ॥ पुत्रशोकंक्षणात्त्यक्त्वातत्त्वेचित्तमधारयत् ६१ इतिश्रीभागवतेसप्तमस्कंधेद्वितीयोध्यायः ॥२॥
॥ नारदउवाच ॥ हिरण्यकशिपूराजन्नजेयमजरामरम् ॥ आत्मानमप्रतिद्वंद्वमेकराजंव्यधित्सत १ सतेपेमंदरद्रोण्यांतपःपरमदारुणम् ॥ ऊर्ध्वबाहुर्नभो
दृष्टिःपादांगुष्ठाश्रितावनिः २ जटादीधितिभीरेजेसंवर्तार्कइवांशुभिः ॥ तस्मिंस्तपस्तप्यमानेदेवाःस्थानानिभेजिरे ३ तस्यमूर्ध्नःसमुद्भूतःसधूमोग्निस्त
पोमयः ॥ तिर्यगूर्ध्वमधोलोकानतपद्विष्वगीरितः ४ चुक्षुभुर्नद्युदन्वंतःसद्वीपाद्रिश्चचालभूः ॥ निपेतुःसग्रहास्ताराजज्वलुश्चदिशोदश ५ तेनतप्ता
दिवंत्यक्त्वाब्रह्मलोकंययुःसुराः ॥ धात्रेविज्ञापयामासुर्देवदेवजगत्पते ॥ ६ ॥ दैत्येंद्रतपसातप्तादिविस्थातुंनशक्नुमः ॥ तस्यचोपशमंभूमन्विधेहिय
दिमन्यसे ७ लोकानयावन्नंक्ष्यंतिबलिहारास्तवप्रभो ॥ तस्यायंकिलसंकल्पश्चरतोदुश्चरंतपः ८ श्रूयतांकिंनविदितंतवाथापिनिवेद्यते ॥ सृष्ट्वा
चराचरमिदंतपोयोगसमाधिना ९ अध्यास्तेसर्वधिष्ण्येभ्यःपरमेष्ठीनिजासनम् ॥ तदहंवर्धमानेनतपोयज्ञसमाधिना १० कालात्मनोश्चनित्यत्वा
त्साधयिष्येतथात्मनः ११ अन्यथेदंविधास्येऽहमयथापूर्वमोजसा ॥ किमन्यैःकालनिर्धूतैःकल्पांतेवैष्णवादिभिः १२ इतिशुश्रुमनिर्बंधंतपःपरममा
स्थितः ॥ विधत्स्वानंतरंयुक्तंस्वयंत्रिभुवनेश्वर १३ तवासनंहिजगतांपारमेष्ठ्यंजगत्पते ॥ भवायश्रेयसेभूत्यैक्षेमायविजयायच १४

कुर्वतापत्नमुत्तमं संभारविक्षेपशतैर्बहुकोटिभिरेवच नशक्यतेसमारोढुंस्वात्मायोग्यपदंत्विति तस्माद्योग्यमेवानुष्ठेयंनायोग्यमितिसिद्धं एवंतत्त्वंचेत्तर्हिकिमर्थंतपआदेर्विघ्नंकुर्वतोतिचेन्न तपआ
दीनांनिष्फलत्वपरिहारार्थत्वात् तथाप्याचरतांकुर्युर्दैत्यानांसुरनायकाः विघ्नंतुतपआदीनांवैयर्थ्यस्यापनुत्तयेइतिवचनात् ११ वैष्णवोब्रह्मादिःकर्तायेषांतेतथातैर्ब्रह्मनिर्मितैरित्यर्थः ब्र
ह्मास्वयंभूर्द्रुहिणोवैष्णवःशतधृकृतथेतिशब्दनिर्णये तथापिसाक्षाद्विष्णोःपदमत्रोच्यतइतिकिंनस्यादत्राह कालनिर्धूतैरिति तर्हिकियंतंकालंस्थितैरितितत्राह कल्पांतैरिति मन्वंतरादिकल्पावसानिकैः
नयत्रमायानरजस्तमश्चेत्यादिनाविष्णोःपदस्यवैलक्षण्योक्तेः १२ निर्बंधमसदाग्रहं १३ ननु हिरण्यकशिपोरन्येषांपदानिविहायतवपदाकांक्षानांकोविशेषहेतुरत्राह तवेति तवासनंसकलदुःखानिनि
रस्यस्थातुंयोग्यंपदंपारमेष्ठ्यंअत्यंतसुखकारणं यस्मात्तस्माज्जगतांभवायज्ञानादिगुणसमृद्ध्यैभूत्यैसमृद्धस्यपुनर्ह्रासराहित्यायश्रेयसेसंसारान्मुक्तयेक्षेमायरक्षणायविजयायेंद्रियजयायचभवति तस्माद

त्युत्तमपदत्वाद्धिरण्यकशिपुरचीकृपत् तदुक्तं भवायश्रेयसेचैवनकश्चित्तदपेक्षते मधुकैटभयोश्चैवहिरण्यादेस्तथैवच नान्योब्रह्मपदंवांछत्पृजून्योग्यान्विनाक्कचित् ततःश्रेयांसिवांछंतिनतुतत्पदमाप्तयेइ
ति भवोवृद्धिःसमुद्दिष्टाश्रेयोमोक्षउदाहृतः वृद्धस्यनपुनर्ह्रासोभूतिरित्येवकथ्यतइतिशब्दनिर्णये दिविस्थातुंनशक्नुमइत्यतोहिरण्यकशिपुनाब्रह्मपदावाप्त्यैसकामंतपसिस्थितमितिज्ञायते यःसकामं
तपआचरतितस्यतपसातप्तेलोकेस्थितिर्नघटतेसंतप्तकटाहांतःस्थितिवद्यस्तुनिष्कामंतपःकरोतितेनसुखावाप्तिःस्यात् तदुक्तं सकामंतुतपःक्रूरंलोकानांक्षोभकृद्भवेत् इतरच्छांतयेसर्वलोकानांभवतिध्रुव
मिति ब्रह्माणमभजत्ब्रह्मपदार्थंसाहिरण्यकइतिच १४ १५ कीचकैरनिलोद्भूतत्वेनस्वनद्वेणुभिःपिपीलिकाभिर्व्याप्तत्वात् क्वचिच्छरीरावयवैर्मेदसाक्वचित्त्वचाक्वचिच्छोणितेनचयुक्तं १६ तपं
तमित्यनेनापितपसःक्रूरत्वमाह भासावितत्तं अहोदैत्यानामयोग्येवस्तुनिप्रयत्नातिशयइत्यालोच्यहसन्मंदस्मितंकुर्वन्हंसवाहनोब्रह्मा विष्णुपद्मासनावुक्तौपंडितैर्हंसवाहनावित्यभिधानम् १७ ॥
॥ १८ हृदोहृदयस्यसारंदार्ढ्यं दंशाः सूचीमुखाःशूकाः तेतवअस्थिष्वेवशेरतेइतियस्मात्तस्मादद्भुतम् १९ इतोप्यद्भुतमित्याह नैतदिति निरंबुर्जलपानरहितः निर्निश्चयनिषेधयोरित्यमरः

इतिविज्ञापितोदेवैर्भगवानात्मभूर्नृप ॥ परीतोभृगुदक्षाद्यैर्ययौदैत्येश्वराश्रमम् १५ तंददर्शप्रतिच्छन्नंवल्मीकतृणकीचकैः ॥ पिपीलिकाभिराकीर्णंमेद
स्त्वङ्मांसशोणितम् १६ तपंतंतपसालोकान्यथाभावितत्तंरविम् ॥ विलक्ष्यविस्मितःप्राहहसंस्तंहंसवाहनः ॥ १७ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठभद्रंते
तपःसिद्धोसिकाश्यप ॥ वरदोहमनुप्राप्तोव्रियतामीप्सितोवरः १८ अद्राक्षमहमेतत्तेहृत्सारंमहदद्भुतम् ॥ दंशभक्षितदेहस्यप्राणाह्यस्थिषुशेरते १९ नैतत्पू
र्वर्षयश्चक्रुर्नकरिष्यंतिचापरे ॥ निरंबुर्धारयेत्प्राणान्कोवैदिव्यसमाःशतम् २० व्यवसायेनतेनेनोदुष्करेणमनस्विभिः ॥ तपोनिष्ठेनभवताजितोऽहंदि
तिनंदन २१ ततस्तआशिषःसर्वाददाम्यसुरपुंगव ॥ मर्त्यस्यतेह्यमर्त्यस्यदर्शनंनचनिष्फलम् २२ ॥ नारदउवाच ॥ इत्युक्त्वादिभवोदेवोभक्षितांगं
पिपीलिकैः ॥ कमंडलुजलेनौक्षद्दिव्येनामोघराधसा २३ सतत्कीचकवल्मीकात्सहओजोबलान्वितः ॥ सर्वावयवसंपन्नोवज्रसंहननोयुवा ॥ उत्थित
स्तप्तहेमाभोविभावसुरिवैधसः २४ सनिरीक्ष्यांबरेदेवंहंसवाहनमास्थितम् ॥ ननामशिरसाभूमौतद्दर्शनमहोत्सवः २५ उत्थायप्रांजलिःप्रह्वईक्षमाणो
दृशाविभुम् ॥ हर्षाश्रुपुलकोद्भेदोगिरागद्गदयागृणत् २६ ॥ हिरण्यकशिपुरुवाच ॥ कल्पांतेकालसृष्टेनयोंधेनतमसावृतम् ॥ अभिव्यनक्जगदिदंस्व
यंज्योतिःस्वरोचिषा २७

स्युरेवंतुपुनर्वैवेत्यवधारणवाचकाइत्यभिधानाद्वाइत्यनेनदिव्यशतसमास्वेकापिकिंचिदूनानभवतीत्याह २० इनःसमर्थः तेनव्यवसायेन अमनस्विभिर्मनोबलरहितैः दुष्करेणदुःसाधनेनाजितावे
शीकृतः पराभूतंवशस्थंचजितमित्युच्यतेबुधैरितिशब्दनिर्णये २१ ददामिदास्यामीतीच्छामि मर्त्यस्यमरणशीलमनुष्यशरीरंप्राप्तस्यतेतव अमर्त्यस्यजरामरणशून्यस्यदेवस्यममदर्शनमभूद्धिय
स्मात्तस्मान्निष्फलंनैव २२ आदेर्हरेर्भवोजन्मयस्यसतथाविष्णुभूरित्यर्थः सर्वस्यादौभवतीतिवाऔक्षत्प्रोक्षितवान् दिव्यत्वमाह अमोघेति २३ एधसःइंधनात् २४ २५ प्रह्वः
प्रवणः २६ मिश्रामिश्रभेदेनद्विविधास्तुतिर्वर्तते तत्रहिरण्यकशिपुमिश्रयापरोक्षात्मगतयास्तुत्यादेवतातृप्तिर्भवतीतिताहश्यास्तौति कल्पांतइत्यादिना अत्रयेचतुर्मुखस्यासंभाविताःगुणास्तेतदंत
र्यामिण्येककार्यत्वेनैकस्थानास्थितेसर्वोत्तमेहरौयोज्याः तद्योग्यास्तत्रयोज्याःनचैतावतास्तुतेर्भिन्नाधिकरणत्वमापन्नंतस्यतदधीनत्वेननित्योपसंह्रियमाणगुणांतर्भूतत्वेनतच्छ्रवणस्मरणाभ्यामंतःकरण

स्योल्लाससंभवात् तदुक्तं भायस्तुस्तुतिशब्देषुमिश्रावाचोहरिंविना केचिज्जीवगुणास्तत्रतन्नियंतुर्हरेःपरे एकस्यानेककार्यत्वाद्विष्णोःप्राधान्यतस्तथा जीवस्यतदधीनत्वात्नभिन्नाधिकृतंवचइति प्रल यकालप्रवर्तकेनहरिणासृष्टेनांधेनतमसा दुर्गाभिमन्यमानेनावृतमिदंजगदभिव्यनक्अभिव्यक्तंकृतवान् स्वरोचिषास्वसामर्थ्येन १७ एतदेवाविवृणोति आत्मनेति आत्मनाक्षोभितयात्रिवृता त्रिगु णात्मिकया तेजोबन्नात्मिकयावाप्रकृत्याचेदंजगत्सर्जनादिक्रियाविशिष्टंकरोति तस्मैनमइत्यन्वयः रजःसत्त्वतमोधाम्नइत्यनेनसृष्ट्यादौरजआदिगुणानांप्राधान्यंसूचयति परायमहतइत्यनेनअ णोरणीयान्महतोमहीयानितिश्रुतिसिद्धोभयविधानंसंस्मारयति दृश्यविषययानयास्तुत्याकिंस्यादितिनाश्रद्धेयं तथाहि आत्मनापरमात्मनाप्रेरितोवाउपादानभूतयाप्रकृत्यारजःप्रधानयेदंसृजति स त्वप्रधानयाजातैर्मन्वादिभिरिदमवति तमःप्रधानयाजातेनरुद्रेणसंहरति तस्मैमहतेमहत्तत्त्वाभिमानिने परायरुद्राच्छ्रेष्ठायभगवतेनमः २८ आद्यायपुरुषरूपेणजगदादौव्यक्ताय अन्यत्रादिकर्ताश्रीना नारायणस्तस्माज्जातायबीजायव्यंजकायफलरूपायेतिवा जगदुत्पत्तौबीजशक्तियुक्तायवा ज्ञानविज्ञानेएवमूर्तिर्विग्रहोयस्यसतथा तस्मै अन्यत्रज्ञानविज्ञानयोरुपदेष्टृविग्रहाय प्राणेंद्रियमनोबुद्धिलक्षणै र्विकारैःसप्तदशकैर्व्यक्तिमीयुषे ब्रह्मांडांतर्विराट्पुरुषतयेतिशेषः उभयत्रसमम् २९ मुख्येनप्राणेनसहत्वंस्थावरजंगमात्मकस्येशिषेप्रवर्तकोसि चित्तस्यचित्तिःस्मरणशक्तिप्रदःसाक्षीवामहाभूतानां गुणानांशब्दादीनामाशयस्यांतःकरणस्यप्रवर्तकः पुनर्वचनंदैनंदिनप्रवृत्त्यर्थं ३० त्रय्यातन्वा प्रतिमास्थानीयेनवेदत्रयेणचातुर्होत्राख्यमंत्रप्रकाश्येचतुर्होत्रंतद्विषययाविद्ययाचसप्ततंतून्सप्तक्रतून्वि

आत्मनात्रिवृताचेदंसृजत्यवतिलुंपति ॥ रजःसत्त्वतमोधाम्नेपरायमहतेनमः २८ नमआद्यायबीजायज्ञानविज्ञानमूर्तये ॥ प्राणेंद्रियमनोबुद्धिविकारै र्व्यक्तिमीयुषे २९ त्वमीशिषेजगतस्तस्थुषश्चप्राणेनमुख्येनपतिःप्रजानाम् ॥ चित्तस्यचित्तिर्मनइंद्रियाणांपतिर्महाभूतगुणाशयेशः ३० त्वंसप्ततंतून्वि तनोषितन्वात्रय्याचतुर्होत्रकविद्ययाच ॥ त्वमेकआत्मात्मवतामनादिरनंतपारःकविरव्ययात्मा ३१ त्वमेवकालोऽनिमिषोजनानामायुर्लवाद्यावयवैःक्षि णोषि ॥ कूटस्थआत्मापरमेष्ठ्यजोमहान्त्वंजीवलोकस्यचजीवआत्मा ३२ त्वत्तःपरंनापरमप्यनेजदेजच्चकिंचिद्व्यतिरिक्तमस्ति ॥ विद्याकलास्तेतनव श्चसर्वाहिरण्यगर्भोसिबृहत्त्रिपृष्ठः ३३

तनोषिविस्तृत्यकरोषिद्रव्यमंत्रक्रियादेवतास्थत्वेनबाहिरुपदेष्टृत्वेनकर्तृत्वेनकारयितृत्वेनश स्त्रेज्यास्तुतिप्रायश्चित्तादिरूपयाच अग्निमीळेपुरोहितंयज्ञस्यदेवमृत्विजं होतारंरत्नधातममित्यादिश्रुतेः य ज्ञःसवोध्वरोयागःसप्ततंतुर्मखःक्रतुरिति अत्मवतामात्मज्ञानिनांप्रेष्ठः आत्माप्रेष्ठेस्वरूपेचजीवेज्ञातरिकेशवे वायौदेहेस्वयंस्वांतेनवसुप्रोच्यतेबुधैः अनादिःकारणशून्यः पुरातनोवा अनंतपारऽप्रमे योऽव्ययेहरावात्मामनोयस्यसतथा नभारतीमेंगमृषोपलक्ष्यतइत्यादेरन्यत्राव्ययानांमुक्तानामात्मास्वामी असंसार्यव्ययोमुक्तआचिरानंदउच्यते ३१ अनिमिषइत्यनेननित्यंजाग्रत्स्वभावउच्यते कूटस्थोनिर्विकारः आत्माव्याप्तःपरमेष्ठीसर्वोत्तमः महानजःब्रह्मणोप्यधिकइत्यनेनसर्वोत्तमत्वंनिर्णयति अन्यत्रआत्जातोतएवमहानव्यवधानेनतत्पुत्रत्वात् जीवलोकस्यजीवराशेर्जीवःप्राणधा रकः जीवप्राणइतिधातोः कथंधत्तइत्यतउक्तं आत्मेति इष्टादानादिकर्ता अवसंतर्पणइतिधातोरवतिरूपोयंशब्दःसामान्यविशेषाभ्यांयोजनीयः ३२ इदानींभगवत्येवसंभाव्यमानैर्विशेष णैर्विशिष्टंतदंतर्यामिणमभिष्टौति त्वत्तइति परमतीतमपरमेष्यदपिवर्तमानंयत्किंचिदनेजत्स्थावरमेजज्जंगमंचवस्तुतत्सर्वंत्वत्तोव्यतिरिक्तंनास्ति त्वय्येवांतर्बहिश्चव्याप्तत्वात् त्वामंतरेणस्वातंत्र्येणास्थितं नास्तीत्यर्थः अंतर्बहिश्चतत्सर्वंव्याप्यनारायणःस्वयमितिश्रुतेः सर्वंखल्विदंब्रह्मेति चपरावरेषुपस्मात्त्वंव्यप्तोविष्णुःसनातनः तस्मात्वव्यातिरिक्तस्त्वमित्याहुर्वेदवादिनइत्यतस्त्वत्तोभिन्नंनास्तिकिंतुत्व

मेवेत्यर्थोनघटतइत्यतउक्तएवार्थः ज्ञानंवेदादिविद्ययैव तदवाप्तिरपितस्यास्त्वत्तनावाश्रितत्वात्त्वदनुग्रहमंतरेणसुशकानस्यादित्यभिप्रेत्याह विद्येति विद्याश्चकलाश्चविद्याकलाः परविद्यापरविद्येतितेतनवः
तववपुषिस्थितत्वात्तथोच्यंते कलाःचतुःषष्टिलक्षणावाविद्याकलावेदांगानीत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाचार्यैर्विद्याश्चकलाश्चेतिविगृहीतं एतस्मिन्नर्थे महाविद्याःकलाश्चैवत्वत्तनावाश्रितायतः विद्यातनु
रितिप्राहुरतस्त्वांतत्त्ववेदिनइतिमानंचोदाहरति तस्मादयमेवार्थइति इदंचमाहात्म्यंहरेरेवयुक्तमित्याह हिरण्यगर्भइति हिरण्मयमंडंगर्भेउदरेयस्यसतथागर्भीकृतानंतब्रह्मांडत्वात्तन्नामतवैवयुक्तं हि
रण्यकोशंरजसापरीवृतमितिश्रुतेः हिरण्मयब्रह्मांडोदराभिव्यक्तत्वाद्वातन्नामासि निर्गुणस्यहरेरेतेगुणाःकथंसंभवेयुरत्राह बृहदिति गुणपूर्तित्वाद्बृहद्ब्रह्म अथकस्मादुच्यतेब्रह्मेति बृहंतोह्यस्मि
न्गुणाइतिश्रुतेः ननुतर्हीदंशबलंकिंनस्यादत्राह त्रिपृष्ठइति जाग्रदाद्यवस्थाअतिक्रम्यस्थितत्वात्त्रिपृष्ठइत्युच्यते त्रयाणांलोकानांपृष्ठेवर्तमानइत्यपव्याख्याननिरासायतुरीयइत्याचख्युराचार्याइति
चतुर्मुखादप्यधिकंविष्णुंजानताहिरण्यकशिपुना तदंतर्यामियोग्यगुणैरयंब्रह्मानस्तूयते किंत्वंतर्यामीस्तूयतइतिज्ञापनाय तदुक्तं ब्रह्मणोऽप्यधिकांविष्णुंजानन्नपिहिरण्यकः ब्रह्माणंतद्गुणैःस्तौतितद्व
विष्णुविवक्षयेति बृहच्चासिमहत्तत्त्वात्मकंचासीत्येकदेशीयैरितिव्याख्यातं तत्संप्रदायज्ञैर्हरेर्महत्तत्त्वात्मकमेवंगुणत्वेनसंगच्छतइतिनिरूप्य ब्रह्माणंतद्गुणैःस्तौति तद्वविष्णुविवक्षयेत्युक्तत्वात्
नचतद्व्याप्तित्वेनतदात्मकत्वमुच्यतइतिवाच्यं तर्ह्ययंव्याख्याता चतुर्मुखस्यतदभिमानित्वेनघटतां तस्याप्युक्तदोषानिस्तारादिति ३३ ज्ञानानंदादिलक्षणगुणमूर्तिंनिरूपयति व्यक्तमिति हिरण्य
गर्भइत्यनेनब्रह्मांडस्यशरीरस्थानीयत्वंसूचितंतत्रतिष्ठन्गुणान्हरिःसुखलक्षणान्भुंक्तेनतुदेवदत्तवद्दुःखलक्षणानित्यतोवाह व्यक्तमिति पारमेष्ठ्येधामनिवैकुंठादिस्थानेसत्यलोकेवास्वरूपभूतेमहिम्निवास्थि

व्यक्तंविभोरस्थूलमिदंशरीरंयेनेंद्रियप्राणमनोगुणांस्त्वम् ॥ भुंक्तेस्थितोधामनिपारमेष्ठ्येअव्यक्तआत्मापुरुषःपुराणः ३४ अनंताव्यक्तरूपेणयेनेदमखिलं
ततम् ॥ चिदचिच्छक्तियुक्तायतस्मैभगवतेनमः ३५ यदिदास्यस्यभिमतान्वरान्मेवरदोत्तम ॥ भूतेभ्यस्त्वद्विसृष्टेभ्योमृत्युर्माभून्ममप्रभो ३६

तःपुराणःपुरुषस्त्वंयेनशरीरेणेंद्रियप्राणमनसांगुणान्विषयानेवभुंक्ते नतुदुःखलक्षणान् कुतएतदत्राहात्मेति एषज्ञानंदमादत्तेतआत्मेतीतिश्रुतेः आनंदस्वभावत्वात्तर्ह्यैतद्विषयज्ञानंकथंनोत्पद्यतइति
तत्राह अव्यक्तइति तदव्यक्तमाहहीतिसूत्रात्हेविभोतदिदंव्यक्तंब्रह्मांडलक्षणंतवस्थूलशरीरमाचक्षतइतिशेषः यद्वाऽनेनब्रह्माणमेवतद्योग्यैर्विशेषणैःस्तौति तथाहि पुरंशरीरमणतीतिपुराणः आ
त्मेत्यभिधानादात्माचतुर्मुखः अवतारेणव्यक्तिर्नास्तीत्यव्यक्तःजगत्सृष्ट्याद्यैश्वर्यलक्षणान् गुणान् इतरत्स्पष्टम् ३४ स्थावरजंगमाख्यंजगत्त्वद्व्यतिरिक्तंनास्तित्वयाव्याप्तत्वादित्यर्थतोव्याप्तिरुक्ता
तदिदंकीदृशेनरूपेणव्याप्तमितिमंदाशंकापरिहारायस्पष्टमाह अनंतेति अनेनपरिच्छिन्नस्यसर्वस्यापरिच्छिन्नाद्धरेर्बहिष्ठत्वंयुक्तिविरुद्धमित्युक्तंभवति तमआसीत्तमसागूळ्हमग्रेइतिश्रुतेः प्रकृत्याव्याप्त
त्वप्रतीतेःकथंहरेरेवेतिविशिष्योक्तिर्घटतइतितत्राह चिदचिदितिशक्तिपदस्यद्विरावृत्तिःकर्तव्या शक्यस्त्वाच्छक्तयोभार्याइतिवचनात् उभयविधायाशक्तिःप्रकृतिस्तस्याःपाकार्येषुशक्तिस्तस्याअविभग
वच्छक्त्यविनाभूतत्वात्तद्व्याप्तिस्तन्नियतेत्यतएवयुक्तायेत्युक्तं नचानेनगुणभूतत्वंहरेरितिवाच्यं शिष्येणोपाध्याय आगतइत्यत्रोपाध्यायप्राधान्यवदुपपत्तेः ननुलोकेप्रतिवस्त्वेकानियतत्वादर्शनात्
चिदचिदात्मकप्रपंचेकस्यचित्तदनियतत्वसंभवेनस्वातंत्र्येणसर्वव्याप्तत्वंहरेःकथंयुज्यतइत्यतोवाह चिदचिदिति द्रव्यंकर्मचकालश्चेत्यादेः परमाणुमात्रवस्तुनोपिभगवदनियतत्वासंभवात् एतादृशी
शक्तिरस्यास्तीतिकुतइत्यतउक्तं भगवतइति उक्तार्थेपदं भूयिष्ठांतेनमउक्तिविधेमेतिवाक्यार्थंस्मरताहिरण्यकेननमइत्युक्तं तदुक्तेःफलाधिकत्वात् ३५ किंबहुनोक्तेनत्वदभीष्टंवदेत्याशंकितआह
यदीति विविधस्त्वेनसृष्टेभ्यः ३६

अन्यस्मादपिकालात्अथवाभावादवयवविशिष्टात्भूतेभ्यइत्युक्तेप्यन्येभ्यः किमित्यतोविशिनष्टि ननरैरिति ३७ व्यसुभिर्विगतप्राणैःपाषाणादिभिः असुमद्भिर्ग्राहादिभिःऐकपत्यंऐकाधिपत्यम् ३८
महिमानंवृणइतिशेषः आत्मनस्तवयोमहिमासयथानरिष्यतिननश्यतितथाममहिमास्तुयोमहिमायथाकर्हिचित्नरिष्यतितथात्मनोममहिमाननश्यत्विवितिचोति ३९ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेस
प्तमस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांतृतीयोध्यायः ३ ॥ ७ ॥ वरदानादिनासंभूतंलवणाब्धिजलवृद्धिह्रासवत् क्षणिकंभगवदभक्तैश्वर्यंश्रीनारायणप्रसादाविर्भूतमनंतकालीनंशाश्वतंस्याच्चदे
वापाद्यंबुभूषुभिरित्यादितात्पर्यंनिरूप्यतेकतिपयेष्वध्यायेषु तत्रहिरण्यकशिपवेब्रह्मवरप्रदानप्रकारंतेनास्यसर्वविजयप्रकारंचनिरूपयति एवंवृतइत्यादिना अथशब्देननकेवलंब्रह्मणोवरदानमेवोच्य
तअपितुहिरण्यकशिपुविषयाकथासाकल्येनकथ्यतइतिसूचयति १ ममसकाशाद्यदपिदुर्लभान्अंततोदुःखप्रापकान् दुरशोभनदुःखयोरितियादवः २ भगवान्पूज्यःअत्रप्रतिक्षणंदृष्टश्रुतविस्म

नांतर्बहिर्दिवानक्तमन्यस्मादपिचायुधैः ॥ नभूमौनांबरेमृत्युर्ननरैर्नमृगैरपि ३७ व्यसुभिर्वाऽसुमद्भिर्वासुरासुरमहोरगैः ॥ अप्रतिद्वंद्वतांयुद्धेऐकपत्यंचदे
हिनाम् ३८ सर्वेषांलोकपालानांमहिमानंतथात्मनः ॥ तपोयोगप्रभावेनयोनरिष्यतिकर्हिचित् ३९ इतिश्रीभागवतेसप्तमस्कंधेतृतीयोध्यायः॥३॥
नारदउवाच ॥ एवंवृतःशतधृतिर्हिरण्यकशिपोरथ ॥ प्रादात्तत्तपसाप्रीतोवरांस्तस्यसुदुर्लभान् १ ब्रह्मोवाच ॥ तातेमेदुर्लभाःपुंसोयान्वृणीषेवरान्मम ॥
तथापिवितराम्यंगवरान्यदपिदुर्लभान् २ ततोजगामभगवानमोघानुग्रहोविभुः ॥ पूजितोऽसुरवर्येणस्तूयमानःप्रजेश्वरैः ३ एवंलब्धवरोदैत्योबिभ्रद्धे
ममयंवपुः ॥ भगवत्यकरोद्द्वेषंभ्रातुर्वधमनुस्मरन् ४ सविजित्यदिशःसर्वालोकांश्चत्रीन्महासुरः ॥ देवासुरमनुष्येंद्रान्गंधर्वगरुडोरगान् ५ सिद्धचार
णविद्याध्रानृषीन्पितृपतीन्मनून् ॥ यक्षरक्षःपिशाचेशान्प्रेतभूतपतीनपि ६ सर्वसत्त्वपतीञ्जित्वावशमानीयविश्वजित् ॥ जहारलोकपालानांस्था
नानिसहतेजसा ७ देवोद्यानश्रियाजुष्टमध्यास्तेस्मत्रिविष्टपम् ॥ महेंद्रभवनंसाक्षान्निर्मितंविश्वकर्मणा ८ त्रैलोक्यलक्ष्म्यायतनमध्युवासाखिलर्द्धिमत्॥
यत्रविद्रुमसोपानामहामारकताभुवः ९ यत्रस्फटिककुड्यानिवैदूर्यस्तंभपंक्तयः ॥ यत्रचित्रवितानानिपद्मरागासनानिच १० पयःफेननिभाःशय्यामु
क्तादामपरिच्छदाः ॥ कूजद्भिर्नूपुरैर्देव्यःशब्दयंत्यइतस्ततः ॥ रत्नस्थलेषुपश्यंतिसुदतीःसुंदरंमुखम् ११ तस्मिन्महेंद्रभवनेमहासुरोमहाबलोनिर्जितलो
कएकराट् ॥ रेमेऽभिवंद्यांघ्रियुगःसुरादिभिःप्रतापितैरूर्जितचंडशासनः १२

रणशीलानांमंदानांस्फुरणार्थंकृतव्याख्यानांपदानांपुनरापितथांवचनंनदोषायतदर्थंहीदंप्रवृत्तामिति अमोघानुग्रहःयोग्यानामितिशेषः ॥ ३ ॥ समग्रैश्वर्यादिगुणरत्नाकरेपरेद्वेषमकरोदसुरावेशाज्ज
यांशत्वेनस्वतोभक्तोपीतितात्पर्यं तदुक्तम् स्वतोभक्ताहिरण्याद्याःपरावेशाद्धरौद्विषइति परोरिपरमात्मनोरित्यभिधानादत्रपरःशत्रुरसुरः तदावेशादित्यर्थः ४ ५ ६ सर्वसत्त्वपतीन्सिंहादीन् बलश्रे
ष्ठान्वाकिंबहुनाविश्वंचराचरंविजितवानिति तेजसाप्रभावेनसहजहार ७ त्रिविष्टपंस्वर्गं स्वर्गेत्रीणिस्थानानिसंतिततोपिश्रेष्ठंमहेंद्रभवनममरावतीनामतत्स्थानापेक्षयासाक्षात्तुरीयमित्युच्यते साक्षात्प्र
त्यक्षतुर्ययोरित्यभिधानात् अतएवाखिलर्द्धिमदित्युक्तम् साक्षात्प्रत्यक्षमध्युवासेत्यनेनवासंगमयितव्यम् त्रीणिविष्टपानिस्थानानिसकलसमृद्धिमंत्यस्मिन्नितित्रिविष्टपशब्दार्थपर्यालोचनयायमर्थःसंप
द्यते त्रिदिवपदस्याप्ययमेवार्थः अन्यथात्रिशब्दस्यगतिर्वक्तव्येति ८ सोपानमारोहावरोहलक्षणंकुट्टिमम् ९ वितानमुपरिपिधानवस्त्रम् १० सुदतीःप्रशस्तदंतपंक्तयःस्त्रियः ११ १२

त्रिभिरादित्यवसुरुद्रैर्मरुदादिदेवानामेष्वंतर्भावविवक्षयात्रिधाभिन्नैः तदुक्तं आदित्यावसवोरुद्रास्त्रिविधाहिसुरायतः मरुतश्चैवविश्वेचसाध्याश्चैवचतद्गताः अतस्त्रयइतिप्रोक्ताश्चत्वारोमानुषाःस्मृताःउपायनं
ददुःसर्वेविनादेवान्हिरण्यकेइतिवचनात् नब्रह्मविष्णुमहेश्वरैरित्यर्थोग्राह्यः किंचात्रेदंतात्पर्यं तथाहि द्विविधादेवायज्ञभागभुजस्तदभुजइति तत्रप्रथमोत्रिधाभिन्नाजातिभिन्नत्वान्मंत्रेणाह्वानेसमूहेनागम
नाच्च चरमेषुसुरशब्दमात्रंवर्तते तदंतेवासिवद्वर्तमानाः अयज्ञभागेष्वपितुसुरशब्दःप्रयुज्यते यज्ञभागभुजस्त्वेवत्रयइत्यभिशब्दिताइतिवचनादयंविशेषःकल्प्यतइति इतोप्यत्रात्रित्वसंख्ययादित्याद
यउच्यंतइत्यंगीकर्तव्यं दैत्यस्यदेवोपास्यत्वेदेवानांसदासद्यशोभाजामयशःस्यात्तदनुपपन्नं प्रमाणविरोधात्तदितरेषांउभयभाक्त्वमितीश्वरक्लृप्तमिदमिति यत्रक्वचयशःस्थानमन्येषामितिकेशवः सर्वत्रापितु

तमंगमत्तंमधुनोरुगंधिनाविवृत्तताम्राक्षमशेषधिष्ण्यपाः ॥ उपासतोपायनपाणिभिर्विनात्रिभिस्तपोयोगबलौजसांपदम् १३ जगुर्महेंद्रासनमोजसास्थि
तंविश्वावसुस्तुंबुरुरस्मदादयः ॥ गंधर्वसिद्धाऋषयोऽस्तुवन्मुहुर्विद्याधराअप्सरसश्चपांडव १४ सएववर्णाश्रमिभिःक्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ इज्यमानोह
विर्भागानग्रहीत्स्वेनतेजसा १५ अकृष्टपच्यातस्यासीत्सप्तद्वीपवतीमही ॥ तथाकामदुघाद्यौश्चनानाश्चर्यपदंनभः १६ रत्नाकराश्चरत्नानितत्पत्न्यश्चोहु
रूर्मिभिः ॥ क्षारसीधुघृतक्षौद्रदधिक्षीरामृतोदकाः १७ शैलाद्रोणीभिराक्रीडंसर्वर्तुषुगुणान्द्रुमाः ॥ दधारलोकपालानामेकएवपृथग्गुणान् १८ सइत्थंनि
र्जितककुबेकराड्विषयान्प्रियान् ॥ यथोपजोषंभुंजानोनातृप्यदजितेंद्रियः १९ एवमैश्वर्यमत्तस्यदृप्तस्योच्छास्त्रवर्तिनः ॥ कालोमहान्व्यतीयायब्रह्मशा
पमुपेयुषः२० तस्योग्रदंडसंविग्नाःसर्वेलोकाःसपालकाः ॥ अन्यत्राऽलब्धशरणाःशरणंययुरच्युतम् २१ तस्यैनमोस्तुकाष्ठायैयत्रात्माहरिरीश्वरः॥ यद्गत्वान
निवर्तंतेशांताःसंन्यासिनोमलाः २२ इतितेसंयतात्मानःसमाहितधियोमलाः ॥ उपतस्थुर्हृषीकेशंविनिद्रावायुभोजनाः २३ ॐनमोभगवतेमहापुरुषा
यमहात्मने ॥ विशुद्धानुभवानंदसंदोहाययतोऽभयम् २४ तेषामाविरभूद्वाणीअरूपामेघनिःस्वना ॥ संनादयंतीककुभःसाधूनामभयंकरी २५ माभै
ष्टविबुधश्रेष्ठाःसर्वेषांभद्रमस्तुवः ॥ मद्दर्शनंहिभूतानांसर्वश्रेयोपपत्तये २६ ज्ञातमेतस्यदौरात्म्यंदैतेयापसदस्ययत् ॥ तस्यशांतिंकरिष्यामिकालंस्ता
वत्प्रतीक्षताम् २७ यदावेदेषुदेवेषुगोषुविप्रेषुसाधुषु ॥ धर्मेमयिचविद्वेषःसवाआशुविनश्यति २८ निर्वैरायप्रशांतायस्वसुतायमहात्मने ॥ प्रह्लादाययदाद्रु
ह्येद्धनिष्येपिवरोर्जितम् २९ ॥ नारदउवाच ॥ इत्युक्तालोकगुरुणातंप्रणम्यदिवौकसः ॥ न्यवर्तंतगतोद्वेगामेनिरेचासुरंहतम् ३० तस्यदैत्यपतेःपुत्राश्च
त्वारःपरमाद्भुताः ॥ प्रह्लादोभून्महांस्तेषांगुणैर्महदुपासकः ॥ ब्रह्मण्यःशीलसंपन्नःसत्यसंधोजितेंद्रियः ३१ आत्मवत्सर्वभूतानामेकःप्रियसुहृत्तमः ॥ दा
सवत्सन्नतार्यांघ्रिःपितृवद्दीनवत्सलः ३२

देवानामित्यन्यान्पूजयेत्कचित्
इत्युक्तेश्वयोगःसन्नहनइत्यभिधानादणिमादिनानोपायस्थानीभूतः १३ १४ १५ अकृष्टपच्याउल्लेखनमंतरेणसस्यादिपरिपाकोपेता १६ तत्पत्न्यःतेषांसमुद्राणांपत्न्योनद्यः क्षारंलवणम् १७ १८
यथोपजोषंयथासुखम् १९ २० २१ २२ २३ यतोयस्माद्धरेरभयंभवतितस्माइति २४ अरूपाअशरीरिणी २५ मद्दर्शनंमद्विषयज्ञानम् २६ २७ यस्यवेदादिषुविद्वेषःसआशुसाधनसामग्र्याम्
२८ २९ ३० ३१ आत्मवत्परमात्मवत् अन्येषांहरिसाम्यंतुकिंचित्साम्यमुदीरितं सम्यक्साम्यंतुमत्स्यादेरितिशास्त्रस्यनिश्चयइतिवचनादत्रहरिसाम्यकथंनतात्पर्यादवगंतव्यम् ३२

मानस्तंभविवर्जितः अभिमाननिमित्तस्तंभदोषरहितः ३३ गुणेषुशब्दादिषु शरीरस्यदांतत्वमुपवासादिना रहितासुरःअसुरस्वभावकर्मरहितःजात्यासुरः ३४ यथाभगवतीश्वरइत्यत्राप्यन्ये षांहरिसाम्यंतुर्किंचित्साम्यमुदीरितमित्यादिप्रमाणामित्यत्रापिज्ञातव्यमिति ३५ प्रतिमानंदृष्टांतं ३६ ३७ कृष्णाख्योग्रहस्तेनवशीकृतमनाः ३८ अनुसंदधेसस्मार ३९ ४० तद्भावनायुक्तः तस्यश्रीनारायणस्यध्यानोपेतःतन्मयस्तत्प्रधानः ४१ स्पर्शेषुविषयेषुस्पृहारहितः अस्पंदप्राणःप्राणचेष्टारहितः आनंदसलिलेनसंतोषाश्रुजलेननिमित्तेनार्किंचिन्निमीलितनेत्रः ४२ अ किंचनानांमहतांसतांसेवालक्षणसंगेनप्राप्तया ४३ अघंमरणलक्षणंव्यसनम् ४४ विद्वेषोदर्पितेपुत्रेकथमासीन्महात्मनि इतिस्वपृष्टंकथांतरासक्त्यानारदेनापरिहृतंजानन्राजायुधिष्ठिरःपुनर

भ्रातृवत्सदृशेस्निग्धोगुरुष्वीश्वरभावनः ॥ विद्यार्थरूपजन्माढ्योमानस्तंभविवर्जितः ३३ नोद्विग्नचित्तोव्यसनेषुनिस्पृहःश्रुतेषुदृष्टेषुगुणेष्ववस्तुदृक् ॥ दांतेंद्रियप्राणशरीरधीःसदाप्रशांतकामोरहितासुरोसुरः ३४ यस्मिन्महागुणाराजन्गृह्यंतेकविभिर्मुहुः ॥ नतेधुनाभिधीयंतेयथाभगवतीश्वरे ३५ यंसाधुगाथासदसिरिपवोपिसुरान्नृप ॥ प्रतिमानंप्रकुर्वंतिकिमुतान्येभवादृशाः ३६ गुणैरलमसंख्येयैर्माहात्म्यंतस्यसूच्यते ॥ वासुदेवेभगवतियस्यनै सर्गिकीरतिः ३७ न्यस्तक्रीडनकोबालोजडवत्तन्मनाःसदा ॥ कृष्णग्रहगृहीतात्मानवेदजगदीदृशम् ३८ आसीनःपर्यटन्नश्नन्शयानःप्रपिबन्ब्रुव न् ॥ नानुसंदधएतानिगोविंदपरिरंभितः ३९ क्वचिद्रोदितिगोविंदचिंताचंचलचेतनः ॥ क्वचिद्धसतितच्चिंताह्लादउद्गायतिक्वचित् ४० नदतिक्वचिदु त्कंठोविलज्जोनृत्यतिक्वचित् ॥ क्वचित्तद्भावनायुक्तस्तन्मयोनुचकारह ४१ क्वचिदुत्पुलकस्तूष्णीमशेषस्पर्शनिस्पृहः ॥ अस्पंदप्राणआनंदसलिला मीलितेक्षणः ४२ सउत्तमश्लोकपदारविंदयोर्निषेवयाकिंचनसंगलब्धया ॥ तन्वन्परांनिर्वृतिमात्मनोमुहुर्दुःसंगदीनःस्वमनःशमंव्यधात् ४३ तस्मि न्महाभागवतेमहाभागेमहात्मनि ॥ हिरण्यकशिपूराजन्नकरोदघमात्मजे ४४ युधिष्ठिरउवाच ॥ देवर्षएतदिच्छामोवेदितुंतवसुव्रत ॥ यदात्मजा यशुद्धायपिताधात्साधवेअघम् ४५ पुत्रान्विप्रतिकूलांश्वपितरःपुत्रवत्सलाः ॥ उपालभंतेशिक्षार्थंनैवाघमपरेयथा ॥ किमुतानुवशान्साधून्तादृशान् गुरुदेवतान् ४६ एतत्कौतूहलंब्रह्मन्नस्माकंविधमप्रभो ॥ पितुःपुत्राययद्वेषोमरणायप्रयोजितः ॥ ४७ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेसप्तमस्कंधेचतुर्थो ध्यायः ४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ नारदउवाच ॥ पौरोहित्यायभगवान्वृतःकाव्यःकिलासुरैः ॥ शंडामर्कौसुतौतस्यदैत्यराजगृहांतिके १ तौराज्ञाप्रापितंबा लंप्रह्लादंनयकोविदम् ॥ पाठयामासतुःपाठ्यानन्यांश्वासुरबालकान् २

पिजानन्नकरोदघमात्मजइतिप्रसक्तंश्रुत्वातदेवपृच्छतिदेवर्षइति पुत्रस्यमरणकारणमासुरकर्म नतुशास्त्रीयमितिज्ञापनायसाधवेअघमितिसंहिताकारेणकृतम् ४५ अपरेशत्रवः ४६ विधम परिहर पुत्रायप्र योजितोविद्वेषः पितुर्मरणायाभूदितियत्तस्मात्कौतूहलमिति ॥ ४७ ॥ इति०भागवतेम०सप्तमस्कंधेवि०टी०चतुर्थोध्यायः ॥ ४ ॥ हिरण्यकशिपुप्रह्लादसंवादव्छलेनभक्तिस्वरूपंहरेर्निरतिशयस्वातंत्र्यं चनिरूपयत्यस्मिन्नध्याये [illegible]व्यःशुक्रःशंडश्चमर्कश्चशंडामर्कौतस्यशुक्रस्यदैत्यराजगृहांतिकेन्यवसतामितिशेषः १ राज्ञाहिरण्यकशिपुना २

अपाठस्यविशेषणभूतेनहेत्यनेनसूचितंहेतुमाह नेति असाधुत्वेकिंकारणमत्राह स्वरूपेति स्वातंत्र्यात्स्वइतिप्रोक्तइत्यतःस्वस्यस्वतंत्रस्यहरेरूपस्यासत्त्वंशून्यत्वंगृह्णातीतिनिराकारोहरिरितियःपक्षःसआ
श्रयोयस्यतत्तथा निराकारपक्षविषयत्वादित्यर्थः प्रपंचस्वरूपस्यासद्ग्रहःशून्यत्वप्रतिपादकःशून्यवादः सआश्रयोयस्यतत्तथा अद्वैतविषयत्वादित्यर्थइतिवा जीवपरस्वरूपयोरसत्पृथगभावंगृह्णातीति
स्वरूपासद्ग्रहःजीवपरमात्मानावभिन्नावितियःसिद्धांतःसआश्रयोयस्यतत्तथा अद्वैतविषयत्वादित्यर्थइतिवास्वरूपासद्ग्रहः औत्पत्तिकदुराग्रहोऽवैष्णवपक्षपातःसआश्रयोयस्यतत्तथा वैष्णवसिद्धांतविरुद्ध
त्वादित्यर्थइतिवा विन्यासभेदएवायंतात्पर्यंतस्त्वेकएवेति ॥ ३ ॥ ४ ॥ हेअसुरवर्यअसद्ग्रहाद्विषयाभिनिवेशात्समुद्विग्नधियांपरवशीकृतबुद्धीनां देहिनांतत्साधुसंसारनिर्मूलसाधनंमन्यइत्यन्वयः
किंतदितितत्राह हित्वेति आत्मपातंस्वस्यनिरयपातंअंधमज्ञानंयत्तस्यकूपंनिधानस्थानंगृहंहित्वावनंसज्जनसंगमलक्षणंगतः ५ सज्जनशिक्षार्थंप्रह्लादेनतत्त्वमुक्तंनतुतंग्राहयितुं तस्यासुरावेशेनदुराग्रह
गृहीतत्वात्तत्फलमाह श्रुत्वेति परिहासःफलंपरबुद्धिभिःप्रतिपक्षबुद्धिभिः परपक्षसमीहिताःपूर्वपक्षविषयत्वेनप्रवृत्ताः ६ पुत्रस्नेहेनाभिमतोयंनहासःकिंत्वनभिमतएवेत्यभिप्रेत्याह सम्यगिति विधार्यतामव
धार्यतांविष्णुपक्षःप्रतिच्छन्नोयेषांतेतथातैर्विष्णुसिद्धांतमभिगृह्य स्थितैरित्यर्थः ७ अवशवशीकरणायचत्वारउपायाविहितास्तत्राद्विजातीनांसामोपायएवश्रेयानितिदर्शयितुंपरकृतबुद्धिभेदंचज्ञातुंतत्रापि
योग्यानांभगवत्तत्त्वविषयज्ञाननिश्चयायचदैत्यभयाच्चदैत्ययाजकाःप्रह्लादमपृच्छन्नित्याह गृहमिति सामभिर्वचनैः८ तुभ्यंतवयोबुद्धिविपर्ययएव बालान्वयस्यान्अतिक्रम्य कुतोभूदितिशेषः बालानांबुद्धि

यत्तत्रगुरुणाप्रोक्तंशुश्रुवेनपपाठह ॥ नसाधुमेनेमनसास्वरूपासद्ग्रहाश्रयम् ३ एकदासुरराट्पुत्रमंकमारोप्यपांडव ॥ पप्रच्छकथ्यतांवत्समन्यतेसाधुय
द्भवान् ४ ॥ प्रह्लादउवाच ॥ तत्साधुमन्येऽसुरवर्यदेहिनांसदासमुद्विग्नधियामसद्ग्रहात् ॥ हित्वात्मपातंगृहमंधकूपंवनंगतोयद्धरिमाश्रयेत ५ ॥ नार
दउवाच ॥ श्रुत्वापुत्रगिरोदैत्यःपरपक्षसमीहिताः ॥ जहासबुद्धिर्बालानांभिद्यतेपरबुद्धिभिः ६ सम्यग्विधार्यतांबालोगुरुगेहेद्विजातिभिः ॥ विष्णुपक्षप्र
तिच्छन्नैर्नभिद्येतास्यधीर्यथा ७ गृहमानीतमाहूयप्रह्लादंदैत्ययाजकाः ॥ प्रशस्यश्लक्ष्णयावाचासमपृच्छंतसामभिः ८ वत्सप्रह्लादभद्रंतेसत्यंकथयमामृषा ॥
बालानतिकुतस्तुभ्यमेषबुद्धिविपर्ययः ९ बुद्धिभेदःपरकृतउताहोतेस्वतोभवेत् ॥ भण्यतांश्रोतुकामानांगुरूणांकुलनंदन १० ॥ प्रह्लादउवाच ॥ परःस्वश्चे
त्यसद्ग्राहःपुंसांयन्माययाकृतः ॥ विमोहितधियांदृष्टस्तस्मैभगवतेनमः ११ सयदानुगतःपुंसांपशुबुद्धिर्विभिद्यते ॥ अन्यएषतथान्योहमितिदेहगतासती १२

मतिक्रम्यैषबुद्धिभेदःकुतःकस्मात्तुभ्यंरोचितइतिवा ९ एतदेवविवृण्वंति बुद्धिभेदइति अस्माकंतत्त्वमेववक्तव्यंत्वयेत्यतोगुरूणामिति १० उत्तरंवक्ति परइति पुंसांयोयंपरस्वात्मेत्यसद्ग्राहः एकमेवाद्वितीय
मितिश्रुतेः परमार्थवस्तुनएकत्वेप्रामाणिकेसिद्धेतत्रश्रीनारायणमंतरेणपरविषयकर्तृत्वंस्वविषयकर्तृत्वमितिभेदः स्वातंत्र्यकल्पनालक्षणमन्यथाज्ञानं एषयस्येश्वरस्येच्छयाकृतःकल्पितः सर्वकर्तृत्वात्तस्य
तस्मैभगवतेमहामहिम्नेनमइत्यन्वयः तत्प्रत्यक्षमित्याह विमोहितधियामिति दृष्टःप्रत्यक्षस्तस्मात्तादृशीबुद्धिर्भवादृशैर्नकार्येतिशेषः विमोहितेत्यनेनापीश्वरकर्तृत्वंज्ञायते ११ यन्माययेत्युक्तंस्पष्टंदर्शयति
सयदेति सभगवान्यदापुंसांस्वात्मपरबुद्धिजनकत्वेनानुगतोऽनुकूलोभवति तदापशुबुद्धिरज्ञबुद्धिर्विभिद्यते तत्कथमित्यतउक्तं अन्यइति एषदेवदत्तोन्यःस्वतंत्रोऽहमन्यःस्वतंत्रइति किमस्याधिकरण
मितितत्राह देहगतेति अतएवासती वृत्तिज्ञानत्वेनमोक्षानुपयोगित्वात् अन्योसावन्योहमस्मीतिनसवेद यथापशुरितिश्रुतिप्रतीकेनानेनश्लोकेनजीवपरयोर्भेदंनिषिध्यचिदैक्यंविधीयतइतीममर्थंविधाया
र्थांतरकल्पनायांकिंप्रमाणमितीयमाशंकास्वातंत्र्येणान्यसद्भावनिषेधाय श्रुतिस्त्वियं अन्योसावन्योहमितिपश्यन्नज्ञइतिस्मह आत्मानमंतर्यमयेदितिभेदंस्वरूपतः आहतद्ब्रह्मणोधीनाभिन्नाजीवाःसदैवतु
स्वरूपसत्ताकर्तृत्वंभोगोमोक्षस्तथैवच मुक्तस्यावस्थितिश्चैवसर्वंविष्णोर्वशेसदेत्यनेनपरिहृतेतिज्ञातव्यं १२

ननुयदिजीवपरौमिथोभिन्नौतर्हिकिमिति घटपटभेदज्ञानवत्तद्विषयज्ञानंनोत्पद्यतइत्याशंक्यप्रतियोगिज्ञानस्यदुःसाध्यत्वादित्यभिप्रेत्याह सएषइतियःस्वस्वकर्मानुसारेणस्वस्वयोग्यज्ञानमुत्पादयति सएषआत्मापरमात्मास्वपरेत्यनुद्धिभिःयथार्थज्ञानविरोधिज्ञानवद्भिःपुरुषैर्दुरन्वयानुक्रमणः दुरन्वयंदुर्ज्ञानमनुक्रमणंतत्तद्योग्यतानुसारेणप्रवर्तनंयस्यसतथादुर्ज्ञेयचेष्टइत्यर्थः निरुच्यतेनिश्चीयते ननुवेदाहमेतंपुरुषंमहांतमादित्यवर्णमितिश्रुतेः ब्रह्मादेस्तद्विषयज्ञानश्रवणात्कथंप्रतियोगिज्ञानस्यदुःसाध्यत्वमित्यतआह मुह्यंतीति ब्रह्मादीनांभगवद्विषयज्ञानंदुःसाध्यंकिन्वितरेषामित्यतोवाह हि शब्दोप्यर्थेहेतौवा. वेदवादेकोविदाः ब्रह्मादयोपियद्वर्त्मनियत्रस्वरूपविषयेमुह्यंतियस्मात्तस्मात्सएषदुरन्वयानुक्रमणइतिनिरुच्यते अनेनहरेरनुग्रहमंतरेणतद्विषयज्ञानंनोत्पद्यते तस्मिन्सतितत्स्यात् यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यइतिश्रुतेरन्वयव्यतिरेकौदार्शितावित्युक्तंभवति ननु त्वदुक्त्यैवत्वद्बुद्धिभेदजनकःकश्चित्स्यात्सकइतिविचार्यंत इतितत्राह एषइति मुह्यंतीत्येतदत्राप्यनुकूल्यतेयद्वर्त्मनिमुह्यंत्येष हरिर्ममर्तिंभिनत्तिविषयीकरोति सर्वस्यस्ववशत्वंस्वस्यानन्याधीनत्वंस्वप्रसादान्मोक्षादिसकलपुरुषार्थप्राप्तिरित्यादिबुद्धिंजनयतीतिभावः । तदुक्तं आहतद्ब्रह्मणोधीनाभिन्नाजीवाःसदैवत्वित्यादि ॥

सएषआत्मास्वपरेत्यबुद्धिभिर्दुरन्वयानुक्रमणोनिरुच्यते ॥ मुह्यंतियद्वर्त्मनिवेदवादिनोब्रह्मादयोह्येषभिनत्तिमेमतिम् १३ यथाभ्राम्यत्ययोब्रह्मन्स्वयमाकर्षसन्निधौ ॥ तथामेभिद्यतेचेतश्चक्रपाणेर्यदृच्छया ॥ १४ ॥ नारदउवाच ॥ एतावद्ब्राह्मणायोक्त्वाविरराममहामतिः ॥ तंनिर्भर्त्स्यार्थकुपितःसुदीनोराजसेवकः १५ आनीयतामरेवेत्रमस्माकमयशस्कृतः ॥ कुलांगारस्यदुर्बुद्धेश्चतुर्थोऽस्योदितोदमः १६ दैतेयचंदनवनेजातोयंकंटकद्रुमः ॥ तन्मूलोन्मूलपरशोर्विष्णोर्नालायितोर्भकः १७ इतितंविविधोपायैर्भीषयंस्तर्जनादिभिः ॥ प्रह्लादंग्राहयामासत्रिवर्गस्योपपादनम् १८ ततएनंगुरुर्ज्ञात्वाज्ञातज्ञेयचतुष्टयम् ॥ दैत्येंद्रंदर्शयामासमातृमृष्टमलंकृतम् १९ पादयोःपतितंबालंप्रतिनंद्याशिषासुरः ॥ परिष्वज्यचिरंदोर्भ्यांपरमामापनिर्वृतिम् २० आरोप्यांकमवघ्रायमूर्धन्यश्रुकलांबुभिः ॥ आसिंचन्विकसद्वक्त्रमिदमाहयुधिष्ठिर २१ प्रह्लादानूच्यतांतातस्वधीतंकिंचिदुत्तमम् ॥ कालेनैतावतायुष्मन्यदशिक्षद्गुरोर्भवान् २२

१३ एतदर्थंसदृष्टांतमाह यथेति यथाकर्षस्यायस्कांतस्यसन्निधौसत्ययःस्वयंभ्राम्यति स्वात्मानमुद्दिश्यगमनशक्तिंकरोति तदितिशेषः तथा मेचेतोयदृच्छयातदिच्छयाचक्रपाणेर्भिद्यतेतद्विषयीकरणशक्तिःक्रियते अयोगमनशक्तिवच्चेतनस्यापिनैसर्गिकीतिभावः एतेनसर्वंहर्यधीनमित्युक्तंभवतिएतेनहवावपयोमंडभवति एतस्यवाक्षरस्यप्रशासनेगार्गिप्राच्योन्यानद्यःस्यंदंतेयआत्मानमंतर्यमयोदीतिभेदस्वरूपआहेत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यांविशेषेणचराचरस्यसर्वस्यश्रीहर्यधीनप्रवृत्त्यवगमात्पश्यन्नज्ञइत्यनेनपशुबुद्धिरबुद्धिभिरित्येतत्पदद्वयाभिप्रायोदर्शितः १४ सुदीनःवाचाशिक्षायांक्षीणोऽशक्तइत्यर्थःराजसेवकइत्यनेनभेदज्ञानासामर्थ्यंचसूचितं उभयोरपिवित्तसाध्यत्वात् १५ अयशस्कृतोदुष्कीर्तिकरस्यास्यचतुर्थोदमोदंडसंज्ञइति उदितइत्यर्थः १६ उन्मूलयतीत्युन्मूलःसचासौपरशुश्चोन्मूलपरशुस्ततत्स्वदैतेयचंदनवनस्यमूलंतन्मूलोन्मूलपरशुस्तस्यनालायितःमंडपवत्तन्वानः १७ त्रिवर्गस्योपपादनंशास्त्रम् १८ ज्ञातंज्ञेयानांधर्मादिपुरुषार्थानांचतुष्टयंयेनसतथातं ज्ञातंज्ञेयसाधनचतुष्टयंवा मातृमृष्टंशरीरमलत्यागेनस्नानंकारितम् १९ २० २१ सुष्ठुअधीतंपठितम् २२

नियंतृत्वेनात्मानिमयिस्थितोभगवानितिनितरांवेदनंज्ञानमात्मनिवेदनं मुक्तस्यापिमर्मांतस्थोनियंवैवेहरिःसदा इतिज्ञानंसमुद्दिष्टंसम्यगात्मनिवेदनामितिएतदात्मसमर्पणंनार्थःकिंतूक्तएवार्थः इत्युक्तप्रकारे
णश्रवणादिभिर्नवभिर्लक्ष्यते असंभवव्यभिचारपरिहारेणज्ञायतइति २३ नवलक्षणाविष्णौभक्तिर्यस्मिन्शास्त्रेर्पिताप्रतिपादितापुंसासाभगवत्युत्तमश्लोकेअद्धानिर्व्याजेनाक्रियतेचेच्चदितार्हं तदधीतंशा
स्त्रमुत्तममंन्यनोन्यदित्यन्वयः नवश्रवणादीनिलक्षणानिचिह्नानियस्यांसातथा २४ २५ तेत्वया २६ साधुत्वेनवृतस्यगुरोर्दुर्मतेइतिसंबोध्यानिंदनंकथंघटतइतितत्राह संतीति गुरोरप्यवलिप्त
स्यकार्याकार्यमजानतः उत्पथंप्रतिपन्नस्यकार्यंभवतिशासनमितिवाक्यंहिशब्देनस्मारयति पातकिनांपापफलत्वेनरोगउदेतियथा तथातेषामघमपराधलक्षणंव्यसनंप्रकाशतइत्यन्वयः २७ लोकेसं
त्वसाधवःनाहंतादृशःयतस्त्वत्पुत्रोनमयाचरितंनापिपरेणपठत्यतइत्याह नमदिति तर्हिकस्मादियंमतिरभूदितितत्राह नैसर्गिकीति तदातास्मिन्पक्षेममात्मनःस्वरूपाभिमानोमयाग्राहितेयंमातिरितिक
स्तस्मात्कोपंसंहरेति २८ पुत्रायक्रुध्यन्नाह गुरुणेति गुरुमुखीगुरुमुखादुत्पन्नेयंमतिः २९ सत्येवमन्मतिः त्वन्मतिरेवासतीतिपितरंकटाक्षीकृत्यपरिहरति मतिरिति परतोगुर्वादिबोधनप्रयत्नेनस्वतः
स्वप्रयत्नेन तत्रानिमित्तमाह गृहेति वनादिनिवासमंतरेणगृहएवावस्थानलक्षणंव्रतंयेषांतेतथातषां ननु कुटुंबीशुचौदेशेस्वाध्यायमधीयानइतिश्रुतेर्गृहस्थानामपिश्रेयःप्राप्त्युपपत्तोरितितत्राहअदां

प्रह्लादउवाच ॥ श्रवणंकीर्तनंविष्णोःस्मरणंपादसेवनम् ॥ अर्चनंवंदनंदास्यंसख्यमात्मनिवेदनम् २३ इतिपुंसार्पिताविष्णौभक्तिश्चेन्नवलक्षणा ॥ क्रिय
तेभगवत्यद्धातन्मन्येऽधीतमुत्तमम् २४ ॥ नारदउवाच ॥ निशम्यैतत्सुतवचोहिरण्यकशिपुस्तदा ॥ गुरुपुत्रमुवाचेदंरुषाप्रस्फुरिताधरः२५ ॥ हिरण्य
कशिपुरुवाच ॥ ब्रह्मबंधोकिमेतत्तेविपक्षंश्रयतासता ॥ असारंग्राहितोबालोमामनादृत्यदुर्मते २६ संतिह्यसाधवोलोकेदुर्मैत्राश्छद्मवेषिणः ॥ तेषामुदेत्य
घंकालेरोगःपातकिनामिव २७ ॥ गुरुपुत्रउवाच ॥ नमत्प्रणीतंनपरप्रणीतंसुतोवदत्येषतवेंद्रशत्रो ॥ नैसर्गिकीयंमतिरस्यराजन्नियच्छमन्युंकृतदात्म
मानः २८ ॥ नारदउवाच ॥ गुरुणैवंप्रतिप्रोक्तोभूयआहासुरःसुतम् ॥ नचेद्गुरुमुखीयंतेकुतोभद्रासतीमतिः २९ प्रह्लादउवाच ॥ मतिर्नकृष्णेपरतःस्व
तोपिवामिथोविपद्येतगृहव्रतानाम् ॥ अदांतगोभिर्विशतांतमिस्रंपुनःपुनश्चर्वितचर्वणानाम् ३० नतेविदुःस्वार्थगतिंहिविष्णुंदुराशयायेबहिरर्थभावाः ॥
अंधायथांधैरुपनीयमानावाचीशतंत्यामुरुदाम्निबद्धाः ३१

तेति अदांतानामिंद्रियनिग्रहरहितानांपुरुषाणांगोभिर्वाग्भिस्ताभिस्तंनरकसुखकल्पंविषयसुखंविशतांभुंजानानां तत्रापिनूतना पूर्वभोगोनास्तीत्यभिप्रेत्याह पुनरिति पुनःपुनर्भुक्तविषयानेवभुंजानाना
मित्यर्थःअदांतगोभिराशिक्षिताभिर्वाग्भिर्वेदगताभिस्तमिस्रमतत्त्वार्थविषयमज्ञानं अन्यथाज्ञानंचाविशतांगाहमानानांनतत्रापियत्नोस्तीत्याह पुनरितिवा ३० एतदेवस्पष्टमाह नतइतिदुष्टेषुप्रतीति
सुदंरेषुपारिणामविषयेष्वाशयायेषांतेतथातत्रहेतुमाह बहिरिति बहिरर्थेषुमुखतःप्रतीयमानार्थेष्वेवभावस्तात्पर्यार्थनिश्चयोयेषांतेतथा श्रुतितात्पर्यार्थानभिज्ञाइत्यर्थः एतेस्वार्थंगतिंपुरुषार्थंस्वरू
पंस्वभक्तप्रयोजनसाधकंवाकृष्णंनविदुरित्यन्वयः अत्रकारणमाहवाचीति ईशतंत्यामीशस्यवेदत्रागल्लक्षणतंत्यांब्राह्मणादिबहुनामाख्यलक्षणनामदाम्निबद्धाः अत्रोदाहरणमाह अंधाइति अंधै
रज्ञैःरुपनीयमानाःउपदिश्यमानकर्ममार्गांअंधाअज्ञाउपादिष्टान्यमार्गंयथानाविदुस्तथेति अनेनांधेनैवनीयमानायथांधाइतिस्मृतिंस्मारयंति ३१

नन्वेवंतर्हिंगृहव्रतानांमुक्त्युपायःकइत्याह नैषामिति यावदेषांगृहव्रतानांमतिर्महीयसांनिष्किंचनानांसंन्यासिनांपादरजोभिषेकंनवृणीत तावंतंकालमुरुक्रमस्यांघ्रिंनस्पृशतिनविषयीकरोति उरुक्रम
स्यांघ्रिस्पर्शस्यकिंफलमत्राह अनर्थेति यस्यहरेरंघ्रिस्पर्शोऽस्त्यथफलमनर्थापगमःसंसारनिवृत्तिः अथवानर्थापगमोयस्मात्पादरजोभिषेकादुत्थितः प्रकाशितोभवतितम् ३२ कषायीकृतलोचनःरक्तने
त्रः ३३ ३४ पितृव्यस्यहिरण्याक्षस्यहंतुः असावसमंजसःप्रल्हादः विष्णोःकिंवासाधुकरिष्यति ३५ कथमसमंजसोभूत्तत्राह सौहृदमिति ३६ परःशत्रुरप्यवश्यंद्वेषेणापिहितकृच्चेत्सएवसु
तःयथाऔषधंतिक्तत्वेनहरीतकीमनुष्याणांमातेवाहितकारिणीतिवचनात् स्वदेहजोपिसुतोपि अहितोऽपकारीचेत्तंछिंद्यादामयवत् किंचात्मनःस्वस्ययदहितमंगंसर्पदष्टंतच्छिंद्यात्तदेवविशिनष्टि यद्विवर्ज
नादिति शेषमंगंसुखंजीवतीत्यन्वयः ३७ संभोगोभोजनम् ३८ ३९ भैरवंनादमुद्दिश्य ४० अनिर्देश्यत्वादिगुणशालिनिहरौयुक्तात्मनिप्रयोजितमनस्केप्रह्लादे अपुण्यस्येवपापिनइवतत्क्रियाः तेषांनै

नैषांमतिस्तावदुरुक्रमांघ्रिंस्पृशत्यनर्थापगमोयदर्थः ॥ महीयसांपादरजोभिषेकंनिष्किंचनानांनवृणीतयावत् ३२ नारदउवाच ॥ इत्युक्त्वोपरतंपुत्रंहि
रण्यकशिपूरुषा ॥ अंधीकृतात्मास्वोत्संगान्निरस्यतमहीतले ॥ आहामर्षरुषाविष्टःकषायीकृतलोचनः ३३ ॥ हिरण्यकशिपुरुवाच ॥ वध्यतामाश्वयं
वध्योनिःसारयतनैर्ऋताः ॥ अयंमेभ्रातृहाशोच्योहित्वास्वान्सुहृदोऽधमः ३४ पितृव्यहंतुःपादौयोविष्णोर्दासवदर्चति ॥ विष्णोर्वासाध्वसौकिंनुकरि
ष्यत्यसमंजसः ३५ सौहृदंदुस्त्यजंपित्रोरत्यजत्पंचहायनः ३६ परोप्यपत्यंहितकृद्यथौषधंस्वदेहजोप्यामयवत्सुतोऽहितः ॥ छिंद्यात्तदंगंयदुतात्म
नोहितंशेषंसुखंजीवतियद्विसर्जनात् ३७ सर्वैरुपायैर्हंतव्यःसंभोगशयनाशनैः ॥ सुहृल्लिंगधरःशत्रुर्मुनेर्दुष्टमिवेंद्रियम् ३८ नैर्ऋतास्तेसमुद्दिष्टाभ
र्त्रावैशूलपाणयः ॥ तिग्मदंष्ट्राःकरालास्यास्ताम्रश्मश्रुशिरोरुहाः ३९ नदंतोभैरवंनादंछिंधिभिंधीतिवादिनः ॥ आसीनंचाहनञ्छूलैःप्रह्लादंसर्वमर्मसु
४० परेब्रह्मण्यनिर्देश्येभगवत्यखिलात्मनि ॥ युक्तात्मन्यफलाआसन्नपुण्यस्येवतत्क्रियाः ४१ प्रयासेऽपहतेतस्मिन्दैत्येंद्रःपरिशंकितः ॥ चकारत
द्वधोपायान्निर्बंधेनयुधिष्ठिर ४२ दिग्गजैर्दंदशूकेंद्रैरभिचारावपातनैः ॥ मायाभिःसन्निरोधैश्चगरदानैरभोजनैः ४३ हिमवाय्वग्निसलिलैःपर्वताक्रमणैरपि
नशशाकयदाहंतुमपापमसुरःसुतम् ४४ चिंतांदीर्घतमांप्राप्तस्तत्कर्तुंनाभ्यपद्यत ॥ एषमेबह्वसाधूक्तोवधोपायाश्चनिर्मिताः ४५ तैस्तैर्द्रोहैरसद्धर्मैर्मु
क्तःस्वेनैवतेजसा ॥ वर्तमानोऽविदूरेवैबालोप्यजडधीरयम् ॥ नविस्मरतिमेऽनार्यंशुनःशेपइवप्रभुः ४६ अप्रमेयानुभावोयमकुतश्चिद्भयोमरः ॥ नू
नमेतद्विरोधेनमृत्युर्मेभवितानवा ४७ इतितच्चिंतयाकिंचिन्म्लानश्रियमधोमुखम् ॥ शंडामर्कावौशनसौविविक्तइतिहोचतुः ४८ जितंत्वयैकेनजग
त्त्रयंभ्रुवोर्विजृंभणत्रस्तसमस्तधिष्ण्यपम् ॥ नतस्यचिंत्यंतवनाथचक्ष्महेनवैशिशूनांगुणदोषयोःपदम् ४९

र्ऋतानांताडनादिक्रियाः ४१ ४२ वधोपायमाह
दिग्गजैरित्यादिना अवपातनंगिरिशृंगादधःपातनं सन्निरोधैरनिर्गमगर्तगृहेनिक्षिप्यपीडनैः पर्वताक्रमणैःपर्वतारोहणैः उपरिपर्वतपातनैर्वा ४३ ४४ तत्कर्तुंहननंकर्तुं ४५ असद्धर्मैरसतांयोग्यैः
अविदूरेसमीपेविदूरेवावर्तमानोऽजडधीःपटुतरबुद्धिःअनार्यंमूर्खकर्म अन्याय्यमितिपाठेनयशास्त्रविरुद्धंमह्यपमरंशतंदत्ताहमेनंविशसिष्यामीत्याद्यजीगर्तकृतंकर्मशुनःशेपेनयथासोढुंतथेति ४६ ४७ १२
इतिवक्ष्यमाणप्रकारंहेत्युच्यमानेर्थेतात्पर्यातिशयंवाक्ति ४८ धिष्ण्यपाश्चंद्रादित्यादयः लोकपालावा चक्ष्महे पश्यामःशिशूनांप्रेंखायांशयनशीलानांबुद्धिविकाशरहितानांवा तत्करणंगुणदोषयोःपदमा
स्पदंनवैहिगुणदोषग्रहणबुद्धिविकासाभावादित्यर्थः शिशूनांगुणदोषयोःपदंनास्तीतिवा ४९

तर्हिकापरबुद्धिरित्यत्रोच्यते इममिति तुनाधुनेयमेवबुद्धिरितिविशिनष्टि कियंतंकालमेवमितितत्राह यावदितितावदितिशेषः ततश्चकिंतत्राह बुद्धिश्चेति पापजननीचवयसाकालविशेषविशिष्टेनायुर्ल
क्षणेनार्याणांसेवयास्यादितिशेषः ५० ५१ ५२ यथाद्वंद्वारामोपवर्णितां रागद्वेषादिव्यापृतबुद्धिभिर्व्याख्यातां ५३ यदाचार्योध्यापनात्परावृत्तउपरतः गृहमेधीयकर्मस्वाग्निहोत्रादिलक्षणेषुव्यापृतो
वा तत्रतदाकृतक्षणैःकृतावसरैःवयस्यैर्बालकैःसउपहूतःक्रीडार्थमितिशेषः सोक्षिन्नुभद्राक्षुमत।सोचिन्नुसर्वा सैषदाशरथीरामइत्यादिषुद्रष्टव्योयंप्रयोगः ५४ अथागतःसन् तस्यांक्रियायांनिष्ठामिच्छां
विद्वांस्तेषांवयस्यानांमिष्टांस्वास्मिन्स्नेहविशेषंवा ५५ द्वंद्वारामेरित्तैर्वचनैरीहितैःप्रवृत्तिभिश्चनदूषितधियः ५६ सएषोसुःसएवप्राणइतिश्रुतेः मुख्यप्राणेरमतइत्यसुरः ५७ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुरा
णेविजयध्वजकृ०टीकायांपंचमोध्यायः ॥ ५ ॥ मुकुंदचरणारविंदनिरंतरसेवैवेहामुत्रानश्वरानंदनिदानंनान्यदतःसैवबुभूषुभिरनुदिनंकर्तव्येतिविधीयतेस्मिन्नध्याये तत्रप्रह्लादोबालकान्किमाहेत्याशं
क्याहहंतेतिबालानुकंपायांवाक्यारंभेवा तद्वचःश्रवणात्किंफलंस्यादितितत्राह वइति वःसर्वतःसर्वस्मात् शिवंसुखंस्यादितिशेषः कीदृशंवचइत्यतोवाह वइति शिवंशुभंमंगलं ननुकस्मान्मंगलमितितत्राह
वयस्यानिति संसारविरक्तिजनकत्वेनपुरुषार्थहेतुत्वान्मंगलमित्यर्थः अनेनाधुनास्माकंबाल्यमुत्तरत्रश्रेयःसंपादनायप्रयतामहइत्याशानिरस्तेतिज्ञायते यतोस्मदायुःकृतांतविलुलितंतस्मात्क्रीडासक्त

इमंतुपाशैर्वरुणस्यबद्ध्वानिधेहिभीतोनपलायतेयथा ॥ बुद्धिश्चपुंसोवयसार्यसेवयायावद्गुरुर्भार्गवआगमिष्यति ५० तथेतिगुरुपुत्रोक्तमनुज्ञायेदमब्रवीत ॥
धर्मोह्यस्योपदेष्टव्योराज्ञांयेगृहमेधिनाम् ५१ धर्ममर्थंचकामंचनितरांचानुपूर्वशः ॥ प्रह्लादायोचतूराजन्प्रश्रितावनतायच ५२ यथात्रिवर्गंगुरुभिरात्मने
उपशिक्षितम् ॥नसाधुमेनेतच्छिक्षांद्वंद्वारामोपवर्णिताम् ५३यदाचार्यःपरावृत्तोगृहमेधीयकर्मसु ॥ वयस्यैर्बालकैस्तत्रसोपहूतःकृतक्षणैः ५४अथतान्श्लक्ष्ण
यावाचाप्रत्याहूयमहाबुधः ॥ उवाचविद्वांस्तन्निष्ठांकृपयाप्रहसन्निव ५५ तेतुतद्गौरवात्सर्वेत्यक्तक्रीडापरिच्छदाः ॥ बालानदूषितधियोद्वंद्वारामेरितेहितैः
५६ पर्युपासतराजेंद्रतन्न्यस्तहृदयेक्षणाः ॥ तानाहकरुणोमैत्रोमहाभागवतोसुरः ५७ ॥ इतिश्रीभागवतेसप्तमस्कंधेपंचमोध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ प्रह्लादउ
वाच ॥ हंतार्भकामेशृणुतवचोवःसर्वतःशिवम् ॥ वयस्यान्पश्यतमृतान्क्रीडांधामाप्रमाद्यथ १ नपुराविवशंबालाआत्मनोर्थेप्रियैषिणः ॥ गुरूक्तम
पिनग्राह्यंयदनर्थेर्थकल्पनम् २ यदुक्त्यानप्रबुध्येतसुप्तस्त्वज्ञाननिद्रया ॥ नश्रद्दध्यान्मतंतस्ययथांधोह्यंधनायकः ३

त्वेनयुष्मद्धितविमर्शेप्रमादोनकार्यइत्याह क्रीडांधाइति १ ननुबालानांक्रीडांधत्वंस्वभावइतितत्राहनेति इतःपुरातनाबालाअंतःकरणंक्रीडायांविवशंनकुर्वंतीतिशेषः तर्हिकिंकारंवर्ततइतितत्राह आत्मनइ
तिअर्थेजन्मप्रभृतिआत्मनोर्थे आत्मनःप्रियैषिणःपरमात्मनःज्ञानेच्छवःमोक्षलक्षणप्रियेच्छवोवा आत्मनःप्रियैषिणःस्वप्रयोजनमाकांक्षमाणाआबाल्यात्प्रवर्ततइतिवा नन्वस्माभिरपिशंडामर्काभ्यांगुरुभ्या
मुपदिष्टत्रिवर्गविषयशास्त्रश्रवणश्रेयसिप्रवर्त्यते तत्रगुर्ववसरप्रतीक्षणायेयंक्रीडेतितत्राह गुरूक्तमिति कुतोनग्राह्यमितितत्राह यदनर्थइति संसारहेतुत्वादनर्थेत्रिवर्गलक्षणेश्रेयस्यर्थकल्पनंयत्तस्मादितिशे
षः त्रैविद्यामांसोमपाःपूतपापायज्ञैरिष्ट्वास्वर्गतिंप्रार्थयंतइत्यादेः इष्टापूर्तंमन्यमानावरिष्ठंनान्यच्छ्रेयोवेदयंतेप्रमूढाइत्यादेश्च २ ननुगुरूक्तेर्यथार्थत्वेनज्ञानहेतुत्वोपपत्तेःकथंतदनर्थेर्थकल्पनमितितत्राह यदु
क्त्येति अज्ञानलक्षणनिद्रयासुप्तस्त्रिवर्गविषयलक्षणमाग्रहलक्षणेयथार्थज्ञानविरोधित्वादज्ञानंनामनतुज्ञानमात्राभावःसुप्तस्यापिगुरूक्त्याप्रबोधोहिप्रयोजनंसनोत्पद्यतेचेत्तदुपदेशेनकिंप्रयोजनंप्रत्युततदनु
ष्ठानेनानर्थएवस्यादितिभावः अतःफलितमाह नेति अत्रोदाहरणमाह यथेति अंधोनायकोनेतायस्यसतथा हिशब्देनोभयोरप्यंधत्वान्मार्गज्ञानंनोत्पद्यतेयथातथात्रापीत्यस्माच्छ्रद्धानकार्या ॥ ३ ॥

ननुसमूलघातमघ्नंतःपरान्नोद्यंतिभूभृतः निक्षिप्योदर्चिपंकक्षेशेरतेतेभिमारुतं आपत्सुमित्रंजानीयात्पुत्रमुत्तरजन्मनि यउदास्तेस्वकार्येषुसंनिंद्योयत्नतोनरइत्यादिनीतिशास्त्रं शत्रुमित्रोदासलक्षणज्ञा
पकंहितकारित्वादित्याभ्यांनोबोध्येततन्मतंकथंनश्रद्दध्यादित्युच्यतइतितत्राह कइति यःशत्रुःसआत्मनोममपक्षेकः नकोपीत्यादियोज्यं त्वत्पक्षेशत्र्वाद्यभावेप्यस्मत्पक्षेस्युरितितत्राह भवत्स्विति भवत्पक्षे
पिकेश त्र्वादयःस्युर्नकेप्यतोनयैर्नीतिशास्त्रश्रवणजनितैर्नीतिभिःकिंफलंस्यान्नकिमपीत्यर्थः नीतिभिरापत्परिहारःसंपत्प्राप्तिश्चस्यातामितितत्राह दैवमिति सर्वोत्कृष्टत्वात् श्रीनारायणएवसंपद्विपदाश्रयोन
नीतिमांस्तस्यान्वयव्यतिरेकाभावात् अस्मत्पित्रादौदर्शनात् आत्मनोदेहस्ययःशत्र्वादिस्तस्यभवत्सुस्थितैर्नयैःकिंस्यादपरिहार्यत्वान्मरणादिकंप्राप्यतएव कामादिकमज्ञानसंभवंज्ञानमंतरेणननयमात्रेण
परिह्रियतइति शेषंपूर्ववत् ४ ननुतर्हिमाभूच्छ्लाघ्यंनीतिशास्त्रं प्रवृत्तिलक्षणधर्मशास्त्रमभ्यसनीयंश्रेयोहेतुत्वादत्राह यइति यआत्मानंपरमात्मानमुद्दिश्यधर्मकामंधर्मेच्छांनाहिंस्यान्नाहिनस्तिनत्यजति किं
चानुतिष्ठतिसोतिदुर्लभःप्रशांतात्माकोटिष्वपिमहान्मत्तःस्वोक्तेअवशीकृतेंद्रियग्रामस्यभगवद्विषयनिवृत्तलक्षणधर्मेच्छाकथंस्यादितितत्राह स्वजनइति स्वेनसहजन्यतइति स्वजनइंद्रियग्रामस्तस्मिन्वि
षयेवशोनभवति वशीकृतेंद्रियग्रामइत्यर्थः यद्वा पुत्रमित्रादिलक्षणेस्वजनेवशोनस्वानुष्ठानानुकूलपुत्रादिकइत्यर्थःअतएवमुक्तांध्यःउज्झितांधस्वभावःनन्वैहिकामुष्मिकफलाकांक्षायांनिवृत्तिधर्ममनुतिष्ठतः
कथंतत्फलावाप्तिःस्यादत्राह पुनरिति पुनश्चार्थेनिवृत्तिधर्ममनुतिष्ठन्छ्री लोकयोरिहलोकपरलोकयोर्हेतुश्चभवति पुनर्निवृत्तिधर्मानुष्ठानानंतरंवा प्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मयोरनुष्ठात्रोःपुनर्भेदोस्तिपूर्वस्यततः पा
तोस्ति इमंलोकंहीनतरंवाविशंति क्षीणेपुण्येमर्त्यलोकंविशंतीत्यादेः अन्यस्यज्ञानसामग्रींसंपाद्यततःपुनरंतेवैकुंठलोकप्राप्तिश्चस्यात् सएवास्माज्जीवघनात्परात्परंपुरिशयंपुरुषमीक्षतेयंयंलोकंमनसासं

कःशत्रुःकउदासीनःकिंमित्रंचेहआत्मनः ॥ भवत्स्वपिनयैःकिंस्याद्दैवंसंपद्विपत्पदम् ४ योनहिंस्याद्धर्मकाममात्मानंस्वजनेवशः ॥ पुनःश्रीलोकयोर्हेतुः
समुक्तांध्योतिदुर्लभः ५ कौमारआचरेत्प्राज्ञोधर्मान्भागवतानिह ॥ दुर्लभंमानुषंजन्मतदप्यध्रुवमर्थदम् ६ यदाहिपुरुषस्येहविष्णोःपादोपसर्पणम् ॥
यदेषसर्वभूतानांप्रियआत्मेश्वरःसुहृत् ॥ ७ ॥

॥ विभातिविशुद्धसत्त्वःकामयतेयांश्चकामान्तंतंलोकंजयतेतांश्चकामांस्तस्मादात्मज्ञंह्यर्चयेद्भूतिकामइत्यादेः पुनरप्रथमेभे
दइत्यमरः यद्वात्मानंधर्मयुक्तःकामोयस्यसतथातंवानरंनहिंस्यान्नपीडयति स्वात्मानंप्रवृत्तिधर्मकांक्ष्येणपीडितंनकरोतिसोतिदुर्लभःधर्मधारकेहरौकामोयस्यसतथा निवृत्तिधर्मनिरतइत्यर्थःतंनाधःपात
यतीतिवा सज्जनसेवानिरतत्वेनतद्वशश्चश्रियऐहिक्याःसंपदःस्वतःसंपन्नायालोकस्यज्ञानस्यापरोक्षलक्षणस्यचपात्रंवा अत्रप्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणौधर्मावनुष्ठायतत्फलानिच्छत्वेनभगवद्भक्तिमनिशंकुर्वाणः
पुरुषउत्तमइतितात्पर्यं ५ नन्वस्तुनिवृत्तिधर्मानुष्ठानस्यश्रेयःसाधनत्वं तस्यनेदानीमवसरःवार्धकेकर्तव्याविनाभूतत्वात् बाल्येविद्यांनिषेवेतयौवनेदारसंग्रहं स्थाविर्येमोक्षमातिष्ठेत्सर्वदाधर्ममाचरेदिति
स्मृतेरितितत्राह कौमारइति सर्वदेतिविशेषणाद्विद्याभ्यासकालेपिमोक्षधर्मानुष्ठानंकर्तव्यमितिनतस्यस्मृतिविरोधः नानायोनिषुकायोनिःश्रेयःसाधनमितितत्राह दुर्लभमिति यन्मानुषंजन्मतदपितदेवा
र्थदंज्ञानादिप्रयोजनप्रदं अतएवबहुपुण्यसाधनत्वाद्दुर्लभं तर्हिचिरकालस्यापिकिंनेत्याह अध्रुवमिति सस्यमिवमर्त्यःपच्यतेसस्यमिवजायते पुनःअपिसर्वंजीवितमल्पत्वमेवेत्यादिश्रुतेःअध्रुवमपिमानुषंप
ज्जन्मसुदुर्लभंतत्राप्यर्थदंदुर्लभतरं एतद्धिदुर्लभतरंलोकेजन्मयदीदृशमितिश्रुतेः ६ ननुकथंकारंपुरुषार्थप्रदंतत् अन्यथातद्वतांसर्वेषामपिपुरुषार्थःस्यान्नचासौसंभवति अदर्शनादश्रवणाच्चेत्याशंक्याचिकि
त्सामाह यदाहीति इहमानुषे यदायदिप्रभूष्णोःपुरुषस्यविष्णोःपादोपसर्पणंसंभवति तर्ह्यर्थदं यावत्सेवापरेतत्त्वेतावत्सुखविशेषतेति एतद्धिशब्देनसूचयति अतोमानुषीयोनिरेवनिःश्रेयसःकारणंनान्या
असंगत्वाद्वेदानर्हत्वेनान्यासां अतःकौमारवयआरभ्यभगवत्सेवाकर्तव्येतिभावः ननुश्रीहरिसेवामंतरेणान्यसेवाअर्थदाकिंनस्यादितितत्राह यदेषइति सर्वभूतप्रियत्वादिगुणयुक्तएषइति यत्त
स्मादेतत्सेवैवपुरुषार्थदा नान्यसेवा तदेतत्प्रेयइतिश्रुतेः एषसर्वेश्वरइतिच ७

इतोपिभगवत्सेवालक्षणनिवृत्तिधर्मानुष्ठानमेवकर्तव्यं नप्रवृत्तिधर्मसेवनं विषयसुखसौलभ्यायतदनुष्ठानमितिनोच्यते तदंतरेणापितल्लभ्यते यथादुःखमित्याह सुखमिति सर्वत्रनरकादावपिसुखस्या नंतरंदुःखंदुःखस्यानंतरंसुखमितिस्मृतेः दैवात्प्रारब्धकर्मप्रेरकात् ८ अतश्चकिमितितत्राह तदिति तस्मात्तत्प्रयासऐंद्रियसुखप्राप्तयेप्रवृत्तिधर्मकरणेबहुक्लेशोनविधेयः कुतोनविधेयइतितत्राह आयासेति परंकेवलमायासेनायुषोव्ययःक्षयएवावशिष्यतइतिशेषः प्रवृत्तिधर्मानुष्ठानस्यदुःखासंभिन्नप्रदेशोद्देशत्वात्तत्कथंदुःखकल्पत्वेनानिंद्यतइतितत्राह नतथेति 'मुकुंदचरणांबुजंभजन्यथाक्षेमंविंद तेप्रवृत्तिधर्मानुष्ठायी नतथानश्वरंसुखंलभतइत्यन्वयः प्लवाह्येतेअदृढायज्ञरूपाइतिश्रुतेः ९ तस्मादिदमेवकर्तव्यमितितत्राह ततइति चशब्दोयद्यदभीष्टंतत्प्राप्तयइत्याह ॥ इतोपिबाल्यएवमुक्तयेप्र यतेतेत्याह शरीरमिति पौरुषंपुरुषस्याविद्यमानंपुष्कलंपुष्टमंधत्वंगुत्वाद्यवयववैकल्यविधुरमित्यर्थः विपद्येत मरणलक्षणविपत्तिमाप्नोति ततःप्रागेवयतेतेतिशेषः १० शतायुर्वैपुरुषइतिवचनात् श तायुःशरीरस्थितेर्निश्चितत्वात्तदंतरालकालेऽनेकश्रेयःसमर्जनोपपत्तेःबाल्यएवनिवृत्तिलक्षणश्रेयसेपतनीयमितिनियमोनापेक्षितइत्याशंक्यगर्भवासमारभ्यशतायुःपर्यंतंस्वत :परतोवाशरीरस्यनाशदर्श नान्नतत्स्थितिनिश्चयःशाश्वतः अस्तुवाकस्यचित्तथापिनश्रेयोयत्नोदरीदृश्यते अन्यव्यापारायासग्रस्तत्वेनदिनमेलनलक्षितवत्सराणांक्षयाद्येवं नलक्षवर्षायुषेणापिमुकुंदचरणारविंदसेवालक्षण

सुखमैंद्रियकंदैत्यादेहयोगेनदेहिनाम् ॥ सर्वत्रलभ्यतेदैवाद्यथादुःखमयत्नतः ८ तत्प्रयासोनकर्तव्योआयासायुर्व्ययःपरम् ॥ नतथाविंदतेक्षेमंमुकुंदचर णांबुजम् ९ ततोयतेतकुशलःक्षेमायनयमाश्रितः ॥ शरीरंपौरुषंयावन्नविपद्येतपुष्कलम् १० पुंसोवर्षशतंह्यायुस्तदर्धंचाजितात्मनः ॥ निष्फलंयद सौरात्र्यांशेतेंधंप्रापितस्तमः ११ मुग्धस्यबाल्यकौमारैःक्रीडतोयातिविंशतिः ॥ जरयाग्रस्तदेहस्ययात्यकल्पस्यविंशतिः १२ दुरापूरेणकामेनमो हेनचबलीयसा ॥ शेषंगृहेषुसक्तस्यप्रमत्तस्यापयातिहि १३ पश्यध्वंमतिवैषम्यंज्ञातीनांनःकुटुंबिनाम् ॥ श्रेयोविवातादायासादीहतामनुसंस्मृतिम् १४ कोगृहेषुपुमान्सक्तआत्मानमजितेंद्रियः ॥ स्नेहपाशैर्दृढैर्बद्धमुत्सहेतविमोचितुम् १५ कोन्वर्थतृष्णांविसृजेत्प्राणेभ्योपिगरीयसीम् ॥ यंक्रीणात्यसुभिःप्रेष्ठै स्तस्करःसेवकोवणिक् १६ कथंप्रियायाअनुकंपितायाःसंगंरहस्यंरुचिरांश्चमंत्रान् ॥ सुहृत्सुतस्नेहवशःशिशूनांकलाक्षराणामनुरक्तचित्तः १७ प्रत्तांस्म रंस्ताद्दुहितॄर्हृदय्याभ्रातॄन्स्वसॄर्वापितरौचदीनौ ॥ गृहान्मनोज्ञान्रुचिरच्छदांश्चवृत्तीश्चकुल्याःपशुभृत्यवर्गान् १८

श्रेयःसंपादनंसुशकमित्याह पुंसइति ११ १२ दुरापूरेणनशक्यपूरणेन हिशब्दोहेतौ १३ निद्रादिकमंतरेणावशिष्टकालांतरालेऽपिश्रेयोविघ्नहेतुरस्तीत्याह पश्यध्वमिति कलहलक्षणंमतिवैषम्यं अनुसंस्मृतिमित्यनेनैकोपिक्षणोनावशिष्यतइतिसूचयति १४ नन्वस्माकंश्रेयइच्छानास्तिचेदनंतेषुचेतनेषुकस्यचित्सास्यादवसरमापद्येतेतितत्राह कइति १५ ननुप्रवृत्तिधर्मेणमाभूच्छ्रेयोर्थेनतत्स्या दतोमुकुंदपादसेवाकुतोनियुज्यतइतितत्राह कोन्विति, योर्थस्तदर्थतृष्णां अर्थान्वेषणवैतृष्णयैवार्जितस्यव्ययेलिप्सयाऽर्थेनसुकृतंसाधयेतिबोधिते साधयिष्यामीतिकंठोपरिगद्गदनिगदेनैवकालोया तीतिपुरुषायुषेणापिवित्तेनसुकृतार्जनंदवीयइतिवित्तव्ययमंतरेणकायक्लेशेनैवश्रीहरिचरणनिषेवणंजन्मसफलंकरोतीतिभावः तत्रदर्शनंप्रमाणयति तस्करादयोमृताअप्यर्थतृष्णांनमुंचंतीत्येतदुपल क्षणं परितःप्रत्येकमलंनानाजीवानांवर्तते १६ ननुमाभूदर्थाच्छ्रेयःकामादस्त्वित्याशंक्यकीदृशोसौभगवद्भक्तिकामोविषयकामोवानद्वितीयः अभिध्यायन्वर्गरतिप्रमोदानतिदीर्घजीवितेकोरमेतेत्यादि शास्त्रनिंदितत्वान्नाद्यः विषयविरक्त्यातत्त्यागेनभाव्यं तस्यदुःसाधनत्वादित्याह कथमिति रहस्यंरहसिभवंसंगंमैथुनलक्षणंकथंत्यजेतेत्युत्तरेणान्वयः मंत्रादिगृहीतानांसल्लापानांरसेनेतिशेषः १७ प्र त्तादत्ताः हृदय्याः हृदयप्रियाःरुचिरच्छदान्रुचिरपरिकरान् कुल्याःकुलपरंपरयासमागताःवृत्तीर्जीवनकरीः १८

कोशस्थःकोशकारीकीटः एतदेवस्पष्टयति औपस्थ्यमिति १९ यदितिक्लृप्तंनिजमात्मीयमायुर्यस्यसतथा शास्त्रविहितमर्थंश्रेयोरूक्षणंनबुध्यते स्वकुटुंबेभार्यादौरामःक्रीडायस्यसतथानानिर्विद्यतेविर कोनभवति २० परवित्तहर्तुश्चोरादेरिहदेहात्प्रेत्ययत्पूर्वमर्जितमथाप्यनंतरमपितच्चतदेवदुष्कर्मंहरते नयतीत्यन्वयःपरलोकेपिविषयेष्वलंबुद्धिर्नास्तीतिभावः २१ अनुक्तविशेषप्रदर्शनायकथितमे वार्थंविशिनष्टि विद्वानिति स्वलोकायस्वक्लृप्तमोक्षायस्वयोग्यज्ञानायवा तत्रहेतुमाह यदिति नकेवलंमोक्षायकल्पतइतिप्रत्युतानर्थंचाप्नोति तमइति विमूढोविपरीतज्ञानीयथातमःप्रतिपद्यते तथायमि त्यन्वयः २२ श्रीनारायणानुग्रहमंतरेणविद्वत्ताप्यकिंचित्करीत्याह यतइति शास्त्रगुरूपदेशेनविद्वान्संसारस्यानित्यतामितिशेषः दीनंस्वात्मानंविमोचितुमलंसमर्थोनेतियतोतइतिशेषः यदिजीवराशौ कश्चिदस्तीत्यभिमानस्तर्हिकुत्रकस्मिन्देशेकुत्रकस्मिन्कालेनकस्मिंश्चिदित्यर्थः कुतोत्राह वामदृशामिति अयंपुरुषोवामदृशांविहारार्थेनिर्मितक्रीडामृगइतियत्कथमयंतथाभूदितितत्राह निगडइति आसाम क्षिसर्गःकटाक्षमोक्षोयस्यनिगडःशृंखलायितः तस्मात्सइतिशेषः २३ एतावंतंदैत्यान्कटाक्षीकृत्योक्तंप्रगटयन्मथितार्थमाह ततइति नन्वेवंतर्हिसंसारमोक्षस्यदौर्घट्यमापादितामितिशंकामाभूत्यचार्थिता

त्यजेतकोशस्थइवेहमानःकर्माणिलोभादवितृप्तकामः ॥ औपस्थ्यजैह्व्यंबहुमन्यमानःकथंविरज्येतदुरंतमोहः १९ कुटुंबपोषायचयन्निजायुर्नबुध्यतेर्थं
विहितंप्रमत्तः ॥ सर्वत्रतापत्रयदुःखितात्मानिर्विद्यतेनस्वकुटुंबरामः २० वित्तेषुनित्याभिनिविष्टचेताविद्वांश्चदोषंपरवित्तहर्तुः ॥ प्रेत्येहवाथाप्यजितें
द्रियस्तदशांतकामोहरतेकुटुंबी २१ विद्वानपीत्थंदनुजाःकुटुंबंपुष्णन्स्वलोकायनकल्पतेवै ॥ यःस्वीयपारक्यविभिन्नभावस्तमःप्रपद्येतयथाविमूढः ॥
२२ यतोनकश्चित्क्वचकुत्रविद्वान्दीनंस्वमात्मानमलंसमर्थः ॥ विमोचितुंवामदृशांविहारक्रीडामृगोयंनिगडोक्षिसर्गः २३ ततोविदूरात्परिहृत्यदैत्यादै
त्येषुसंगंविषयात्मकेषु ॥ उपेतनारायणमादिदेवंसमुक्तसंगैरिषितोपवर्गः २४ नह्यच्युतंप्रीणयतोबह्वायासोसुरात्मजाः ॥ आत्मत्वात्सर्वभूतानांसिद्ध
त्वादिहसर्वतः २५ परावरेषुभूतेषुब्रह्मांतःस्थावरादिषु ॥ भौतिकेषुविकारेषुभूतेष्वथमहत्सुच २६ गुणेषुगुणसाम्येचगुणव्यतिकरेतथा ॥ एकएवपरो
ह्यात्माभगवानीश्वरोव्ययः २७ प्रत्यगात्मस्वरूपेणकालरूपेणचस्वयम् ॥ व्याप्यव्यापकनिर्देश्योह्यनिर्देश्योविकल्पितः २८ केवलानुभवानंदस्वरूपःप
रमेश्वरः ॥ माययांतर्हितैश्वर्यईडयतेगुणसर्गया २९ तस्मात्सर्वेषुभूतेषुदयांकुरुतसौहृदम् ॥ भावमासुरमुन्मुच्यतयातुष्यत्यधोक्षजः ३०

स्तितर्हुपायंवदामीत्यतोवाह ततइति यतोधर्मार्थकामैर्ब्रह्मार्पणबुद्धिचिकित्सारहितैःसंसारमोक्षोनसेत्स्यति ततोदैत्येषुसंगंदूरात्परिहृत्य नारायणंशरणमुपेतयातेत्यन्वयः सोपवर्गोमुक्तसंगैःपुरुषैरिषि तआप्तोभवति इषुगतावितिधातोः २४ नेदंदुःसाध्यमित्याह नहीति सर्वभूतानामात्मत्वात्तत्प्रेष्ठत्वात्सर्वत्रव्याप्तत्वेनसुलभत्वाद्वा २५ नारायणस्यसेव्यत्वेहेतुगर्भविशेषणमाह परावरेष्विति २६ गु णसाम्येप्रलयेगुणव्यतिकरेसृष्टौ २७ व्याप्तिप्रकारमाह प्रत्यगात्मेति सर्वपदार्थानामंतःप्रत्यगात्मस्वरूपेणांतर्यामिरूपेणबहिःकालरूपेणव्याप्तेनप्रब्रह्मापरपर्यायेण एवमेकएवव्याप्यव्यापकनिर्देश्यो विकल्पितोविविधक्लृप्तः अंतर्यामीप्रत्यगात्माव्याप्तःकालोहारिःस्मृतइतिवाक्यसिद्धोयमर्थः घटइवनिर्देश्योनेत्यनिर्देश्यरूपः २८ अचिंत्यमव्यपदेश्यमैकात्म्यप्रत्ययसारमितिश्रुतिनिरूपितइत्याह केवलेति सर्वत्रसिद्धश्चेत्किमितिनदृश्यतइतितत्राह माययेति माययाप्रकृत्या तमसागूळ्हमग्रेइतिश्रुतेःसत्त्वादिगुणैःसर्गःसृष्टिर्यस्याःसातथातया २९ यतःसर्वभूतानिभगवन्निवासस्थानानितस्माच्च याभूतदयया आसुरंभावंद्वेषं विष्णोर्गृहत्वाद्भूतेषुदयाकार्याविजानतेतिस्मृतेः मद्विषंतोभ्यसूयकाइति ३०

भगवत्तुष्ट्याकिंप्रयोजनमितितत्राह तुष्टइति येऽनुसिद्धाः जन्मप्रभृतिप्राप्तास्तैर्गुणव्यतिकरैर्विषयसुखैर्हरेश्चरणयोःसारंजुषांगुणलक्षणमकरंदंसेवमानानांतद्गुणांश्चोपगायतांगायमानानांनोस्माकंकां क्षितेनागुणेनान्यैर्वाछितेनमोक्षेणकिं अपक्कभक्तिलभ्यमुक्तेर्भक्तेः परमानंदस्वरूपत्वात्तत्रापिसुखाधिक्यहेतुत्वात्सुतरांधर्मादिभिः सुतमंगुणव्यतिकरैः फलंनास्तीतिकिमुवक्तव्यं मोक्षेसुखमनाकांक्षमा णस्ययथासुखाधिक्यंभवतियथामोक्षगतंसुखंकांक्षमाणस्यसुखंपूर्णनलभ्यतइत्यभिप्रायेणकांक्षितेनेतिविशेषणं कांक्षतोमोक्षगमपिसुखमाकांक्षतोयथेतिवचनात् ३१ ननुशास्त्रविहितानांधर्मादीनांकथं कारंसाफल्यंभवतीत्याशंकांपरिहरन्नाह धर्मेति धर्मार्थकामइतिनामभिन्नोयस्त्रिवर्गः शास्त्रविहितस्तस्येक्षाज्ञानमनुष्ठानंचयात्रयीत्रयोवेदास्तेषांशब्दतोर्थतश्च ज्ञानं यौनयदमौ नीतिदंडशास्त्रे तयोरीक्षा तात्पर्यज्ञानं याचविविधावार्ताकृषिवाणिज्यादिलक्षणातदीक्षाप्रयोगज्ञानंवाऋग्वेदोयजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वणश्चतुर्थइत्यारभ्यसर्वदेवयजनंविधेत्यनेनयदुक्तं तस्यसर्वस्यानुकर्षणार्थश्चकारः यदेतदुक्तं तदेतदखिलंपरमपुरुषस्यस्वात्मपूर्वकसमर्पणमर्पितुमुद्दिष्टंभवतितर्हिनिगमस्यऋग्वेदादिसकलशास्त्रपठितस्यसत्यंयथार्थफलमितिमन्येइत्यन्वयः ३२ नेदंस्वमनीषोत्थंकिंतुसंप्रदायतः प्राप्तत्वाच्छ्रद्धेय मित्याह ज्ञानमिति नरसखोनंतसखः अनेनविशेषणेनसनकादिभ्यउपादिष्टमिदमितिज्ञापितं किलशब्देनपुरातनत्वेनग्राह्यत्वंदर्शयति ज्ञानाधिकारिणआह एकांतिनामिति ३३ तवकुतःप्राप्तमेतदत्रा

तुष्टेचतत्रकिमलभ्यमनंतआद्येकिंतैर्गुणव्यतिकरैरिहयेऽनुसिद्धाः ॥ धर्मादिभिःकिमगुणेनचकांक्षितेनसारंजुषांचरणयोरुपगायतांनः ३१ धर्मार्थकामइ तियोविहितस्त्रिवर्गईक्षात्रयीनयदमौविविधाचवार्ता ॥ मन्येतदेतदखिलंनिगमस्यसत्यंस्वात्मार्पणंस्वसुहृदःपरमस्यपुंसः ३२ ज्ञानंतदेतदखिलंदुरवाप माहनारायणोनरसखःकिलनारदाय ॥ एकांतिनांभगवतस्तदकिंचनानांपादारविंदरजसाप्लुतदेहिनांस्यात् ३३ श्रुतमेतन्मयापूर्वंज्ञानंविज्ञानसंयुतम् ॥ धर्मंभागवतंशुद्धंनारदाद्देवदर्शनात् ३४ ॥ दैत्यपुत्राऊचुः ॥ प्रह्लादत्वंवयंचापिनर्तेन्यंविद्महेगुरुम् ॥ एताभ्यांगुरुपुत्राभ्यांबालानामपिहीश्वरः ३५ बा लस्यांतःपुरस्थस्यमहत्संगोदुरन्वयः ॥ छिंधिनःसंशयंसौम्यस्याच्चेद्विस्रंभकारणम् ३६ ॥ इतिश्रीभागवतेसप्तमस्कंधेषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ नारदउवा च ॥ एवंदैत्यसुतैःपृष्टोमहाभागवतोऽसुरः ॥ उवाचस्मयमानस्तान्स्मरन्मदनुशासनम् १ ॥ प्रह्लादउवाच ॥ पितरिप्रस्थितेस्माकंतपसेमंदराचलम् ॥ युद्धोद्योगंपरंचक्रुर्विबुधादानवान्प्रति २ पिपीलिकैरहिरिवदिष्ट्यालोकोपतापनः ॥ पापेनपापोऽभक्षीतिवादिनोवासवादयः ३ तेषामतिबलोद्योगंनि शम्यासुरयूथपाः ॥ वध्यमानासुरैर्भीतादुद्रुवुःसर्वतोदिशम् ४

ह श्रुतमिति ३४ एतस्मिन्नवसरेदैत्यपुत्राःप्रह्लादकथितार्थशंकयातंपृच्छंतीत्याह प्रह्लादेति एताभ्यांगुरुपुत्राभ्यांशंडामर्काभ्यामृतेनान्यंगुरुंविद्महेयस्मात्किंचविज्ञानंचेश्वरविषयंविवक्षितंतदुपाधि नापिबालानामक्षराभ्यासनिरतानामस्माकमीश्वरोनकांक्षितइतियस्मात् अन्यगुर्वभावेपीश्वरउपदेष्टास्यादतोवाह बालानामिति बालानामीश्वरोस्त्यपिकिंनास्तिप्रतिपत्त्यभावात् ३५ कस्मिं श्चिदवसरेदेशांतरेन्यगुरुसंगतिःकिंनस्यादितितत्राह बालस्येति तस्मादुत्पन्नंनःसंशयंजहीत्यन्वयः तत्रकृत्यमाहुरित्याह स्यादिति ३६ ॥ इतिसप्तमेविज०टी०षष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥ श्रुतेषुसत्सुसाधना नांभक्तेरेवप्राधान्यंहरेर्मुख्यप्रसादजनकत्वाद्भक्तिरेवपुरुषेणापाद्येत्यादिकंनिरूप्यतेस्मिन्नध्याये भक्तिप्रतिपादनात्मकत्वादस्यशास्त्रस्यपुनःपुनस्तत्प्रतिपादनान्नपुनरुक्तिशंकाकार्या तत्रैदैत्यपुत्रैःपृष्टःप्रह्ला दःकिंचकारेतियुधिष्ठिरशंकान्वितस्तांपरिहरन्नारदआह नारदइति नारदस्यममानुशासनम् १ २ अहिःसर्पःपिपीलिकैर्यथाभक्ष्यते तथालोकोपतापनः पापोहिरण्यकशिपुः स्वपापेनाभक्षितनष्टप्रायो भूत्दिष्ट्यासुखमस्तुलोकार्थमितिब्रुवाणाः दिष्ट्याशमुपतोषंचेत्यमरः ३ ४

५ व्यलुंपन्जयकांक्षिणोजितयुद्धाः असुरजयेनप्रकाशमानावा ६ ७ तवोपभोक्तुंयोग्यानभवतीत्याह परपरिग्रहामिति ८ सुरद्विषोहिरण्यकशिपोर्वीर्यंरेतोलक्षणम् अस्यायावत्प्रसवः ताव न्ममवशेआस्पताम् पश्चादहंमोक्ष्ये ततःपूर्वंकस्मान्नमुंचसीतितत्राह अर्थपदवीमिति ९ अनयाप्रसूतःपुत्रोहंतुंत्वयानशक्यतइत्याह नत्वयेति संस्थांमरणम् कुतोत्राह अनंतेति १० अनंतप्रियः श्रीनारायणो अस्यभक्त्याअनंतस्यहरेःप्रियाबहुमानलक्षणाभक्तिरनंतप्रियाभक्तिस्तयावा ११ तावदत्रोष्यता मित्याह यावदिति १२ अंत्यंतिके १३ अंतर्वत्नीगर्भिणी १४ गर्भक्षेमामिच्छाप्रसवं चेत्युभयम् ईश्वरोवरप्रदानसमर्थःनारदाच्छ्रुतमित्यनेननारदस्ययद्गुरुत्वमाभिप्रेतमेवंविधमित्याह धर्मस्येति धर्मस्यहरेर्भागवतसंज्ञस्यवा तत्त्वंतदुभयविधज्ञानंचयद्गर्भस्थंमामुद्दिश्यमात्रेउपदिष्टम् १५ तदुभयंतयोःकालस्यातिक्रांतत्वात् स्त्रीत्वात्शब्दादिविषयलौल्याच्चमातुस्तिरोहितमभूदित्यन्वयः अणुरेषधर्मइतिश्रुतेः धर्मोहरिस्तत्तस्त्वकिमभूदितितत्राह ऋषिणेति ॥ १६ ॥ ततोस्माकम्

कलत्रपुत्रवित्ताप्तान्गृहान्पशुपरिच्छदान् ॥ नावेक्षमाणास्त्वरिताःसर्वेप्राणपरीप्सवः ५ व्यलुंपन्राजशिबिरममराजयकांक्षिणः ॥ इंद्रस्तुराजमहिर्षीं मातरंममचाग्रहीत् ६ नीयमानांभयोद्विग्नांरुदंतींकुररीमिव ॥ यदृच्छयागतस्तत्रदेवर्षिर्ददृशेपथि ७ प्राहनैनांसुरपतेनेतुमर्हस्यनागसीम् ॥ मुंचमुंचमहाभागसतींपरपरिग्रहम् ८ इंद्रउवाच ॥ आस्तेऽस्याजठरेवीर्यमविषह्यंसुरद्विषः ॥ आस्यतांयावत्प्रसवंमोक्ष्येऽर्थपदवींगतः ९ नारदउवाच ॥ अयं निष्किल्बिषःसाक्षान्महाभागवतोमहान् ॥ त्वयानप्राप्स्यतेसंस्थामनंतानुचरोबली १० इत्युक्तस्तांविहायेंद्रोदेवर्षेर्मानयन्वचः ॥ अनंतप्रियभक्त्यैनां परिक्रम्यदिवंययौ ११ ततोनोमातरमृषिःसमानीयनिजाश्रमम् ॥ आश्वास्याहोष्यतांवत्सेयावत्तेभर्तुरागमः १२ तथेत्यवात्सीद्देवर्षेरंतिसाप्यकुतोभया ॥ यावद्दैत्यपतिर्घोरात्तपसोनन्यवर्तत १३ ऋषिंपर्यचरत्तत्रभक्त्यापरमयासती ॥ अंतर्वत्नीस्वगर्भस्यक्षेमायेच्छाप्रसूतये १४ ऋषिःकारुणिकस्तस्याः प्रादादुभयमीश्वरः ॥ धर्मस्यतत्त्वंज्ञानंचमामप्युद्दिश्यनिर्मलम् १५ तत्तुकालस्यदीर्घत्वात्स्त्रीत्वान्मातुस्तिरोदधे ॥ ऋषिणानुगृहीतंमांनाधुनाप्यजहात्स्मृतिः १७ भवतामपिभूयान्मेयदिश्रद्दधतेवचः ॥ वैशारदीधीःश्रद्धातःस्त्रीबालानांचमेयथा १७ जन्माद्याःषडिमेभावादृष्टादेहस्यनात्मनः ॥ फलानामिववृक्षस्यकालेनेश्वरमूर्तिना १८

किंप्रयोजनमितितत्राह भवतामपीति यथामेवैशारदीधीःभगवद्विषयज्ञानमभूत्तत्तथातर्हिभवतामपिभूयादित्यन्वयः नकेवलंयुष्माकमेवस्त्रीणांबालानांचश्रद्धातस्तत्स्यादित्याह श्रद्धातइति यदिस्त्रीबा लानांश्रद्धास्यादतस्तर्हितेषामिति १७ प्रह्लादस्तेषांस्ववचसिश्रद्धामुत्पाद्यनारदोक्तंज्ञानमुपदिशति जन्माद्याइति जातःकंसवधार्थायभूभारहरणायच जनितोतविष्णोरित्यादिषुहरेर्जन्मादि कंप्रतीयते तत्रजन्मादिमतोहरेरितरवद्दुर्भगशरीरस्थस्यतच्छरीरयोग्यभोगप्राप्त्याव्याकुलचित्तस्यसर्वसमर्पणानुगुणफलदानंकथंघटतइत्यादिशंकांदैत्यपुत्रचित्तस्थांपरिहरन्नित्यतोवाह जन्माद्याइति इमेषड्वाजन्मास्तिवृद्धिपरिणामापक्षयविनाशाख्यविकारादेहस्यदृष्टाःप्रत्यक्षेणप्रमिताआत्मनःपरमात्मनोनसंतीत्यन्वयः षड्विकाराःशरीरस्यनविष्णोस्तद्गतस्यत्वित्यनेननिरस्तत्वात्दृष्टाइत्युक्तं १६
स्पष्टयति फलानामिति वसंताद्यवयवविशेषेणकालेनवृक्षस्यचूतादिफलानांजन्मादिकंदृश्यते यथावृक्षस्यकालाधीनत्वंतथादेहस्येश्वराधीनत्वमितिज्ञापनायेश्वरमूर्तिनेत्युक्तम् देवदत्तस्यसर्वामिदंमदधीनमि

१ यद्यपिपरिग्रहशब्दः परिवारेरूढः पुल्लिङ्गश्च स्त्रीवाचीनभवति । तथापिपरिवारे प्रथमगृहीत्वात्तच्छद्ववाच्यत्वंसाधु । महिषीचसुतोभ्राताामातुलःश्यालकस्तथा ॥ मंत्रीदूताश्चसेनाचसर्वएतेपरिग्रहाइतिवररुचिः ॥

तिमिथ्याज्ञाननिरासायोक्तमिदंतात्पर्यमितिज्ञातव्यं तदुक्तं तदधीनंशरीरंचज्ञात्वातन्ममतांत्यजेदिति १८ क्षेत्रज्ञःपुरुषोह्यात्मासंसारीचेतनोमतइत्युक्तेरात्माजीवः किंनस्यादित्यतस्तन्निवर्तकलक्षणमाह आत्मेति परैरव्याप्त्यादिदोषरहितैरेतैर्द्वादशभिरात्मनोहरेर्लक्षणैःस्वरूपभूतैरुपेतइतिविद्वानहंममेत्यतद्भावमतत्त्वंमोहजमज्ञानजंदेहादौत्यजेदित्यन्वयः नित्यःस्वरूपतोविनाशरहितः अवयवादिव्ययोनास्तीत्यव्ययः प्रकृतिनिर्मितशरीरासत्वेनाविद्यारागादिदोषविधुरत्वाच्छुद्धः एकोमुख्यः मुख्यत्वंहरेरेवस्वरूपज्ञानेनक्षेत्राख्यशरीरज्ञातृत्वात्सक्षेत्रज्ञः आश्रयउपजीव्यः अविक्रियःस्वतःपरतोवापरिणामराहितः स्वमात्मानंस्वयमेवद्रक्ष्यतिपश्यतीतिस्वदृक् तद्ब्रह्मवेदाहंब्रह्मास्मीतिश्रुतिवश्योपराधीनःस्वतंत्रइतियावत् वशंयापयातिसर्वमितिवा व्यापकोंतर्बहिरितिशेषः आकाशोनीलिमोदेतिश्रुतेः भूताकाशस्यपरिच्छिन्नत्वादव्याकृतस्यचित्प्रकृत्यात्मकत्वेनभगवदनुगृहीतत्वेनतस्याव्यापकत्वमुपचरितमनेनेतिभवत्येवव्यापकः अप्राकृतत्वादसंगी असंगोह्ययंपुरुषइतिश्रुतेः अनावृतोज्ञानाद्यावरणरहितः एवंविधलक्षणोपेतस्यविष्णोःसर्वहेतुत्वाच्छरीरस्यतदधीनत्वेनतस्मिन्देहेममतांत्यजेदित्यर्थः १९ २० हरेर्देहादिभ्योविविक्तत्वेनज्ञानोत्पत्तिप्रकारंवक्ति हेममिति यथाहेमकारोग्रावसुक्षेत्रेषुनिकषाश्मसुस्थानेषु हेमकारःक्षेत्रेषुहेमवत्सुपाषाणेषुवा योगैर्हेमावाप्त्युपायैःकषणाध्मानादिपरीक्षालक्षणैर्हेमंप्राप्नुयादित्यन्वयः नसर्वस्यसुशकमित्यतउक्तं तदभिज्ञइति तथामुमुक्षुःपुरुषआत्मयोगैरौत्पत्तिकभक्त्याद्युपायैः देहेषुक्षेत्रेषुसम्यगालोच्यविविच्यब्रह्मगतिंलभेत देहादिभ्योवैलक्षण्येनब्रह्मविषयज्ञानमाप्नोतीत्यन्वयः कोसावधिकारीत्यतउक्तं अध्यात्मविदिति तरतिशोकमात्मविदितिश्रुतेः आत्मानमधिकृत्य

आत्मानित्योऽव्ययःशुद्धएकःक्षेत्रज्ञआश्रयः ॥ अविक्रियःस्वदृग्वश्योव्यापकोऽसंगयनावृतः १९ एतैर्द्वादशभिर्विद्वानात्मनोलक्षणैःपरैः ॥ अहंममेत्यतद्भा
वंदेहादौमोहजंत्यजेत् २० हेमंयथाग्रावसुहेमकारःक्षेत्रेषुयोगैस्तदभिज्ञआप्नुयात् ॥ क्षेत्रेषुदेहेषुतथात्मयोगैरध्यात्मविद्ब्रह्मगतिंलभेत २१ अष्टौप्रकृतयःप्रो
क्तास्त्रयएवहितद्गुणाः ॥ विकाराःषोडशाचार्यैःपुमानेकःसमन्वयात् २२ देहस्तुसर्वसंघातोजगत्तस्थुरितिद्विधा ॥ अत्रैवमृग्यःपुरुषोनेतिनेतीत्यतत्त्यजन् २३

वर्तमानंवेदांगशास्त्रमध्यात्मंतद्वेत्तिसम्यग्जानातीतिसात्त्विकादिस्वभावोध्यात्मंतद्वेत्तीतिवा महाभूतादिर्वाध्यात्मंतद्वेत्तीतिअध्यात्मवित् २१ कानिमहाभूतादीनीतितत्राह अष्टाविति मूलप्रकृतिर्महदादयःसप्तैवमष्टौप्रकृतयः सत्त्वादिगुणानांप्रकृतावंतर्भावसंभवेनाष्टत्वंयुक्तमितिभावेनाह त्रयएवेति तस्याःप्रकृतेर्गुणास्तद्गुणाः प्रकृतिजत्वाद्विकाराश्चतद्ग्रहणेनगृहीताइतिनाष्टत्वासंभवइत्याशयेनाह विकाराइति मनसासहैकादशेंद्रियाणिशब्दादिविषयाश्चेतिविकाराःषोडशेतिपूर्वाचार्यैःसंख्याताइतिशेषः हरिरेष्वनुगतत्वेनविकारसंभवादेतैःसहकिंनपठितइतितत्राह पुमानिनि समन्वयादितिल्यब्लोपे पंचमीसमन्वयमनुगतंप्राप्येकःपुमान्नारायणएवकेवलंशुद्धइत्यतोविकारेषुनपठितइत्यर्थः अत्रेदंतात्पर्यमवगंतव्यं तथाहि अभिमन्यमानजडापेक्षया पुमान्जीवःपंचविंशोभिमानचेतनविवक्षयाविष्णुःषड्विंशइतिसम्यगन्वयान्नियंतृत्वेन अनुगतिज्ञानाज्ज्ञेयइति तदुक्तं अभिमान्यपेक्षयाविष्णुःपंचविंशइतिस्मृतः जडव्यपेक्षयाजीवः सम्यग्ज्ञेयोहरिःस्मृतइति यद्वाकाशादिपंचभूतानिसत्त्वादित्रयोगुणाइत्यष्टौप्रकृतयः तत्रमूलप्रकृतिमहदहंकाराणामाकाशादिष्वनुगतत्वेनपृथग्ग्रहणंनक्रियते गुणानांतदात्मकत्वेनगुणग्रहणेनतद्ग्रहणोपपत्तेः शेषंपूर्ववत् २२ तत्त्वसंख्याकथनेनप्रकृतेकिमायातमितितत्राह देहस्त्विति सर्वेषांप्रकृतितत्कार्याणांसंघातःसमूहःतन्निर्मितइत्यर्थः तत्त्वेभ्योथतदभिमानिभ्योविविच्यपरमात्माज्ञातव्यइत्यभिप्रायेणतत्त्वसंख्यानंकृतमितीममर्थंदर्शयति तुशब्देन देहशब्देनप्रपंचोविवक्षितइतिकृत्वातद्देहंविभजति जगदिति जगच्छब्दोद्विरावृत्त्याव्याख्येयः तथाहि जगत्समस्तंजगज्जंगमंतस्थुस्थावरमितिद्विधाविभक्तं किंचातइत्यतआह अत्रेति तत्तत्त्वाद्ब्रह्मतत्वभवतीत्यतत्प्रकृत्यादिकंत्यजन् हित्वास्वतः सर्वदाभिन्नइत्यर्थः पुरुषःपूर्णःषड्गुणोत्रैवदेहलक्षणेप्रपंचेमृग्योन्वेषणीयोविचार्योज्ञातव्यइतियावत् शतृप्रत्ययेनसदाप्रकृत्यादित्यागोनकादाचित्कइतिच

१ शरीरेष्विति मुद्रितपुस्तके ।

भा०स० सूचयति तत्रकिंप्रमाणमितितत्राह नेति सएषनेतिनेतीत्यात्मेतिश्रुतिःप्रमाणमित्यर्थः योतस्यजंस्तद्वपुस्त्यजंस्तेनेतिवाअतत्त्यजतीत्यतस्यकृतेनातस्यजेतिवापाठः २३ कयायुक्त्यामृग्यतइतितत्राह वि०अ०१
अन्वयेति अन्वययुक्तव्यतिरेकेणयत्रयत्रजगत्तत्रतत्रब्रह्मेत्यन्वयः यत्रयत्रब्रह्मनतत्रतत्रजगत्परिच्छिन्नत्वादिव्यतिरेकलक्षणयुक्त्याऽऽकाशवत् जगदन्वितत्वेनयदेतदसंगलक्षणपृथक्त्वेनवेतियुक्त्यानि
श्चितेन विवेकेनागतेनयुक्तेनात्मनामनसा ननु व्याप्तिग्राहकप्रमाणाभावेनाभासत्वान्वयान्निर्णयोनस्यादितितत्राह सर्गेति अत्रसर्गस्थानाभ्यांसंहारादिकमुपलक्ष्यतेनसहितात्वरायैस्तेअस
१७ त्वरास्तैःसर्वेस्वराघोषवंतोबलवंतोवक्तव्याइंद्रोबलंददातीतिसर्वेऊष्माणोग्रस्ताअनिरस्ताविवृतावक्तव्याःप्रजापतेरात्मानंपरिददातीतिसर्वेस्पर्शालेशेनानभिनिहितावक्तव्या मृत्योरात्मानंपरिहरणीये ७
तिश्रुतेः विमृशद्भिःविचारंकुर्वद्भिःकोनआत्माकिंब्रह्मेत्यादिश्रुतेः सर्गस्थानादिविषयैः समाम्नायैर्निर्दोषगुणोपेतैर्वेदैः यतोवाइमानिभूतानिजायंतेयेनजातानिजीवंतीत्यादिलक्षणैरंतर्बहिश्चतत्सर्वंव्याप्य
नारायणःस्थितइत्यादिकैश्चानुगृहीतव्या २४ विमृश्यनिर्णयप्रकारंदर्शयति बुद्धेरिति सत्त्वबुद्ध्यादिशब्दैस्तुजीवोपिक्वचिदीर्यते इतिवचनाद्बुद्धेर्जीवस्यजागरणाद्यावृत्तयोऽवस्थास्तायेनपरमात्म
नाप्रेरितेनजीवेनानुभूयंते जाग्रदाद्याःकर्मचैवसुखदुःखेचतस्यहीतिवचनात्सपरःपुरुषोऽध्यक्षोजाग्रदादेःपरोद्रष्टासुखानित्योहरिःस्मृतइतिवचनात्सोऽध्यक्षोजाग्रदादिनाधिगतेंद्रियसुखदुःखपरोजीवःपरो
विश्वादिविग्रहाद्धरेरन्यइत्युत्तरार्द्धस्यार्थभेदोज्ञातव्यः एवशब्देनकालादिकंव्यावर्तयति २५ कार्यकारणबद्धौताविष्येतेविश्वतैजसौ प्राज्ञःकारणबद्धास्त्वितिवचनाद्विश्वादिविग्रहान्नारायणादन्यत्वंजी
वस्य कथंजीवधर्माक्रांतत्वात्तस्येतितत्राह एभिरिति बुद्धीनांजीवानांभेदस्तारतम्यलक्षणोयैर्ज्ञाप्यतेतैर्जीवतारतम्यज्ञापकैरतएवपर्यस्तैरेकत्रसमस्तैरभिन्नैस्त्रिवर्णैस्त्रिधावर्णैर्वर्णनंयेषांतेतथातैर्जाग्रदादि

अन्वयव्यतिरेकेणविवेकेनागतात्मना ॥ सर्गस्थानसमाम्नायैर्विमृशद्भिरसत्वरैः २४ बुद्धेर्जागरणंस्वप्नःसुषुप्तिरितिवृत्तयः ॥ तायेनैवानुभूयंतेसोऽध्यक्षः
पुरुषःपरः ॥ २५ एभिस्त्रिवर्णैःपर्यस्तैर्बुद्धिभेदैःक्रियोद्भवैः ॥ सरूपमात्मनोधत्तेगंधैर्वायुरिवान्वयात् २६ एतद्द्वारोहिसंसारोगुणकर्मनिबंधनः ॥ अज्ञान
मूलोऽपार्थोपिपुंसःस्वप्नइवाप्यते २७

भिन्नयोवर्णाः शुक्लकृष्णपीतलक्षणायेषांतैः सत्वादिगुणैर्वा सपरमात्माऽज्ञजनदृष्ट्यात्मनोजीवस्यसरूपंरूपेणसमानरूपंकार्यादिबद्धंधत्तइतिदृश्यते नतुप्राज्ञजनदृष्ट्यातदृष्ट्याज्ञानानंदादिसमानं
रूपंधृत्वातत्स्वरूपंधत्तइति सजीवेनसहस्थानात्तत्स्वरूपःप्रदृश्यतइतिस्मृतेः अन्वयाद्दक्षिणाक्ष्यादिष्वनुगतत्वात्कीदृशैः क्रियोद्भवैःक्रियायाउद्भवोयेषांतेतथातैःकर्मजानितैः यद्वा क्रियायाउद्भवो
येभ्योगुणेभ्यस्तेतथातैः शुक्लसत्त्वजन्यंजागरणं पीतरजोजन्यंस्वप्नं कृष्णतमोजन्यासुप्तिःकर्माण्येवंविधानि अजामेकांलोहितशुक्लकृष्णामितिश्रुतेः कुत्रायंव्यवहारोदृष्टइति तत्राह गंधैरितियथागं
धैरन्वयात्सौरभ्यादिगंधसंपर्कात् सुगंधोदुर्गंधोमिश्रगंधोवायुरितिव्यवह्रियतेनतावतातादात्म्यंवायोस्तथात्वेसर्वदातथास्यात् नचैवं तस्माद्भिन्नएववायुस्तथाहरिरपि यथागंधयुतोनिलइतिच तत्सृ
ष्ट्वातदेवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्यसच्चत्यच्चाभवदितिश्रुतेः देहाख्यप्रपंचसंपर्कोस्त्येवहरेरितिभावः ॥ २६ ॥ अभेददर्शनेबाधकमाह एतद्द्वारइति इदमभेददर्शनंद्वारंयस्यसंसारस्यसतथापुंसःसं
सारःप्राप्यतेहियस्मात् अदृष्टैर्जीवपरयोर्भेदस्याप्नोतिसंसृतिमितिवचनात् अभेददर्शनेकारणमाह गुणेति अभेददर्शनजनकत्वेनगुणकर्मणोःसंसारनिमित्तत्वमाह तस्येति विशेषकर्मणः
कारणमज्ञानंतद्द्वारासंसारइत्याशयेनाह अज्ञानेति अज्ञाननिमित्तकर्मपरंपरयामुग्धमनसःपुंसोऽभेदनिश्चयादंततस्तमएवशरणमित्याशयेनाह अपार्थइति अपगतनिवृत्तिस्तमसइतिशेषः अर्थःस्या
द्विषयेमोक्षेशब्दवाच्येप्रयोजने व्यवहारेधनेशास्त्रेवस्तुहेतुनिवृत्तिष्वित्यभिधानात् मशकार्थेधूमइतिप्रयोगाच्च अभेदनिश्चयाद्यातितमोनात्यस्त्यत्रसंशयइतिस्मृतेः अपिशब्देननित्यदुःखभूयि १७
ष्ठतमःप्राप्तिंसूचयति दुःखरूपोपिसंसारोबुद्धिपूर्वमवाप्यतइतिसंसारस्तमः इंद्रियार्थसंनिकर्षादर्थोपलब्धिर्जाग्रत् जाग्रदनुभवसंस्कारोपस्थापितविषयाभासोपलब्धिः स्वप्नः उपरतस्वस्ववृत्तीं
द्रियविषयज्ञानं सुप्तिः अत्रजाग्रद्दृष्टश्रुतपदार्थसंस्कारकृतःस्वप्नःस्वशिरश्छेदनादिलक्षणोदुःखादिहेतुर्यथातथाजाग्रदपिराजाहंवदतोनर्थपरंपराहाष्टवज्जीवपरयोरभेदंजानतःपुंसइहामुत्रदुःखबाहुल्यहे

रित्यर्थः यथास्वप्नेशिरश्छेदंस्वयंक्कत्वात्मनोवशः ततोदुःखमवाप्येततथाजागरितेपितु जानन्नप्यात्मनोदुःखमवशस्तुप्रवर्ततइतिस्मृतौदर्शनात् २७ अर्थक्रियाकारित्वात्नस्वप्नादेर्मिथ्यात्वमि त्याह मनोमयत्वादिति मनसानिर्मितकर्मनिमित्तत्वादनित्यत्वाभिप्रायेणस्वप्नजाग्रत्साम्यं अन्यथा शोकमोहभयप्रदाइत्येतदसंबद्धंस्यात् नचशुक्तिरजतादिकंवलयकरणादियोग्यम् २८ २९ विप क्षेबाधकमुक्त्वा विपर्ययेपर्यवसानच्छलेनसंसारबीजानिर्हरणोपायमाह तस्मादिति यस्मात्पुंसोगुणकर्मनिर्मिताभेददर्शनद्वारःसंसारस्तस्मादभेदनिमित्तत्रिगुणमयकर्मबीजभर्जनोपायोभवद्भिःकर्तव्य इत्यन्वयः नन्वग्निष्टोमादिकमंतरेणकर्मणांबीजभूतस्यलिंगशरीरस्यदहननोपायःकोसौयमनियमादिलक्षणश्चेत्तस्योभयत्रसाधारणत्वेनानंतरंगत्वात् अतआपाकनिक्षिप्तामघटदहनयोगइवाहत्यतत्साधनं वक्तव्यमितितत्राह प्रवाहइति धियःप्रवाहस्यसजातीयविजातीयप्रत्ययानंतरिततयाविषयीकरणनिपुणोपासनालक्षणस्य उंरुद्रंपातिरक्षतीत्युपः उपोधिकेचइतिसूत्राडुपः सर्वाधिकोवापरमेश्वरस्त स्मिन्रमणंनिरंतरश्रीनारायणचरणसरसिजसंचिंतनलक्षणोपासनात् सएवेत्यभिप्रायः ३० धियःप्रवाहस्यांतरंगसाधनमाह तत्रेति भगवतेत्यनेनग्राह्यत्वेआप्तमूलत्वंदर्शयति अन्यथा

मनोमयत्वात्सर्वार्थाःस्वप्नजागरयोःसमाः ॥ दृष्टानर्थानपिध्यातुःशोकमोहभयप्रदाः २८ परस्यनिर्गुणस्यापिगुणसंगाजनिर्मृतिः ॥ व्यक्तंजन्माप्ययप्रो क्तंशयानस्येवनस्वतः ॥ हरिसंचिंतयासर्वेप्रयांतिपरमंपदम् २९ तस्माद्भवद्भिःकर्तव्यंकर्मणांत्रिगुणात्मनाम् ॥ बीजनिर्हरणेयोगःप्रवाहोपरमोधियः ३० तत्रोपायसहस्राणामयंभगवतोदितः ॥ यदीश्वरेभगवतिभक्तिःस्यान्नान्यथारतिः ३१ गुरुशुश्रूषयाभक्त्यासर्वलाभार्पणेनच ॥ संगेनसाधुभक्ताना मीश्वराराधनेनच ३२ श्रद्धयातत्कथायांचकीर्तनैर्गुणकर्मणाम् ॥ तत्पदांबुरुहध्यानात्तल्लिंगेक्षार्हणादिभिः ३३ हरिःसर्वेषुभूतेषुभगवानास्तईश्वरः ॥ इतिभूतानिमनसाकामैस्तैःसाधुमानयेत् ३४ एवंनिर्जितषड्वर्गैःक्रियतेभक्तिरीश्वरे ॥ वासुदेवेभगवतिययासंलभतेरतिम् ३५ निशम्यकर्माणिगुणान तुल्यान्वीर्याणिलीलातनुभिःकृतानि ॥ यदातिहर्षोत्पुलकाश्रुगद्गदःप्रोत्कंठउद्गायतिरौतिनृत्यति ३६ यदाग्रहग्रस्तइवक्वचिद्धसत्याक्रंदतेध्यायतिवंद तेजनम् ॥ मुहुःश्वसन्वक्तिहरेजगत्पतेनारायणेत्यात्मगतिर्गतत्रपः ३७ तदापुमान्मुक्तसमस्तबंधनस्तद्भावभावानुकृताशयाकृतिः ॥ निर्दग्धबीजानुश योमहीयसाभक्तिप्रयोगेणसमेत्यधोक्षजम् ३८

बाधकमाह नेति ॥ ३१ ॥ भक्त्यागुरुशुश्रूषया यस्यदेवेपराभक्तिर्यथादेवेतथागुराविति श्रुतेः सर्वलाभार्पणेनहराविति शेषः ब्रह्मार्पणंब्रह्महविरित्यादेः साधुभक्तानां नावैष्णवायदातव्यंनोदबिंदुंन तंडुलमित्यादेर्नियतभगवद्भक्तानांसेवालक्षणप्रसंगेन महत्सेवांद्वारमाहुर्विमुक्तेरित्यादेः ईश्वराराधनेनपंचरात्रोक्तेनपंचकालीनभगवत्पूजयापंचकालपरायणं पंचकालैकमनसामित्यादेः ३२ तत्कथायांश्रद्ध या पानेनतेदेवकथासुधायामित्यादेः गुणकर्मणांसंकीर्तनैः कलौसंकीर्त्यकेशवमित्यादेः विभयविस्रंडध्यानविधानार्थं तत्पदांबुरुहध्यानादिति संचिंतयेद्भगवतश्चरणारविंदमित्यादेः तस्यहरेर्लिंगंप्रति मातस्येक्षादर्शनं अर्हणंपूजनं आदिशब्देनप्रदक्षिणादिगृह्यते वर्हायितेतेनयनेनराणामित्यादेः ३३ हरिःसर्वेषुभूतेष्वित्यादिनाहरिरेवपूज्योनतुभूतानियोग्यतातिरेकेणेतीदमेवकथ्यते ईश्वरोजीव कलयाप्रविष्टइत्यादेर्वा ३४ ययाभक्त्याहरौरतिमुपासनांलभतेतयास्वरूपानंदानुभवलक्षणांरतिंलभतइतिपरंपरयायोज्यम् ३५ सृष्ट्यादीनिकर्माणि कंसवधादीनिवीर्याणि उद्गानादिकंनसर्वभक्तसा धारणं तदुक्तं केचिद्भक्ताःप्रनृत्यंतिगायंतिचयथेप्सितं केचित्तूष्णींभजंत्येवकेचिच्चोभयकारिणइति ३६ ३७ एतदेवाह तद्भावेति तस्यभावेयथास्वरूपेभावोभक्तिस्तस्यानुकृतेनुकूलत्वेनप्रकटित आशयाकृतीअंतःकरणाकारौयस्यसतथा कश्चिदुद्गानेनांतराभक्तिंप्रकटयति कश्चिद्रोदनाश्रुपातकरणेन कश्चिन्नर्तनेनकश्चित्तूष्णींभजनेनेति तस्यब्रह्मणोभावोलीलातत्रयोभावोभक्तिस्तयारंधिताभिप्र याकारइतिवास्थानाभिप्रायआशयइतिवा निर्दग्धंकर्मबीजंयस्यसतथा सचानुशयोंतःकरणंयस्यसतथा अनुशयःसंसारोवा ३८

भक्त्यनंतरं भगवत्कथा निर्वाणसुखजननीत्याह अधोक्षजेति अधोक्षजालापं संसृतिचक्रशातनं नाशनं तद्धरिविषयकथाकथनं ब्रह्मनिर्वाणसुखं ब्रह्मणोनुग्रहात्प्राप्य मुक्तिसुखं विदुरितियस्ततो देहहृदये स्थितं जीवं हृदिस्थितमीश्वरं भजध्वमित्यन्वयः योयं बहिर्धा पुरुषादाकाशो योवैयं वावसयोयमंतः पुरुषआकाशो योवैसोंतःपुरुषआकाशोयं वावसयोयमंतर्हृदयआकाशइतिश्रुतेः हृदीश्वरं मनःप्रेरकत्वेनतत्स्वामिनं साहि सर्वमनोवृत्तिप्रेरकः समुदाहृतइतिवाक्याद्वा ३९ भगवदुपासनं दवीयस्त्वेन बहुपाथेयसाध्यत्वेन भागीरथीयात्रावत् दुःसाधनं किंनेत्याह कोतिप्रयासइति अस्यात्मनो जीवस्य स्वेस्वाधीने हृदिछिद्रवदाकाशवत्सतः स्थितस्य हरेरुपासने कोतिप्रयासः नकोपि सर्वगतत्वेन समीपस्थत्वात् तदूरे तदंतिकइतिश्रुतेः अशेषदेहिनां सामान्यतः साधारणत्वेन हृदिस्थितत्वेन सख्युः तस्माद्विषयोपपादनैः किंशास्त्रैरितिशेषः ४० भक्तेरंतरंगसाधनवैराग्यमेवेत्याशयेनाह रायइति ४१ विहितयज्ञसाध्यत्वेन स्वर्गादेर्नित्यत्वं संभाव्यमितिनेत्याह एवमिति एवं मर्त्यलोकवन्ननिर्मलः प्राकृतत्वात् नहदृष्टं श्रुतं दूषणं यस्य सतथातं सहचरीभूतवैराग्येणैकया मुख्यया आत्मलब्धये स्वरूपानंदानुभवलक्षणमुक्तिप्राप्त्यर्थमात्मनो देहादेर्विविच्य स्वरूपज्ञानलक्षणलाभायवा ४२ भगवदनर्पणबुद्ध्यानुष्ठितयज्ञादिकर्मानर्थानर्थहेतुरित्याशयेनाह यदर्थमिति यजेतेत्यादिविध्यंगानि विपर्यासं दुःखं अमोघं सदातनत्वेनावध्यं ४३ एतदेवाविवृणोति सुखायेति ब्रह्मार्पणलक्षणेनकरणमनीहा तदुक्तं अप्रयत्नेनकरणमनीहाप्रोच्यते बुधैरिति

अधोक्षजालापमिहाशुभात्मनःशरीरिणःसंसृतिचक्रशातनम् ॥ तद्ब्रह्मनिर्वाणसुखंविदुर्बुधास्ततोभजध्वंहृदयेहृदीश्वरम् ३९ कोतिप्रयासोसुरबालकाहरेरुपासनेस्वेहृदिछिद्रवत्सतः ॥ अस्यात्मनःसख्युरशेषदेहिनांसामान्यतःकिंविषयोपपादनैः ४० रायःकलत्रंपशवःसुतादयोगृहामहीकुंजरकोशभूतयः ॥ सर्वार्थकामाःक्षणभंगुरायुषःकुर्वंतिमर्त्यस्यकियत्प्रियंचलाः ४१ एवंहिलोकाःक्रतुभिःकृताअमीक्षयिष्णवःसातिशयानिर्मलाः ॥ तस्माददृष्टश्रुतदूषणंपरंभक्त्यैकयेशंभजतात्मलब्धये ४२ यदर्थमिहकर्माणिविध्यंगान्यसकृन्नरः ॥ करोत्यतोविपर्यासममोघंविंदतेफलम् ४३ सुखायदुःखमोक्षायसंकल्पइहकर्मणः ॥ सदाप्नोतीहयादुःखमनीहायांसुखोन्नतिम् ४४ कामान्कामयतेकाम्यान्यदर्थइहपूरुषः ॥ सवैदेहस्तुपारक्योभंगुरोयात्युपैतिच ४५ किमुव्यवहितापत्यदारागारधनादयः ॥ राज्यकोशगजामात्यभृत्याप्ताममतास्पदाः ४६ किमेतैरात्मनस्तुच्छैःसहदेहेननश्वरैः ॥ अनर्थैरर्थसंकाशैर्नित्यानंदमहोदधेः ४७ निरूप्यतामिहस्वार्थःकियान्देहभृतोऽसुराः ॥ निषेकादिष्ववस्थासुक्लिश्यमानस्यकर्मभिः ४८ कर्माण्यारभतेदेहीदेहेनात्मानुवर्तिना ॥ कर्मभिस्तनुतेदेहमुभयंत्वविवेकतः ४९ तस्मादर्थाश्चकामाश्चधर्माश्चयदपाश्रयाः ॥ भजतानीहयात्मानमनीहंहरिमीश्वरम् ५०

४४ शाश्वतसुखानुभवकामं विहाय शरीरे सुखकामं प्रयतमानो विमूढत्वेनातिहास्योबुधैरित्याशयेनाह कामानिति काम्यान्कामान् विषयान् यदर्थं यस्य शरीरस्यार्थे पारक्यस्तु श्वसृगालादेर्विद्यमानोनस्वकीयः व्यवहिताः शरीरमपेक्ष्य दूरस्थाः ४५ ४६ ननु विषयभोगार्थं श्रीनारायणोपि विग्रहं गृह्णातीति केचित्तत्राह किमेतैरिति आत्मनोहरेः तस्मात्स्वतश्चिदानंदस्वरूपस्य जीवात्मनो भौतिकादिनाकिं नकिमपि कृत्यमित्यतोवाह किमेतैरिति ४७ विचारासहत्वान्नदेहादिनाप्रयोजनमित्याह निरूप्यतामिति निषेकादिषु गर्भाधानादिष्ववस्थासु कर्मभिः क्लिश्यमानस्य देहभृतः कियान्स्वार्थइतिनिरूप्यतामित्यन्वयः ४८ संसारस्य प्रवाहरूपेण नित्यत्वान्नहरेर्ज्ञानमंतरेणनिवृत्तिः स्यादित्याशयेनाह कर्माणीति आत्मानुवर्तिना परमात्माधीनेन कर्मदेहश्चेत्युभयमविवेकतोज्ञानात् ४९ नन्वीश्वरसेवायां भक्तिरेव प्रयोजिका चेन्नार्थादिनाप्रयोजनमित्याशंकां परिहरन्नुपसंहरति तस्मादिति अर्थादेर्हरिविषयत्वे साफल्यं भवतीत्यर्थः ननु प्रतीतं चेष्टाराहित्यमनीहशब्दार्थं परित्यज्यान्यार्थकल्पने किंप्रमाणं उक्तंहि प्रमाणमितिचेन्न तस्यबह्वर्थत्वाचित्त्वेन स्वाभिप्रेतार्थसंदेहात्करणं कारणे कार्ये साधने नुव्रतादिष्वित्युक्तेरितितत्राह अनीहयेति श्रमसाध्यक्रियाराहित्यादनीहामित्यस्योक्तएवार्थः अप्रयत्नेनेतिविशेषणाच्च श्रमसाध्यक्रियाराहित्यमेवोच्यते स्पष्टाद्युच्चारणाभेदे ध्यानपद्मासनादिषु व्रतबंधनाट्यभेदे गीतकेकर्मण्यांद्रिपइत्युत्तरवाक्ये कर्मण्यपिप्रयोगाच्च ५०

हरेरेवभजनेकारणमाह सर्वेषामिति व्यंजकत्वाद्बीजंगतइतिशेषः व्यंजनाज्जगतोविष्णुर्बीजंनपरिणामतइतिवचनान्नबीजशब्दस्याविकारोर्थः अप्रयत्नेनेति अविक्रियःस्वदृग्वश्यइतिस्वोक्तेः ५१ ५२
भूतानामुत्पत्त्यादिनाभक्त्यभावेजातिविशेषोवृत्तादिविशेषोप्यकिंचित्करइत्याह नालमिति वृत्तमाचारः वृत्तंस्वरूपेचरितइतियादवः ५३ ५४ आत्मौपम्येनात्मस्नेहवत्स्नेहेन ५५ वेदांतादिशा
स्त्रानधिकारित्वेनपापजीवत्वं नतुपापकरणात् अच्युततांच्युतिवर्जनंमोक्षंगताःसंतिहियस्मात्तस्मान्मुकुंदभक्तिरेवसंपाद्या ५६ तात्पर्यात्पुनरेतदेवाहिकरणंश्रेयइत्याह एतावानिति तस्यहरेःसर्वसत्ताप्रदत्वे
नावस्थितेरीक्षणंदर्शनंज्ञानमिति यदीयंभक्तिरिति ५७ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेसप्तमेस्कंधेवि०टी०सप्तमोध्यायः ॥७॥ वैराग्याद्यंगोपांगरुचिरभक्तिसुंदरीसुंदरावयवसन्निवेशलक्षणपरमपुरुषार्थकरणंय
दुचरचरितमित्येतन्निदर्शयितुंनरसिंहावतारोनिरूप्यतेस्मिन्नध्याये तत्रदैत्यसुतैः प्रह्लादवर्णितंश्रुत्वाकिंकृतमितियुधिष्ठिरस्यमानसींशंकांपरिहरति अथेति निरवद्यत्वान्निर्दोषत्वात् १ एकांतेहरौसम्यक्
स्थितामैक्येस्थितामभिन्नविषयामितिवा यथायथावत्साकल्येन यथातैस्तेनोक्तंगृहीतंतथेतिवा २ तनयस्यानयंस्वसिद्धांतविरुद्धसिद्धांतं ३ पापेनपापसाधनेन ४ ५ यमक्षयंयमगृहं ६ कस्यबलंयस्य

सर्वेषामपिभूतानांहरिरात्मेश्वरःप्रियः ॥ भूतैर्महद्भिःस्वकृतैःकृतानांबीजसंज्ञितः ५१ देवोऽसुरोमनुष्योवायक्षोगंधर्वएवच ॥ भजन्मुकुंदचरणंस्वस्ति
मान्स्याद्यथावयम् ५२ नालंद्विजत्वंदेवत्वमृषित्वंवासुरात्मजाः ॥ प्रीणनायमुकुंदस्यनवृत्तंनबहुज्ञता ५३ नदानंनतपोनेज्यानशौचंनव्रतानिच ॥
प्रीयतेऽमलयाभक्त्याहरिरन्यद्विडंबनम् ५४ ततोहरौभगवतिभक्तिंकुरुतदानवाः ॥ आत्मौपम्येनसर्वत्रसर्वभूतात्मनीश्वरे ५५ दैतेयायक्षरक्षांसिस्त्रियः
शूद्राव्रजौकसः ॥ खगामृगाःपापजीवाःसंतिह्यच्युततांगताः ५६ एतावानेवलोकेस्मिन्पुंसांस्वार्थःपरःस्मृतः ॥ एकांतभक्तिर्गोविंदेयत्सर्वत्रतदीक्षणम् ॥
५७ इतिश्रीभागवतेसप्तमस्कंधेसप्तमोध्यायः ७ ॥ नारदउवाच ॥ अथदैत्यसुताःसर्वेश्रुत्वातदनुवर्णितम् ॥ जगृहुर्निरवद्यत्वान्नैवगुर्वनुशिक्षितम् १ अ
थाचार्यसुतस्तेषांबुद्धिमेकांतसंस्थिताम् ॥ आलक्ष्यभीतस्त्वरितोराज्ञआवेदयद्यथा २ श्रुत्वातदप्रियंदैत्योदुःसहंतनयानयम् ॥ कोपावेशचलद्गात्रः
पुत्रंहंतुंमनोदधे ३ क्षिप्त्वापरुषयावाचाप्रह्लादमतदर्हणम् ॥ आहेक्षमाणःपापेनतिरश्चीनेनचक्षुषा ४ प्रश्रयावनतंदांतंबद्धांजलिमवस्थितम् ॥ सर्पःपदा
हतइवश्वसन्प्रकृतिदारुणः ५ हेदुर्विनीतमंदात्मन्कुलभेदकराधम ॥ स्तब्धंमच्छासनोद्वृत्तंनेष्येत्वाद्ययमक्षयम् ६ क्रुद्धस्ययस्यकंपंतेत्रयोलोकाःसहेश्व
राः ॥ तस्यमेऽभिहितंमूढशासनंकिंबलोत्यगाः ७ प्रह्लादउवाच ॥ नकेवलंमेभवतश्चराजन्सवैबलंबलिनांचापरेषाम् ॥ परावरेऽमीस्थिरजंगमायेब्र
ह्मादयोयेनवशंप्रणीताः ८ सईश्वरःकालउरुक्रमोसावोजःसहःसत्त्वबलेंद्रियात्मा ॥ सएवविश्वंपरमःस्वशक्तिभिःसृजत्यवत्यत्तिगुणत्रयेशः ९ जह्यासुरंभा
वमिमंस्वभावतःसमंमनोधत्स्वनसंतिविद्विषः ॥ ऋतेजितादात्मनउत्पथस्थितात्तद्धिह्यनंतस्यमहत्समर्हणम् १० सकिंबलः मद्बलमनादृत्यतवबलभूतःकइत्यर्थः ७

किंबलमित्यस्योत्तरमाह नकेवलमिति वेत्यनेनबलमानंदओजश्चसहोज्ञानमनाकुलमितिश्रुतिंसूचयति पराश्चावराश्चपरावरे एतदेवाविशदयति स्थिरजंगमाइत्यादिना ८ ननुस्थाणुमन्येप्रपद्यंतेशरीरत्वा
यदेहिनामितिश्रुतेः शिवंबलंवदंतिकेचित् कालाद्भवंतिभूतानिमन्यंतेकालचिंतकाइत्यतः कालमथकथमयंनिर्णयः परमात्मबलमितितत्राह सइति ९ कुतोनसंतिविद्विषइतितत्राह ऋतेइति उत्पथस्थिता
त्तत्त्वमार्गविरुद्धमार्गेनिरतादजितात् अवशीकृतादात्मनोमनआदींद्रियग्रामादृते शुद्धमनआदिनाविचार्यमाणेशत्रवोनसंतीत्यर्थः ननु तर्हीदं युद्धाद्यमंपरंचक्रूर्विबुधादानवान्प्रतीत्यादिकथंसंगच्छतइत्याशं
क्ययथायोग्यतादर्शनलक्षणंसमत्वंकर्तव्यं अन्यथा शास्त्रविरोधइतिभावेनोक्तसमत्वफलमाह तद्धिह्यीति तत्तद्योग्यतानुसारेणतन्मनोधारणंहरेःसमर्हणंविद्धीत्यन्वयः नैतदल्पं किंतु महदित्याह महदिति १०

एतदेवविशदयति दस्यूनिति एकेभवादृशाःपुरंशरीरंलुंपतःषड्दस्यून्षडिंद्रियारूपचोरानाविजित्य दशदिशःस्वेनजिताइतिमन्यंतइत्यन्वयः आंतरशत्रुजयंविना कुतोबाह्यशत्रुजयइतिभावेनाह जि
तोति परेबाह्यशत्रवः यद्वा एकेमादृशाः षडिंद्रियजयोनास्तिचेत् बाह्यशत्रुविषयादशादिशःसुष्ठुजिताइतिमन्यंते शेषंपूर्ववत् ११ असुरावेशोदधिमग्नत्वात्पुत्रोक्तंतत्त्वंनतस्यश्रोत्रविवरगतमभूत्प्र
त्युतार्चिष्मत्याज्यहोमवदभूदितिभावेनोत्तरमवतारयति व्यक्तमिति अतिमात्रंवक्तव्यांशादाधिकंविकत्थसेऽबद्धंभाषसे विप्लुवामंडूकश्रुतिवदसंगताः १२ यदित्वदुक्तंयुक्तंस्यात्तर्हितथाप्रतीयेत
तस्मादसंबद्धमितिभावेनाह यस्त्वयेति १३ अस्येदंफालितमित्याह सोहमिति गोपायेतरक्षेत १४ यदिंद्रियंजयस्वेतिवचःनहार्दमसंभावितत्वात्तत्राह एवमिति १५ स्तंभभंगेनाधेयपातेनसभ्यानांशरी
रचूर्णनादिव्यथासंभावितेत्याशंक्यभगवत्सन्निधानबलाद्ब्रह्मनिष्ठुरस्तंभोत्थनिर्ह्रादोभूदित्याह तदैवेतिअस्फुटत् अभिनत् स्वधिष्ण्योपगतंस्वकीयत्वेनाभिमतंसत्यलोकंप्राप्तंस्वधामाप्ययंस्वलोकनाशं १६
तदाहिरण्यकशिपुःकिंकृतवानितितदवस्थामाह अभिक्रमन्निति पुत्रमभिक्रमन् पदविक्षेपंकुर्वन्तस्यनिर्ह्रादस्यपदंविषयंकर्तृभूतंनददर्शेत्यन्वयः येननादेन अनेनाहिरण्यकशिपोर्हृदयसारातिशयोदर्शितइति

दस्यून्पुरंषण्णविजित्यलुंपतोमन्यंतएकेस्वजितादिशोदश ॥ जितात्मनोज्ञस्यसमस्यदेहिनांसाधोःस्वमोहप्रभवाःकुतोपरे ११ ॥ हिरण्यकशिपुरुवाच ॥
व्यक्तंत्वंमर्तुकामोसियोतिमात्रंविकत्थसे ॥ मुमूर्षूणांहिमंदात्मन्ननुस्युर्विप्लवागिरः १२ यस्त्वयामंदभाग्योक्तोमदन्योजगदीश्वरः ॥ क्वासौयदिससर्वत्र
कस्मात्स्तंभेनदृश्यते १३ सोहंविकत्थमानस्यशिरःकायाद्धरामिते ॥ गोपायेतहरिस्त्वाद्ययस्तेशरणमीप्सितः १४ ॥ नारदउवाच ॥ एवंदुरुक्तैर्मु
हुरर्दयन्रुषासुतंमहाभागवतंमहासुरः ॥ खड्गंप्रगृह्योत्पतितोवरासनात्स्तंभंतताडातिबलःस्वमुष्टिना १५ तदैवतस्मिन्निनदोतिभीषणोबभूवयेनांडक
टाहमस्फुटत् ॥ यंवैस्वधिष्ण्योपगतंत्वजादयःश्रुत्वास्वधामाप्ययमंगमेनिरे १६ अभिक्रमन्पुत्रवधेप्सुरोजसानिशम्यनिर्ह्रादमपूर्वमद्भुतम् ॥ अंतःसभा
यांनददर्शतत्पदंवितत्रसुर्येनसुरारियूथपाः १७ सत्यंविधातुंनिजभृत्यभाषितंव्याप्तिंचभूतेष्वखिलेषुचात्मनः ॥ अदृश्यतात्यद्भुतरूपमुद्वहन्स्तंभेसभा
यांनमृगंनमानुषम् १८ ससत्त्वमेवंपरितोविपश्यन्स्तंभस्यमध्यादनुनिर्जिहानम् ॥ नायंमृगोनापिनरोविचित्रमहोकिमेतन्नृमृगेंद्ररूपम् १९ मीमांस
मानस्यसमुत्थितोग्रतोनृसिंहरूपस्तदलंभयानकम् ॥ प्रतप्तचामीकरचंडलोचनंस्फुरत्सटाकेसरजृंभिताननम् २० करालदंष्ट्रंकरवालचंचलक्षुरांतजिह्वं
भ्रुकुटीमुखोल्बणम् ॥ स्तब्धोर्ध्वकर्णंगिरिकंदराद्भुतव्यात्तास्यनासंहनुभेदभीषणम् २१

ज्ञायते १७ आकाशविशेषगुणस्यशब्दस्यचेतनाश्रयत्वेनदर्शनात् किमिदमितिमीमांसमानेषुसत्सुतदाश्रयोप्यदर्शि इत्याह सत्यंविधातुमिति रूपंविशिनष्टि नमृगमितिनाभावान्यविरोधेष्वातिवचनात्न
मृगंकेवलंमृगस्यविद्यमानंनभवति नमानुषंमानुषस्यविद्यमानंन किंतुतयोःसमाहारलक्षणम् १८ एवंविधंसत्त्वंमाणविशिष्टंरूपमुद्वहंस्तस्याग्रतोग्रेसमुत्थितोऽदृश्यतेत्यन्वयः किंविशिष्टस्यस्तंभस्यमध्यान्नि
र्जिहानमुत्तिष्ठमानमेतन्नृमृगेंद्ररूपंकिमितिमीमांसमानस्यविचारंकुर्वतोहिरण्यकशिपोः तद्रूपंविशिनष्टि तदलमित्यादिना चामीकरंसुवर्णंसटाकेसरैःकंठगतरोमविशेषलक्षणांतर्दलैर्जृंभितंविकसितमा
ननंयस्यसतथा १९ २० करालाःक्रूरादंष्ट्रायस्यसतथाकरवालवत्चंद्रहासवच्चंचलंक्षुरांतःक्षुरधारातद्वात्स्थिताजिह्वायस्यतत्तथा भ्रुकुट्यामुखेनपूर्वभागेनोल्बणंक्रूरं स्तब्धौदृढौऊर्ध्वीकृतौचकर्णौय
स्यतत्तथा तद्गिरिकंदरवत् अद्भुतंव्यात्तंचास्यंनासापुटंचयस्यतत्तथा तत्हनुभेदेनविदीर्णकपोलेनभीषणंभयजनकम् २१

ग्रीवाचोरूचवक्षःस्थलंचतानितथा अदीर्घाणिपीवराणिग्रीवोरुवक्षःस्थलानियस्य तत्तथातत् चंद्रोहेहेम्निहिमांशौनाचंद्रकंरोचिषेपिचेत्यभिधानात् चंद्रांशुवर्णवद्गौरैररुणैस्तनूरुहैः छुरितंव्याप्तम् पीतेरुणेसि तेगौरइत्याभिधानम् विष्वक्‌व्याप्तैर्भुजानीकशतैर्युक्तम् बहुत्वापेक्षयानीकेत्युक्तम् २२ निजमात्मीयनित्ययोरित्यमरः निजान्यात्मीयानिनखापेक्षयेतराणिचक्रादीनियानितैरायुधप्रवेकैरायुधमुख्यैर्वि द्रावितादैत्यदानवायेनतत्तथोक्तंतत् यद्वा निजंसहजंनखलक्षणमायुधम् इतराणिपृथक्‌स्थितानिचक्रादीनीतिमेऔरसारिणानिसर्गशत्रुणाहारिणाअनेनरूपेणप्रायेणममायंवधःस्मृतोनिरूपितःकिं स्मृतोव धोयंकिमितिवा कीदृशस्यमेपुत्रवधेसमुद्यतस्य पुत्रहंतुर्योवधःशास्त्रेषुस्मृतोविहितः सोयमद्यप्राप्तःकिंचेति २३ एवंविमृश्यबंधान्निवृत्तःकिंनेत्याह एवमिति कमभ्यपतदित्यतउक्तम् नृसिंहंप्रतीति दैत्य कुंजरोदैत्येंद्रः निदर्शनमाह अलक्षितइति अलक्षितःसाहसिकः पतंगमःशलभः २४ द्विसप्तलोकैकारेःकेवलंतुच्छीकरणंभगवद्भक्तिवैशद्यान्नतत्त्वतइतिनेत्याह नतदिति सत्त्वधामनिबलज्ञानसमाहारमू र्तौपराक्रममूर्तौवाजगदादौतमःपानंपुरुषरूपेण अनेनजगदावरकंतमःपानतोहरेरसुरभस्मीकरणंकिमितिदर्शितम् अथोलोकंविडंबयतोहरेरसुरेणसहसमरप्रकारंवर्णयतिततइति २५ तस्यगदाशिक्षालाघ वंवक्ति सतस्येति हस्तोत्कलितःहस्ताद्गलितउत्प्लुतोवा २६ तस्यहरेर्विडंबनम् अजानताममराणांनिरूपणप्रकारंवक्ति असाध्विति हतौजसः भ्रष्टावष्टंभाइवघनेनच्छदाच्छादनंयेषांतेतथा मेघच्छाया

दिविस्पृशत्कायमदीर्घपीवरग्रीवोरुवक्षःस्थलमल्पमध्यमम् ॥ चंद्रांशुगौरैश्छुरितंतनूरुहैर्विष्वग्भुजानीकशतैर्नखायुधम् २२ दुरासदंसर्वनिजेतरायुधप्र वेकविद्रावितदैत्यदानवम् ॥ प्रायेणमेऽयंहरिणोरुमायिनावधःस्मृतोऽनेनसमुद्यतस्यकिम् २३ एवंब्रुवंस्त्वभ्यपतद्गदायुधोनदन्नृसिंहंप्रतिदैत्यकुंजरः ॥ अल क्षितोऽग्नौपतितःपतंगमोयथानृसिंहौजससोऽसुरस्तथा २४ नतद्विचित्रंखलुसत्त्वधामनिस्वतेजसायोनुपुरापिबत्तमः ॥ ततोभिपद्याभ्यहनन्महासुरोरुषानृ सिंहंगदयोरुवेगया २५ तंविक्रमंतंसगदंगदाधरोमहोरगंतार्क्ष्यसुतोयथाग्रहीत् ॥ सतस्यहस्तोत्कलितस्तदासुरोविक्रिडितोयद्वदहिर्गरुत्मतः २६ असाध्व मन्यंतहतौजसोऽमराघनच्छदाभारतसर्वधिष्ण्यपाः ॥ तंमन्यमानोनिजवीर्यशंकितंयद्धस्तमुक्तोनृहरिंमहासुरः २७ पुनस्तमासज्जतखड्गचर्मणीप्रगृह्यवेगे नगतश्रमोमृधे ॥ तंश्येनवेगंशतचंद्रवर्मभिश्चरंतमच्छिद्रमुपर्यधोहरिः २८ कृत्वाट्टहासंखरमुत्स्वनोल्बणंनिमीलिताक्षंजगृहेमहाजवः ॥ विष्वक्‌स्फुरंतं ग्रहणातुरंहरिर्व्यालोयथाखुंकुलिशाक्षतत्वचम् २९ द्वार्यूरवापात्यददारलीलयानखैर्यथाहिंगरुडोमहाविषम् ॥ संरंभदुष्प्रेक्ष्यकरालळोचनोव्यात्ता ननांतंविलिहन्स्वजिह्वया ३०

यांविलीनाइवलुप्तोपमेयम् सर्वधिष्ण्यपाःसर्वेनक्षत्रपपतःचंद्रादयोमराःतदसाध्वमन्यंतेत्यन्वयः तत्रहेतुस्तंमन्यमानइति नृहरेर्हस्तमुक्तोसुरः तंनृहरिंनिजवीर्यआत्मपराक्रमेशंकितंमन्यमानोभूदीतियत्तदि ति २७ हरेर्हस्तमुक्तोसुरःपराद्रवत् उताभ्यपतदितिसंशयोमाभूदित्याह पुनस्तमिति आसज्जतसक्तोभूद्युद्धायसन्नद्धोभूदित्यर्थःशतचंद्रवर्मभिश्छतचंद्रवर्मभ्यांखड्गचर्मणीतिप्रकृतत्वात् भद्रंकर्णेभिःशृणु यामदेवाइत्यादिश्रुतेः ॥ छांदसाभिप्रायेणायंप्रयोगःसंभाव्यतेच परिभ्रमणोशिक्षाप्रकर्षद्रष्टॄणांद्वेएवबहूनीवदृश्यंतइत्यतोवाबहुवचनंयुज्यते अच्छिद्रंनिरवकाशमितिक्रियाविशेषणेनैतदेवसूचयति असुरवीर्यमाशंकमानोहरिःकिमकरोदितितत्राह हरिरिति २८ विष्वक्‌परितःस्फुरंतंभ्रमंतमित्यनेनापिशिक्षोत्कर्षंध्वनयति हरिःपुनर्ग्रहणेनातुरमकरोदितिशेषः अनेनातुरस्वरंलक्षयति तत्रदृष्टां तमाह व्यालइति व्यालःसर्पःखननशीलत्वादाखुः २९ ब्रह्मवररक्षणार्थमाह द्वारीति द्वार्यवस्थितरश्चीनदारुणिस्थित्वाऊरावंके उत्तानतयापात्यअत्रापिह्रस्वत्वंछांदसम् संरंभएद्वेषादात्यंतिककोपेन दुष्प्रेक्ष्येकरालेलोचनेयस्य व्यात्ताननांतंविवृतवदनस्याधरोष्ठम् ३०

असृक्वसयारुधिरबिंदुनाक्तेरुषिते अतएवारुणकेसराननेयस्यसतथोक्तःसहरिःसिंहः नकेवलमेनमेवहतवान्किंतुतदनुचरानासुरानित्याह नखांकुरेति ३१ अहन्हतवान्नखशस्त्रपाणिभिर्नखैःशस्त्रैः पाणिभिश्चहरेर्दोर्दंडानांयूथानुपथान् निकराकृष्टान् तदवसरविक्रमंवक्ति सटावधूताइति ३२ दिगिभादिग्गजामदंजहुस्त्यक्तवंतःप्रोत्सर्पतप्रोदसर्पत उद्गतेत्यर्थः ३३ सभावस्थानंतस्यवक्ति ततइति संभृततेजसराशीकृततेजसम् अलक्षितंनकेनापिदृष्टम् ३४ नन्वयंजयःकेनापिनलक्षितःतदंकुरव्यक्त्यदर्शनादित्याशंक्य पुरुषकोपोपशमनंस्त्रीणामेव,सुशकमितिभावेनसुरस्त्रीपुष्पवर्षप्रकारमाह निशम्येति लोकत्रयस्यमस्तकज्वरंशिरोरोगायमाणम् प्रहर्षातिरेकेणोत्कलितंविकासितमाननंयासांतास्तथाताः ३५ सुरस्त्रीवृष्टपुष्पसौरभ्याघ्राणेनकिंचिच्छांतकोपत्वादस्माकमप्ययमवसरइतिमत्वानानादेवानांनभसिविमानावलिसांकुल्यप्रकारंवक्ति तदेति ३६ सुराणामानकादुंदुभयः ३७ चंडक्षुब्धानां।चित्ताह्लादकरीस्तुतिरेवेतिभावेनब्रह्मादीनामुपक्रममाह तदुपव्रज्येति येपूर्वमुपगंतुंत्रासतेब्रह्माद

असृग्वसाक्तारुणकेसराननोयथांत्रमालीद्विपहत्ययाहरिः ॥ नखांकुरोत्पाटितहृत्सरोरुहंविसृज्यतस्यानुचरानुदायुधान् ३१ अहन्समंतान्नखशस्त्रपाणिभिर्दोर्दंडयूथानुपथान्सहस्रशः ॥ सटावधूताजलदाःपरापतन्ग्रहाश्वतद्दृष्टिविनष्टरोचिषः ३२ अंभोधयःश्वासहताविचुक्षुभुर्निर्ह्रादभीतादिगिभाजहुर्दिशः ॥ द्यौस्तत्सटाक्षिप्तविमानसंकुलाप्रोत्सर्पतक्ष्माचपदातिपीडिता ३३ शैलाःसमुत्पेतुरमुष्यरंहसातत्तेजसाखंककुभोनरेजिरे ॥ ततःसभायामुपविष्टमुत्तमेनृपासनेसंभृततेजसंविभुम् ॥ अलक्षितंभैरवमत्यमर्षणंप्रचंडवक्त्रंनबभाजकश्चन ३४ निशम्यलोकत्रयमस्तकज्वरंतमादिदैत्यंहरिणाहतंमृधे ॥ प्रहर्षवेगोत्कलिताननामुहुःप्रसूनवर्षैर्ववृषुःसुरस्त्रियः ३५ तदाविमानावलिभिर्नभस्थलंदिदृक्षतांसंकुलमासनाकिनाम् ३६ सुरानकादुंदुभयोहिजघ्निरेगंधर्वमुख्याननृतुर्जगुःस्त्रियः ३७ तदुपव्रज्यविबुधाब्रह्मेंद्रगिरिशादयः ॥ ऋषयःपितरःसिद्धाविद्याधरमहोरगाः ३८ मनवःप्रजानांपतयोगंधर्वाप्सरचारणाः ॥ यक्षाःकिंपुरुषास्तातवेतालाःसहकिन्नराः ३९ तेविष्णुपार्षदाःसर्वेसुनंदकुमुदादयः ॥ मूर्ध्निबद्धांजलिपुटाआसीनंतीव्रतेजसम् ॥ ईडिरेनरशार्दूलंनातिदूरचराःपृथक् ४० ॥ ब्रह्मोवाच ॥ नतोऽस्म्यनंतायदुरंतशक्तयेविचित्रवीर्यायपवित्रकर्मणे ॥ विश्वस्यसर्गस्थितिसंयमान्गुणैःस्वलीलयासंदधतेऽव्ययात्मने ४१ रुद्रउवाच ॥ कोपकालोयुगांतस्तेहतोयमसुरोल्पकः ॥ तत्सुतंपाह्युपसृतंभक्तंतेभक्तवत्सल ४२ इंद्रउवाच ॥ प्रत्यानीताःपरमभवतात्रायतानःस्वभवगादैत्याक्रांतंहृदयकमलंत्वद्गृहंप्रत्यबोधि ॥ कालग्रस्तंकियदिदमहोनाथशुश्रूषतांतेमुक्तिस्तेषांनहिबहुमतानारसिंहापरैःकिम् ४३

यस्तंपृथगीडिरइत्यन्वयः ३८ नातिदूरचराःकिंचित्समीपवर्तिनः ३९ ४०, तत्रपृथक्हरिपृथक्लक्षणस्तुतिप्रकारंब्रूते नतोस्मीति गुणैःसत्वादिभिःस्वलीलयास्वरूपभूतलीलया अव्ययात्मनेनित्यदेहाय ४१ येनायमसुरोहतःसकोपकालोयुगांतोयुगावसानोचितो नेदानीमत्यल्पासुरहनने तस्मात्कोपंसंहृत्यानुसृतंशरणंप्राप्तंतस्यसुतंप्रह्लादंरक्षेत्यन्वयः ४२ हेपरम नस्त्रायतारक्षताभवतादैत्यहृतायज्ञेषुस्वभागाअस्मद्योग्यहविर्भागाःप्रत्यानीताइत्यन्वयः तपोबलेनदैत्येनाक्रांतंनिमीलितंचतवगृहंतववासयोग्यंहृदयकमलंप्रत्यबोधिविकसितमस्माकं भवतेतिशेषः विरक्तिभक्तिभ्यामेववशीकर्तुयोग्योनान्येनेत्याशयेनाह कालेति नाथयदिदंस्वर्गादिस्थानंकालग्रस्तंकियत्सुखजनकंनकिमपीतिमत्वाभजति तेशुश्रूषतांत्वांसेवमानानांतेषांकरगतामुक्तिरपिबहुमतानहियस्मात्तस्मात्हेनारसिंहतेषांभक्तानांअपरैर्धर्मादिभिःप्राप्तैःकिमित्यन्वयः ४३

हेआदिपुरुषत्वंयदात्मतेजआत्मनोहरेर्ज्ञानलक्षणंतेजस्तपोनोस्माकंपरमश्रेयसेआत्थ येनतपसाआलोचनरूपेणमहिम्नेदंसमस्तमात्मगतंव्यासं हेशरण्यपाल अमुनादैत्येनविप्रलुप्तंनष्टंतत्तपोज
गद्रक्षार्थंगृहीतवपुषानरसिंहात्मना पुनरप्यस्मान्प्रतिकटाक्षमन्वमंस्थाउद्धरिष्यामीतिशेषः तपआलोचनइतिधातोः यस्यज्ञानमयंतपइतिश्रुतेश्च भगवज्ज्ञानसादृश्यादस्यात्मतेजइत्यभेदवचनंयु
ज्यते विप्रलोपस्तिरोधानंनस्वरूपनाशः ४४ योभवान्नखविदीर्णवपान्नखविदारितांत्रात्तस्यदैत्यस्योदरादार्च्छत् ऋच्छगतावितिधातोः श्राद्धान्यस्माकमगमयदित्यन्वयः ४५ योगसिद्धामाणि
माद्यष्टैश्वर्यलक्षणांगतिंयोगःपवनविजयःतपःकायक्लेशलक्षणंतयोर्बलेन नानाविधोदर्पोयस्यसतथा ४६ पृथक्जगद्विलक्षणस्यहरेर्धारणयाऽखंडोपासनयानुरुद्धांलब्धांविद्यामंतर्धानलक्षणाम्
४७ आसांस्त्रीणामर्थेदत्तानंद ४८ निदेशकारिणआज्ञाकारिणः ४९ हेपरेशत्वयाभिसृष्टायेनदैत्येननिषिद्धावयंप्रजाःनसृजामोवैसदैत्यस्त्वयैवतुइदानींभिन्नवक्षाःशेते तथायमवतारोजगन्मंगलं

॥ ऋषयऊचुः ॥ त्वंनस्तपःपरममात्थयदात्मतेजोयेनेदमादिपुरुषात्मगतंससर्ज ॥ तद्विप्रलुप्तममुनाद्यशरण्यपालरक्षागृहीतवपुषापुनरन्वमंस्थाः ४४
॥ पितरऊचुः ॥ श्राद्धानिनोधिबुभुजेप्रसभंतनूजैर्दत्तानितीर्थसमयेपितिलाम्सहाद्भिः ॥ तस्योदरान्नखविदीर्णवपाद्यआर्च्छत्तस्मैनमोभगवतेऽखिलक
र्मगोप्त्रे ४५ ॥ सिद्धाऊचुः ॥ योनोगतिंयोगसिद्धामसाधुरहार्षीद्योगतपोबलेन ॥ नानादर्पंतंनखैर्निर्ददारतस्मैतुभ्यंप्रणताःस्मोनृसिंह ४६ ॥ विद्या
धराऊचुः ॥ विद्यांपृथग्धारणयानुरुद्धांन्यषेधदज्ञोबलवीर्यदृप्तः ॥ सयेनसंख्येपशुवद्धतस्तंमहान्नृसिंहंप्रणताःस्मनित्यम् ४७ ॥ नागाऊचुः ॥ येनपा
पेनरत्नानिस्त्रीरत्नानिहृतानिनः ॥ तद्वक्षःपाटनेनासांदत्तानंदनमोस्तुते ४८ ॥ मनवऊचुः ॥ मनवोवयंतवनिदेशकारिणोदितिजेनदेवपरिभूतसेतवः ॥
भवताखलःसउपसंहृतःप्रभोकरवामतेकिमनुशाधिकिंकरान् ४९ ॥ प्रजापतयऊचुः ॥ प्रजेशावयंतेपरेशाभिसृष्टानयेनप्रजावैसृजामोनिषिद्धाः ॥ सए
षत्वयाभिन्नवक्षास्तुशेतेजगन्मंगलंसत्त्वमूर्तेऽवतारः ५० गंधर्वाऊचुः ॥ वयंविभोतेनटनाट्यगायकायेनात्मसाद्वीर्यबलौजसाकृताः ॥ सएषनीतोभवता
दशामिमांकिमुत्पथस्थःकुशलायकल्पते ५१ ॥ चारणाऊचुः ॥ हरेतवांघ्रिपंकजंभवापवर्गमाश्रिताः ॥ यएषसाधुहृच्छयस्त्वयासुरःसमापितः ५२
॥ यक्षाऊचुः ॥ वयमनुचरमुख्याःकर्मभिस्तेमनोज्ञैस्तइहदितिसुतेनप्रापितावाहकत्वम् ॥ अनुजनपरितापंतत्कृतंजानतातेनरहरउपनीतःपंचतांपंचविं
श ५३ किंपुरुषाऊचुः ॥ वयंकिंपुरुषास्त्वंतुमहापुरुषईश्वरः ॥ अयंकुपुरुषोनष्टोधिक्कृतःसाधुभिर्यतः ५४ ॥ वेतालाऊचुः ॥ सभासुसत्रेषुतवामलंय
शोगीत्वासपर्यांमहतींलभामहे ॥ यस्तांव्यनैषीद्भृशमेषुदुर्जनोदिष्ट्याहतस्तेभगवन्यथामयः ५५ ॥ किन्नराऊचुः ॥ वयमीशकिन्नरगणास्तवानुगा
दितिजेनविष्टिममुनानुकारिताः ॥ भवताहरेसवृजिनोऽवसादितोनरसिंहनाथविभवायनोभव ५६

जगत्त्रिशुभसारभूतः जगतोमंगलमुद्दिश्यगृहीतोवा ५० नटोनटनंकथाबंधवचनं नाट्यंशृंगारादिभावदर्शनं एतयोर्गायकाःएतदुक्तं नटनंतुकथाबंधंनाट्यकंभावदर्शनमिति वीर्यबलौजसायेना
त्मसात् आत्माधीनाःकृताः कल्पतेसमर्थोभवति ५१ साधून्हरंतीतिसाधुहृतःसज्जनारयस्तेषांशयआश्रयःसाधूनांहृदयंश्रयतितापदत्वेनेतिवा समापितोविनाशंगमितः भवस्यापवर्गस्यत्यागो
यस्मात्तत्तथावद्भवात्संसारान्मोक्षोयस्मात्तत्तथेतिवा ५२ पंचतांविनाशं हेपंचविंशचतुर्विंशानांमध्यइतिशेषः ५३ किंपुरुषाःपुरुषाभासाः ५४ सत्रेषुसभासुसत्रकारिणः दिष्ट्यासुसंकर्तुं ५५ वेतनहीन
तयाक्रियमाणंकर्मविष्टिवृजिनंदुःखंकरोतीतिवृजिनःकर्त्रर्थेःअत्यपः सअपसादितोऽपहत्यनाशितः विभवायसंसारान्मुक्तये ५६

हरिनरयोःसिंहनरयोरूपंविधिकरोभृत्यःकिंविप्रशापादसुरयोनिमाप्तस्य ५७ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेसप्तमस्कंधेवि०टी०अष्टमोध्यायः ॥८॥ अत्रापिभक्तमाहात्म्यमेवप्रकटयति ब्रह्मादिदेवतास्तुत्यनंतरं
कथंकथाप्रसंगइतिश्रोतुरांतरींशंकांपरिहर्तुमाह एवमिति एवंस्तुवंतोपि उपेतुंसमीपंगंतुं मन्युसंग्रहंकोपसारभूतं मनअवबोधनइतिधातुः ज्ञानसारंप्रत्ययसारमितिश्रुतेः ज्ञानिविवक्षयैतत् ननु तर्हिकं
थंसमीपंगंतुंनाशकन्नित्युच्यत इतिचेदज्ञेयत्वज्ञापनायेतितात्पर्यं नतत्रचक्षुर्गच्छतिनवाग्गच्छति तेभ्योहप्रादुर्बभूव तन्नव्यजानतेत्यादिश्रुतेरेतदेवदर्शयति सुदुरासदमिति सुखेनविषयीकर्तुमशक्यम् १
एतदेवविवृणोति साक्षादिति सरस्वत्यादिव्यावृत्त्यर्थंसाक्षादिति अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वादन्यैःसाधारणैर्जनैरितिशेषः द्वावेतौनित्यमुक्तावित्यादेः तर्हिनोपेयायशंकितेत्येतत्कथंघटतीतिचेत्मयापीश्वरः प
रिच्छेद्योनभवतिकिंत्वन्यैरितिज्ञापनायासुरजनमोहनायेतिवा अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वादन्यैःसाधारणैर्जनैः नृसिंहशंकितेवश्रीर्लोकमोहायनोययाविंतिवाक्यासिद्धम् २ ममेदानींप्रह्लादेवात्सल्यातिश
योस्तिभक्तानांमत्सेवातिशयफलाधिकार्थमिति भगवन्मनोज्ञापनायब्रह्मणाप्रह्लादःप्रेषितइत्याशयेनाह प्रह्लादमितिअयमपिलक्ष्मीकांतसमीपागमनेहेतुरन्यथाप्रह्लादेवात्सल्यातिशयोनप्रकटितःस्यात्तदु
क्तं प्रह्लादेचैववात्सल्यंदर्शनायहरेरपि ज्ञात्वामनस्तदाब्रह्माप्रह्लादंप्रेषयत्तदेति प्रकृष्टोह्लादोनिर्वृतिर्यस्यसतथाइत्यनेनप्रह्लादशब्दनिरुक्तिःसूचिता लक्ष्म्यादिवत्सलतांहित्वाप्रह्लादेतत्करणाद्धरेर्वैषम्यबु

॥ विष्णुपार्षदाऊचुः ॥ अद्यैतद्धरिनररूपमद्भुतंतेदृष्टंनःशरणदसर्वलोकशर्म ॥ सोयंतेविधिकरईशविप्रशापात्तस्येदंनिधनमनुग्रहायविद्मः ५७ इति
श्रीभागवतेमहापुराणेसप्तमस्कंधेऽष्टमोध्यायः ॥ ८ ॥ छ ॥ नारदउवाच ॥ एवंसुरादयःसर्वेब्रह्मरुद्रपुरस्सराः ॥ नोपेतुमशकन्मन्युसंरंभंसुदुरास
दम् १ साक्षाच्छ्रीःप्रेषितादेवैर्दृष्ट्वातन्महदद्भुतम् ॥ अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वात्सानोपेयायशंकिता २ प्रह्लादंप्रेषयामासब्रह्मावस्थितमंतिके ॥ तातप्रशमयोपे
हिस्वपित्रेकुपितंप्रभुम् ३ तथेतिशनकैराजन्महाभागवतोर्भकः ॥ उपेत्यभुविकायेननननामविधृतांजलिः ४ स्वपादमूलेपतितंतमर्भकंविलोक्यदेवःकृ
पयापरिप्लुतः ॥ उत्थाप्यतच्छीर्ष्ण्यदधात्कराम्बुजंकालाहिवित्रस्तधियांकृताभयम् ५ सतत्करस्पर्शधुताखिलाशुभःसपद्यभिव्यक्तपरात्मदर्शनः ॥ तत्पा
दपद्मंहृदिनिर्वृतोदधौहृष्यत्तनुःक्लिन्नहृदश्रुलोचनः ६ अस्तौषीद्धरिमेकाग्रमनसासुसमाहितः ॥ प्रेमगद्गदयावाचातन्न्यस्तहृदयेक्षणः ७ ॥ प्रह्लादउवा
च ॥ ब्रह्मादयःसुरगणामुनयोथसिद्धाःसत्त्वैकतानमतयोवचसांप्रवाहैः ॥ नांतंपरस्यपरतोप्यधुनापियांतिकिंतोष्टुमर्हतिसमेहरिरुग्रजातेः ८

द्धिर्नाशंकनीया असुरजनमोहनार्थेत्युपपत्तेरुक्तंच एकत्रैकस्यवात्सल्यंविशेषाद्दर्शयेद्धरिः अवरस्यापिमोहायेतिभक्त्यादिदानंनैवकरोतिकिंतुवात्सल्यानुसारेणेत्यभिप्रायेणदर्शितं क्रमेणैवापिवत्सलइत्युक्तं
उपेहिउपेत्य ३ ४ नृहरेःप्रह्लादेवात्सल्यातिशयंदर्शयति स्वपादमूलेइति ब्रह्मादिकरांबुजेभ्योहरेःकरांबुजंविशिनष्टि कालाहीति कालाख्याहिनानिर्दिष्टाग्रस्ताधीर्येषांतेतथातेषाम् ५ इतरकरस्पर्शवै
शिष्ट्यदर्शनायेशकरस्पर्शफलाभिव्यक्तिंवक्ति सतत्करइति सभगवत्करस्पर्शविधूतसमस्तपापत्वात्तत्क्षणएवसम्यगंकुरितपरमात्मज्ञानः अभिव्यक्तंपरस्यहरेरात्मनः संसारिणश्चदर्शनं स्वरूपविषयज्ञानंय
स्यसतथेतिवाक्तिप्रहृद्धक्तिलक्षणामृतजलेनार्द्रीकृतांतःकरणोऽश्रुणायुक्तेलोचनेयस्यसतथा ६ तत्त्वज्ञानमस्योत्पन्नमित्यस्यांकिंचिह्नमित्यतस्तत्स्तुत्याव्यज्यतइतिभावेनदर्शयति अस्तौषीदिति ७ २१
सत्त्वेनित्याविर्भूतबलज्ञानसमाहारएकएवनान्यइतिवितानमतिर्विस्तृतबुद्धिर्येषांतेसत्त्वैकतानमतयः यद्वा सत्त्वेहरावेवनियतबुद्धयः अधुनापरतःपरस्ययस्यांतंनापिनैवयांति सहरिरुग्रजातेरसुरजाते
र्मेतोष्टुंस्तोतुमर्हतिकिमित्यन्वयः नवेविष्णाविविति श्रुतेः ८

भक्त्यानतुभक्त्यैव यूथपायगजेंद्राय सेनानेतरिनागेंद्रेयूथनाथःप्रकीर्तितइत्यभिधानं अनेनधनादिकमपिभक्त्युपबृंहितंसफलमित्युक्तंभवति ९ इतोपिभक्तिरेवहरेःप्रसादेप्रधानसाधनमित्याह
विप्रादिति द्विषड्गुणाद्द्वादशगुणाएतैर्युक्तात् ज्ञानंचसत्यंचदमःशमश्चअमात्सर्यंन्हीस्तितिक्षानसूया दानंचयज्ञश्चतपःश्रुतंचमहाव्रतंद्वादशब्राह्मणस्य एतेभ्यःप्रवरोद्वादशेभ्यःसर्वामपीमांपृथिवींप्रशिष्या
त् त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतोवाविशिष्टोनास्यसमोस्तीतिवेदितव्यइत्येतेभक्तिमतएवसंभवंतिनान्यस्यकचित्संभवेप्यंततोनतेभ्योर्थःस्यात् अनेवंविन्महत्पुण्यंकर्मकरोति बद्धास्यांततःक्षीयतएवेतिश्रुतेः
तस्माद्भक्तिरेवप्रयोजिकेतितात्पर्यं सकलंमनआदिकंपुनातिविषयोपरक्तंमलंनिरस्यदर्पणवत्स्वच्छंकरोतिजगत्पुनातीतिवा यस्तुविज्ञानवान्भवतियुक्तेनमनसासदा तस्येंद्रियाणिवश्यानिसदश्वाइवसारथे
रितिश्रुतेःअन्यत्रबाधकमाह नत्विति भूरिमानोहंकर्तेत्यभिमंतानैवपुनातीत्यन्वयः समर्थमन्यसेयच्चकुंतीपुत्रंवृकोदरं तन्मिथ्याहिनमेकृत्स्नंप्रभावंवेत्थभारत मत्समोहिगदायुद्धेपृथिव्यांनास्तिभारत ना
सीत्कचिदतिक्रांतोभषितावानकश्चनेत्यादिभारतेदुर्योधनोक्ताहंकारप्रतीतेरेवंविधोभूरिमानइत्यर्थः नाविरतोदुश्चरितान्नाशांतोनासमाहितः नाशांतमानसोवापिप्रज्ञानेनैवमाप्नुयादितिश्रुतेः शमोदमस्तपः
शौचंक्षांत्यार्जवविरक्तता ज्ञानविज्ञानसंतोषाःसत्याज्येपिद्विषड्गुणाइतिकेचित् सत्यंदमस्तपःशौचंसंतोषोन्हीःक्षमार्जवं ज्ञानंशमोदयाध्यानंविप्रस्यैतेद्विषड्गुणाइतिकोचित् असंप्रदायज्ञैरुक्तत्वादत्रनग्राह्य
मेतन्मतद्वयमिति १० ननुश्वपचंवरिष्ठमितीदमसंभावितंवर्णहीनत्वेनतत्कृतसपर्यास्वीकारानुपपत्तेर्नाहंतथाग्नियजमानहविर्विधितानैरित्यादावन्यथाकथनाच्चेतितत्राह नैवेति अयंप्रभुरविदुषोज्ञानोपदेशान
धिकारिणः पूर्वचीर्णपुण्यनिचयास्तज्ज्ञानेनयथार्थतत्त्वज्ञानिनोवर्णहीनाज्जनान्मानंपूजांवृणीतेस्वीकरोति इतियत्तदात्मनोर्थेअप्राप्तमाप्तयेनैवेत्यन्वयः कुतइत्यतउक्तं निजेति निजलाभेननित्यानंदेन

मन्येधनाभिजनरूपतपःश्रुतौजस्तेजःप्रभावबलपौरुषबुद्धियोगाः ॥ नाराधनायहिभवंतिपरस्यपुंसोभक्त्यातुतोषभगवान्गजयूथपाय ९ विप्राद्द्विषड्गु
णयुतादरविंदनाभपादारविंदविमुखाच्छ्वपचंवरिष्ठम् ॥ मन्येतदर्पितमनोवचनात्मगेहप्राणःपुनातिसकलंनतुभूरिमानः १० नैवात्मनःप्रभुरयंनिजला
भपूर्णोमानंजनादविदुषःकरुणोवृणीते ॥ यद्यज्जनोभगवतेविदधीतमानंतच्चात्मनेप्रतिमुखस्यथामुखश्रीः ११

पूर्णइति हेतुगर्भविशेषणं कोह्येवान्यात्योवैभूमातत्सुखमित्यादिश्रुतेःननुस्वार्थाभावेसपर्यास्वीकारेकिंकारणमितितत्राह करुणइति करुणयतीतिकरुणः देवस्यैषस्वभावोयं यमेवैषवृणुतेइत्यादि
श्रुतेःकर्मणःक्षणभंगुरत्वात् कृपयातत्फलप्रदानायतत्स्वीकारोपचारइतितात्पर्यं विद्वद्भिःक्रियमाणं मानंस्वार्थमपिकिंनस्यादित्याशंक्यविशेषमाह यद्यदिति विद्वदविद्वद्भेदमंतरेणसमानोजनःभगवतेय
द्यन्मानंविदधीततत्तदात्मनेचस्वप्रयोजनायैवेत्युपगंतव्यं अत्रदृष्टांतमाह प्रतिमुखस्येति तथालंकृतमुखश्रीर्दर्पणादौप्रतिफलितस्यप्रतिबिंबलक्षणमुखस्यस्वालंकारमंतरेणश्रीर्लभ्यतेतथास्वबिंबभूतपर
मात्मनोनिर्दोषगुणराशिध्यानलक्षणमानेनतत्प्रतिबिंबत्वात्स्वस्यापिनिर्दोषसुखलक्षणश्रीर्लभ्यतइत्यर्थः अनेनब्रह्मादिजीवराशिरत्यंततुच्छीभूतइतिसूचितं श्वपचादपिकष्टत्वंब्रह्मेशानादयःसुराइत्यादेः
अयंतुनरसिंहआत्मनएवनप्रभुःकिंतुसर्वस्याप्यतोखंडैश्वर्यत्वात् चक्रवर्तीकरमिवाविदुषोजनान्मानंवृणीते अनेनाविद्वज्जनमानांगीकारोव्याख्यातःस्वतःसिद्धत्वात्ननुजनपदादर्थादानादिनाराज्ञःस्वप्रयो
जनोपलब्धिवदीश्वरस्यापितथास्यात्किंनेत्याह निजेति ननून्मत्तःकिमीश्वरइतितत्राह करुणइति कस्यार्थेमानकरणमितितत्राह यद्यदिति कथमिवयथामुखस्यमुख्यस्यस्वामिनोराज्ञोमानलक्षणा
श्रीःप्रतिमुखस्यराजमुखमनुवर्तमानस्यजनपदस्यपरोपद्रवराहित्येनधनधान्यादिसमृद्धिलक्षणाश्रीर्भवति तथाहरिविषयाक्रियमाणामानश्रीरनुरक्तजनस्य संसारशृंखलान्मोक्षलक्षणाश्रीर्भवतीत्यर्थः। बळ
मानंदओजश्चेत्यादेः। ननु हरेर्जन्मादिमत्त्वेनविशेषमाहात्म्यायोगात्देववदत्रवदतोयुक्तंविप्रादितरजनपरिगृहीतत्वमितितत्राह नैवेति अयंनृसिंहआत्मनोदेहात्प्रभुःप्रभूतउत्पन्नोनैवकिंतुस्तंभात् दृष्ट्वा

दितिशेषः अदेहस्यजननायोगात् जननवबएवविषयसुखानुभवोपपत्तेरतः कथंहरेर्विषयानुभूतिरितितत्राह निजेति सत्यंपरतश्चेत्प्राप्तिर्नायंतथा निजोलाभोयस्यसतथा स्वतःसिद्धानुभवश्चपू र्णोव्याप्तश्च नहिव्याप्तस्यपरिच्छिन्नगर्भवासादिकंयुज्यते। प्रादेशमात्रंपुरुषमित्यादौपरिच्छेदप्रतीतेरितिचेत् तस्यांतेसुषिरंसूक्ष्ममितिश्रुतेराकाशवदुपपत्तेरुपाधिकल्पनायामनवस्थादिदोषापत्तेरतः स्वभृत्यभाषितंसत्यंकर्तुंस्वस्यसर्वत्रव्याप्तिंदर्शयितुमितरत्रजातवद्दर्शनमसुरजनमोहार्थमित्यादिज्ञातव्यं स्वभृत्यभाषितस्यसत्यकरणायेत्येतत्कथमवगतमितितत्राह मानमिति अविदुषःस्वरूपाज्ञा निनोस्माज्जनान्मानंवृणीतेनकेवलमस्मज्जनात्किंतुसर्वस्मादपियोग्यादित्याशयेनाह यद्यदिति शेषंपूर्ववत् श्वपचोपिभक्तएववरीयान्नाभक्तस्तस्यद्वेषित्वेनदंभार्थत्वेनविहितपूजायाअस्वीकारादित्य वोवाह नेति अयंहरिरविदुषोनित्याज्ञानिनोसुरजनादात्मनः स्वस्यमानं लोकेदंभाभिप्रायेणकृतपूजांनैववृणीते प्रत्युतानर्थंचकरोतीत्याह करुणइति क्षविक्षेपइतिधातोः असुरजनिनिरसनशीलत्वादं धंतमएवप्रापयतीत्यर्थः परापूर्वेषामितिश्रुतेः तस्मादसुरजनकृतसपर्यानर्थजननीत्याशयेनाह यद्यदिति आत्मनेअनर्थायेतिशेषः यथामुखश्रीःप्रधानभटयोग्यश्रीः प्रतिमुखस्याल्पस्यप्रतिभटस्या नर्थायमरणलक्षणायस्यादितिशेषः ११ तस्माद्भक्तिरेवप्रयोजिकेत्याह तस्मादिति यस्मादचिंत्यमहिमत्वात्सर्वात्मनेश्वरस्यस्वरूपंस्तोतुंनशक्नोमितस्माद्विगतविक्लवोनिर्धूतचापल्योहंयथामनीषंभ त्त्यागृणामीत्यन्वयः स्तुतेःफलमाह नीचइति अजयाप्रकृत्यानीचगुणविसर्गसंसारमनुप्रविष्टंपुमान्येनानुवर्णितेनगुणसंकीर्तनेनपूयेतशुद्धोभवतिहियस्माच्चेनसंसारमोक्षोभवतीत्यर्थः १२ यथामनी

तस्मादहंविगतविक्लवईश्वरस्यसर्वात्मनामहिगृणामियथामनीषम् ॥ नीचोऽजयागुणविसर्गमनुप्रविष्टःपूयेतयेनहिपुमाननुवर्णितेन १२ सर्वेह्यमीवि धिकरास्तवसत्त्वधाम्नोब्रह्मादयोवयमिवेशनचोद्विजंतः ॥ क्षेमायभूतयउतात्मसुखायचास्यविक्रीडितंभगवतोरुचिरावतारैः १३ तद्यच्छमन्युमसुरश्चह तस्त्वयाद्यमोदेतसाधुरपिवृश्चिकसर्पहत्या ॥ लोकाश्चनिर्वृतिमिताःप्रतियांतुसर्वेरूपंनृसिंहविभयायजनाःस्मरंति १४

षंगृणामीत्युक्तंविवृणोति सर्वइति अमीवयंब्रह्मादयश्चसर्वेसत्त्वधाम्नस्तवविधिकराहि विष्णोस्तिष्ठंति प्रदिशाविधर्मणीतिश्रुतेः तत्रविशेषोस्ति यथावयंउद्विजंतस्तथाब्रह्मादयोनैवोद्विजंतः प्रधानभक्तत्वा त्कुतएततद्वयंविज्ञापयतइतितत्राह क्षेमायेति अस्यहरेरुचिरावतारैःविक्रीडितं अस्यजगतःक्षेमाद्यनेकप्रयोजनायस्यादितियदनेनास्मन्निधनेनास्माकमुद्वेगोब्रह्मादिरक्षणेनतेषामनुद्वेगश्चज्ञापतइत्य र्थः १३ अथैवंकर्तव्यमित्याह तद्यच्छेति अद्यत्वयासुरोहतश्चयस्मात्तस्मान्मथ्नातिकलुषीकरोतिज्ञानमिति मन्युःकोपः इतरेषामेवंविधो हरेस्तुस्वेदाधरस्फुरणादिविडंबनलक्षणादिस्तंयच्छसंह रप्रसन्नभावंदर्शयेत्यर्थः मन्युंचत्वद्विषयंज्ञानंचयच्छानुगृहाणेत्यर्थः मनुअवबोधनइतिधातोरितिवा त्वद्विषयंपूजालक्षणंयज्ञमितिवा मन्युःकोपेक्रतौयुद्धेइत्यभिधानं सज्जनानंदाकांक्षापिभगवत्प्र सादकरीत्याशयेनाह मोदेतेति वृश्चिकसर्पलक्षणासुरहननेन साधुः सज्जनोपिमोदेतसाधुरपिमोदेतेतिवायोगविभागः वृश्चिकसर्पलक्षणासुरहत्यानिर्वृतिमानंदमिताः प्राप्ताः सर्वेलोकाः प्रतियांतु स्वगृहमितिशेषःगत्वाकिंकुर्वंतीतितत्राह रूपमिति हेनृसिंहजनाःतवनृसिंहाकारंरूपंदुरितनिवृत्तिलक्षणायविभवायस्मरंतीत्यन्वयः साधुरहिंसापरोपिवृश्चिकादिहत्यामोदेत किंपुनःसर्वलोकोपद्रव कृत्असुरहत्यातोवाह मोदेतेति हत्यामितिपाठेसाधुः शास्त्रतत्त्वज्ञोदुष्टवृश्चिकादिहत्यांयथामोदेततथाहमपिभगवद्द्वेषित्वेनदुष्टस्वात्पितृहत्यांमोदइत्यभिप्रेत्यतोवाह मोदेतेति नृसिंहेतिसंबोधनंना मकरणाभिप्रायेणेतिज्ञातव्यं १४

पूर्वमज्ञातनामत्वादितितवकोपाकुलरूपदर्शनाद्भीत्यालोकस्यस्मरणंनसंभाव्यतइतितच्छमनंकर्तव्यमित्युक्तं तन्ममज्ञाततत्त्वस्यविषयोनभवति ममभयंसंसारचक्रादित्याह नाहमिति भयानकस्य तेतवरूपान्नबिभेमीत्यन्वयः कीदृशात् जिह्मेवक्रेअभियुक्तेनेत्रेयस्यतत्तथा जिह्मयाभ्रुकुट्यारभसौयस्यतत्तथाउग्रेदंष्ट्रेयस्यतत्तथा जिह्माग्निनेत्रंचजिह्माभ्रुकुटीरभसंचउग्रदंष्ट्रंचतत्तथा तस्मादांत्रमेवस्रक् मालायस्यतत्तथा तस्मात्क्षतजेनरुधिरेणसिक्ताः केसरायस्यतत्तथा शंकुवत्स्थूणवत्स्तब्धौकर्णौयस्यतत्तथा क्षतजकेसरंचशंकुकर्णंचतत्तथा तस्मात् निर्ह्रादेनभीतादिग्गिभादिग्गजायस्यतत्तथातस्मात् अरिभिदिनखाग्राणियस्यतत्तथा तस्मात्अरीन्भिन्दंतीत्यरिभिदिनखानामग्राणि दुःसहंचोग्रंचसंसारचक्रंचयत्तेनसहकदनात् हिंसालक्षणाद्बुद्धादुश्त्तमसत्यकाम भीतानांअपवर्गभीतिजनकसंसारनाशनं अरणंशरणं समियांयामि १५ १६ देवादियोनौसुखसंभवात्तस्मात्संसारचक्रात्कथंबिभेषीतितत्राह यस्मादिति देवादिसकलयोनिषुप्रियस्यावियोगोऽप्रियस्यसंयोगः तयोर्जन्मयस्यसतथा सचशोकाग्नि स्तेनाप्रियादिवियोगादिनाजन्मनाच यःशोकाग्निस्तेनवा दह्यमानोहंयत्दुःखपरिहारलक्षणंऔषधकर्मतदपिदुःखरूपमितिमत्वा अतद्धिया नतद्धीरतद्धीस्तयादुःखपरिहारौषधाज्ञानेनभ्रमामि कुत्रगतेनकेनौ षधेनवामेसुखंस्यादित्यनवस्थितिंमाप्तोस्मीति यस्मात्तस्मादिदमेवसंसारनाशनमितिमत्वाभवंतंप्रार्थये किंतत्राह वदेति तवदास्यलक्षणंयोगमौषधंवदानुग्रहाणेत्यन्वयः१७ मदुपासनाद्युपायमंतरेणदास्य

नाहंबिभेम्यजिततेतिभयानकस्यजिह्वाग्निनेत्रभ्रुकुटीरभसोग्रदंष्ट्रात् ॥ आंत्रस्रजःक्षतजकेसरशंकुकर्णान्निर्ह्रादभीतदिगिभादरिभिन्नखाग्रात् ॥ १५ ॥
त्रस्तोस्म्यहंकृपणवत्सलदुःसहोग्रसंसारचक्रकदनात्ग्रसतांप्रणीतः ॥ बद्धःस्वकर्मभिरुशत्तमतेंघ्रिमूलंप्रीतापवर्गमरणंसमियांकदानु १६ यस्मात्प्रिया
प्रियवियोगसयोगजन्मशोकाग्निनासकलयोनिषुदह्यमानः ॥ दुःखौषधंतदपिदुःखमतद्धियाहंभूमन्भ्रमामिवदमेतवदास्ययोगम् १७ सोहंप्रियस्यसुहृदः
परदेवतायालीलाकथास्तवनृसिंहविरिंचगीताः ॥ अंजस्तराम्यनुगृणन्गुणविप्रमुक्तोदुर्गाणितेपदयुगालयहंससंगः १८ बालस्यनेहशरणंपितरौनृसिंह
आर्तस्यचागदमुदन्वतिमज्जतोनौः ॥ तप्तस्यतत्प्रतिविधिर्यदिहांजसेष्टस्तावद्विभोतनुभृतांत्वदुपेक्षितानाम् १९ यस्मिन्यतोयर्हिचयेनचयस्ययस्माद्यस्मैयथायदुत
यस्त्वपरःपरोवा ॥ भावंकरोतिविकरोतिपृथक्स्वभावःसंचोदितस्तदखिलंभवतःस्वरूपम् २०

मात्रेणतवाकिंस्यादित्याशंक्य बहुप्रयत्नसाध्यामुपासनामंतरेणोपायोस्तीत्याह । सोहमिति गुणमयसंसाराद्विप्रमुक्तःपादयुगलमेवालयमाश्रयोयेषांतेतथा तेचहंसानिःसंगाःपरमहंसास्तेषांसंगःसेवालक्ष णोयस्यसतथा । दुर्गाणिकलत्रादीनिनरकाणिवा १८ नृसिंहआर्तस्येत्यनेनसंबोध्यकरणेनदृष्टांतदार्ष्टांतिकयोर्महद्वैलक्षण्यमस्तीतिज्ञापनायाज्ञानजनबुद्ध्यवतारायचेतिज्ञातव्यं निदाघतप्तस्यजलादि नातपर्णविधिराप्यायनलक्षणपरिहारः ज्वराद्यभिभूतस्यज्वरादिपरिहारप्रकारोयत् इष्टः इष्टसाधनंच १९ ब्रह्माद्यन्यतमइष्टःकिंनस्यादित्याशंक्यकर्तृत्वाद्यभिमतस्यब्रह्मादेःसत्तायाअपियदायदधीनत्वं प्रामाणिकंतदासर्वस्माद्धरेरिष्टत्वंकिंवक्तव्यमितिभावेनाह यस्मिन्निति अपरःकुलालादिर्यःपरोब्रह्मादिर्वायस्मिन्नधिष्ठानेस्थितत्वायतोमृदादेर्यर्हियस्मिन्कालेयेनचक्रसलिलादिना यस्यादृष्टादेःसहायेनयस्मैज लाहरणाद्यर्थं यथाविधिना।यंभावंघटादिपदार्थं करोतिविकरोतिसामान्यतोविशेषतोवा कीदृशःपृथक्स्वभावःकार्याद्भिलक्षणस्वरूपःसंचोदितस्त्वादृशेनपुरुषेणप्रेरितः तदखिलंकार्यकारणलक्षणंसर्वंभवतः स्वरूपंचत्वदधीनसत्तात्मकमित्यन्वयः कर्तृकर्मक्रियादीनांसत्तावृत्तिस्तथैवच विष्ण्वधीनंयतः सर्वंसर्वरूपस्तदुच्यतइतिवचनान्नाभेदोत्रेतिबोद्धव्यम् २०

संसारचक्रंभक्त्याजानित श्रीहरिप्रसादंविनादुस्तरंप्रसादश्चानिगृहीतमनसांदुःसाध्योमनोमयत्वात्संसारचक्रस्यातःसएवसंपाद्यइत्याशयेनसंसारस्वरूपंनिरूपयति मायेति चित्प्रकृत्याभिमतमायाप्रकृति रुदितगुणानुमतेनोद्भूतरजआदिगुणानुसारिणाकालेनप्रेरितेनादृष्टेनचसहकारिणापुंसोजीवस्य कर्ममयंनानाविकारकोशमतएवबलीयोनिगृहीतुमशक्यंछंदोमयंसंकल्पविकल्पलक्षणेच्छात्मकंयन्मनः सृजति हेअज तन्मनोमूलंसंसारचक्रंत्वदन्यस्त्वदनुग्रहरहितःपुरुषःकोतितरेत् नकोपीत्यन्वयः केवलास्यपरिकरोपेतस्यबलाधिक्यंस्यादित्यभिप्रायेणाह अजयेति अजयाप्रकृत्यार्पिताःकल्पिताभिन्नवर्ति नामनसासहषोडशेंद्रियाणिपंचप्राणाएवारादलस्थानीयायस्यतत्तथातत् २१ मनएवमनुष्याणांकारणंबंधमोक्षयोरितिश्रुतेः सम्यक्नियुक्तंमुक्तिनिमित्तंचत्वदनुग्रहेणस्यादित्याशयेनाह सत्वमिति यस्त्वंस्वधाम्नानित्यंविजिताआत्मनोदेहस्यगुणाजननादिलक्षणाधर्माजीवस्यवादुःखादिलक्षणायेनसतथा यश्चकलयति जानातिसर्वमितिकालो वशीकृतास्वसमवेताविसृज्यस्यसुरनरादिनाना विधस्यजगतोविसर्गशक्तिर्विविधसृष्टिर्यस्मिन्सतथा हेईश्वर सत्वंषोडशारेसंसारचक्रेलिंगशरीरेवा अजयाविसृष्टमुत्पन्नमतएवदुःखेनानिष्पीड्यमानं तत्परिहारायशरणंप्रपन्नंमांततोपकर्षउत्सर विभो समुद्धरणसमर्थ २२ त्वयाकस्मात्स्वर्गाद्यैश्वर्यंनेष्यतइत्याशंक्यतस्यनश्वरत्वादित्याशयेनाह दृष्टाइति अखिलानांधिष्ण्यपानामिंद्रादीनांविभवोहिरण्यलक्षणोर्थः अस्मत्पितुर्हिरण्यकशिपोःकुपितहासो

मायामनःसृजतिकर्ममयंबलीयःकालेनचोदितगुणानुमतेनपुंसः ॥ छंदोमयंयदजयार्पितषोडशारंसंसारचक्रमजकोतितरेत्त्वदन्यः २१ सत्वंहिनित्यवि
जितात्मगुणःस्वधाम्नाकालोवशीकृतविसृज्यविसर्गशक्तिः ॥ चक्रेविसृष्टमजयेश्वरषोडशारेनिष्पीड्यमानमुपकर्षविभोप्रपन्नम् २२ दृष्टामयादिविविभो
खिलधिष्ण्यपानामायुःश्रियोविभवइच्छतियाञ्जनोयम् ॥ येस्मत्पितुःकुपितहासविजृंभितभ्रूविस्फूर्जितेनलुलिताःसतुतेनिरस्तः २३ तस्मादमूस्त
नुभृतामहमाशिषोज्ञआयुःश्रियंविभवमैंद्रियमाविरिंचात् ॥ नेच्छामितेविलुलिताउरुविक्रमेणकालात्मनोपनयमांनिजभृत्यपार्श्वम् २४ कुत्राशिषःश्रु
तिसुखामृगतृष्णरूपाःक्वेदंकलेवरमशेषरुजांविरोहम् ॥ निर्विद्यतेनतुजनोयदपीहविद्वान्कामानलंमधुलवैःशमयन्दुरापैः २५ क्वाहंरजःप्रभवईशतमोधि
केस्मिन्जातःसुरेतरकुलेक्वतवानुकंपा ॥ नब्रह्मणोनतुभवस्यनवैरमायायन्मेर्पितःशिरसिपद्मकरप्रसादः २६

दुर्हासस्तेनविजृंभितयोःस्फुरितलक्षणयोर्भ्रुवोर्विस्फूर्जितेनाविकासाविशेषेणलुलिताविनाशिताःसतुहिरण्यकशिपुरपितेत्वया २३ यस्मात्क्षणभंगुरास्तस्मात्ज्ञअनित्याइतिजानन्नैंद्रियंश्रोत्रादींद्रियभोग योग्यमिंद्रियस्यविद्यमानंवा आविरिंचात्विरिंचपर्यंतं । निजभृत्यानांमुक्तानांपार्श्वं २४ इतोपिसंसारसुखंहेयमित्याह कुत्रेति श्रुतिकर्णसुखयंतीतिश्रुतिसुखाः मृगतृष्णरूपाऊष्मोदकसदृशाः अशेषाणांरुजांरोगाणांविशेषेणरोहोयस्मात्तत्तथा दुरापैर्मधुलवैरुदबिंदुकल्पैः सुखलेशैः कामाग्निंशमयन्शांतिंकर्तुमिच्छन्यदपिपर्यायेणकलेवरंविषयसुखंचेत्युभयंनश्वरंविद्वानयंजनः इहोभयस्मि न्नपिनतुनिर्विद्यते निर्वेदंनैवप्राप्नोतीत्यन्वयः २५ हरेर्भक्तवात्सल्यंप्रकटयन् प्रह्लादस्तत्त्वज्ञानविधुरइवायोग्यजनमोहायाह क्वाहमिति हेईश्वरतमोगुणप्रचुरेरजोगुणोत्पत्तिहेतौअस्मिन्सुरेतरकुलेअसु रकुलेजातोहंक्व । भक्तानुग्रहलक्षणातवानुकंपाक्व । मिथोविरुद्धस्वभावत्वात् । किंचोचमत्रेत्सितत्राह । नब्रह्मणइति । निरंतरसेवाभेदुरत्वेनेतरस्मादधिकोदयोपीदानींरमादीनांशिरसिनार्पितोममाशि रसितवपद्मकरःपद्मोदरप्रभावत्पाणिनिधानलक्षणः प्रसादोर्पितइतियत्तस्माच्चित्रंतवचरितमित्यर्थः । श्रीर्ब्रह्मब्राह्मीर्वींद्राहित्रिकंतत्स्त्रीपुरुष्टुताः । तदन्येचक्रमात्सर्वेसदामुक्तौस्तुतावपि । हरिभक्तौचत ज्ज्ञानेसुखेचनियमेनतु परतःस्वतःकर्मतोवानकथंचित्तदन्यथेतिवचनादुक्तएवार्थइति २६

सेवाधिक्यमेवफलाधिक्येकारणंनत्वभिजात्यादिकमित्यभिप्रेत्याह नैषेति यथाजंतोर्यापरावरमतिस्तथैषाभवतोनस्यात्नतुकुतआत्मसुहृदः तदेतत्प्रेयइतिश्रुतेः लोकेयद्यप्याभिजात्यादिकंपरावरत्वे
निमित्तंतथापिलोकविलक्षणमहिमत्वात्भवतःप्रसादः जगतःसंसेवयासेवानुगुणः फलाधिक्योदयःस्यात् यावत्सेवापरेतत्त्वेतावत्सुखविशेषतेतिस्मृतेः परावरत्वंचसेवानिमित्तं शुचीनांश्रीमतांगेहेयोग
भ्रष्टोभिजायतेइतिवचनात् २७ नन्वेवंसेवानुरूपफलोदयेशात्वीयेसिद्धेत्वंकिंकरोषीतितत्राह एवमिति फलोदयस्यसेवानुविधायित्वात्सोहंतवभृत्यसेवांकथंनुविसृजेममहितरूपत्वादित्यतस्तद्द
त्यागेकारणमाह । एवंजनमिति । प्रभवाहिकूपेजन्मारूपसर्पविषकलिलसंसारगर्ते पतितं कामाःविषयास्तानाभिकामयतइतिकामाभिकामस्तंजनमनुतस्यजनस्यप्रकर्षेणसंगःजन्मलक्षणस्तस्मात्प्रप
तन् आत्मसात्कृत्वात्मीयेष्वेकइतिबुद्धिंकृत्वासुरऋषिणागृहीतोनुगृहीतोयःसोहमितियस्मात्तस्मादितिशेषः २८ स्वभृत्यभाषितमृतंकर्तुं स्तंभादभूदितियत्सूचितंपूर्वत्र तदिदानींस्पष्टमाह मत्प्राणे
ति मत्प्राणरक्षणंममपितुर्वधंचस्वभृत्यनारदऋषिवाक्यंचअसद्विधित्सुःखड्गंप्रगृह्यहिरण्यकशिपुर्यदिमदपरईश्वरोस्तिसत्वामवतुतस्यतवकंशिरोहरामीतियदवोचत्तच्चऋतंविधातुं अयमवतारइतिमन्य
इत्यन्वयः २९ भ्रूविजृंभणविभ्रंशितेंद्राद्यैश्वर्यस्यमत्पितुर्हननमस्माकंचित्रंचेदपि नतवचित्रंतस्यजगत्येकत्वात् जगच्चत्वत्सृष्टंत्वत्प्रविष्टंत्वदधीनसत्ताकमतःस्तंभादाविर्भावोपियुक्तइत्याह एकइति
अयमर्थः एतज्जगत्त्वमेवनान्यः कुतः एकःप्रधानः प्राधान्यंचकुतोवगम्यतइतितत्राह । अमुष्यइति । अमुष्यजगतआद्यंतयोःरुत्पत्तेःपूर्वंविनाशादूर्ध्वंचमध्यतास्थितिकालेचत्वमेवावस्यासिसान्नि

नैषापरावरमतिर्भवतोननुस्याज्जंतोर्यथात्मसुहृदोजगतस्तथापि ॥ संसेवयासुरतरोरिवतेप्रसादःसेवानुरूपउदयोनपरावरत्वम् २७ एवंजनंनिपतितंप्रभ
वाहिकूपेकामाभिकाममनुयःप्रपतन्प्रसंगात् ॥ कृत्वात्मसात्सुरर्षिणाभगवन्गृहीतःसोहंकथंनुविसृजेतवभृत्यसेवाम् २८ मत्प्राणरक्षणमनंतपितुर्व
धंचमन्येस्वभृत्यऋषिवाक्यमृतंविधातुम् ॥ खड्गंप्रगृह्ययदवोचदसद्विधित्सुस्त्वामीश्वरोमदपरोऽवतुकंहरामि २९ एकस्त्वमेवजगदेतदमुष्ययत्त्वमाद्यंत
योःपृथगवस्यसिमध्यतश्च ॥ सृष्ट्वागुणव्यतिकरंनिजमाययेदंनानेवतैरवसितस्तदनुप्रविष्टः ३० त्वंवाइदंसदसदीशभवांस्ततोन्योमायायदात्मपरबुद्धिरि
यंह्यपार्था ॥ यद्यस्यजन्मनिधनंस्थितिरीक्षणंचतद्वैतदेवखलुकालवदुष्टितर्वोः ३१

तिनिर्णीतोसिशास्त्रतइतियस्मात् ननुजगतस्त्वद्विकारत्वेनतद्विवर्तत्वेनवात्वदवसानंयुक्तमत्राह । पृथगिति । भिन्नत्वेनेत्यर्थः पुनःसृष्टिकालेनिजमाययास्वसामर्थ्येनस्वाधीनयाचिदचित्प्रकृत्याचे
दंगुणव्यतिकरंजगत्सृष्ट्वातदनुप्रविष्टस्त्वंतैर्भिन्नैःपदार्थैर्निर्मितैः नानेवभिन्नइवनतुभिन्नइत्यवसितोसीतियत्तस्माच्च । प्रतिदृशमिवनैकधार्कमेकमितिस्वोक्तेः इंद्रोमायाभिःपुरुरूपईयतइतिश्रुतेश्च नेहना
नास्तिकिंचनेत्यादिश्रुत्यानानात्वस्यनिषिद्धत्वात्नानेवानुविधावतीत्यादिनानर्थहेतुत्वाच्चभेददृष्टेः ३० हरेर्जगदन्यत्वस्यस्पष्टमप्रतीतेःतदर्थंपूर्वपद्योक्तंविशदयाति । त्वंवाइति । हेईश इदंसदसच्च
राचरलक्षणंजगत्तत्वं । सत्ताग्राप्पपित्वदधीनत्वादयंव्यपदेशोनतादात्म्यात् । तत्त्वतस्तदात्मत्वंकिंनस्यादितितत्राह भवानिति ततोजगतोभवानन्योपिस्वतोभिन्नोपीत्यर्थः मत्स्वातंत्र्यवज्जगत्स्वा
तंत्र्यमपिकिंनस्यादुभयोर्भेदोपिदृढतरःस्यादितितत्राह मायेति आत्मेत्युपलक्षणं आत्मानात्मलक्षणस्यप्रपंचस्यपरत्वबुद्धिःस्वातंत्र्यज्ञानंयत्सेयंमायाऽविद्यमाना कुतइतितत्राह अपार्थेति । श्रीनारायणस्य
तवस्वातंत्र्यज्ञानंयथापुरुषार्थसाधनंतथान्यस्यस्वातंत्र्यज्ञानमनर्थहेतुरिति उभयंहिशब्देनसिद्धमितिदर्शयाति स्वतंत्रजीवात्मकत्वात्स्वतंत्रंजगदित्यतोवाह मायेति आत्मनोजीवस्यपरत्वबुद्धिः जीवस्य
परमैक्येपरमात्मनायज्जन्मादिकंक्रियतेतदनेनापिकर्तव्यम् । तदनुभवविरुद्धमतोयद्यदधीनंजन्मादिकंतद्वस्तुतदेवेतिप्राधान्यविवक्षया अभेदव्यपदेशोपपत्तेरितिप्रकारांतरेणतद्वातिमाह यद्यस्येति

अयमर्थः यस्य जगतोजन्मादिकंयद्यदधीनंतज्जगत्तदेवेत्युच्यतेइतियत्तस्माज्जगत्त्वमेवेत्यर्थः। अस्मिन्नर्थेदृष्टांतमाह। खल्विति उष्टितवौःवृक्षदाहवृक्षयोःकालवत् कालाधीनत्ववत् एतदेवाचार्यैःसम्यग्विवृ
तंयथावृक्षश्चवृक्षदाहकश्चदैवकालाधीनत्वादेवंकालश्चेत्युच्यते एवंचत्वदधीनत्वात्सर्वस्यसर्वमित्युच्यतेस्वतस्तद्भिन्नोपीति,। उषदाहइतिधातुः। अत्रखलुशब्दःसाक्षादैक्यनिषेधेवर्तते अलंखल्वोःप्रतिषेधयोः
प्राचांक्त्वेतिसूत्रात् अलमैक्यकथानिष्टत्वमित्यर्थः यएषआदित्येपुरुषोदृश्यतेसोहमस्मि सएवाहमस्मि यएषचंद्रमसि पुरुषोदृश्यतेसोहमस्मीत्यादिश्रुतौ स्वस्यान्यस्यपरमात्मत्वोपदेशःप्रतीयते अतःक
थंभेदःकथ्यतेइत्यतोवाह मायेति आत्माहंचपरोन्यश्चपरश्चपरमेश्वरएवेतियाबुद्धिरियमपार्थामायाभ्रांतिस्ततस्मात्तदधीनत्वात्तदंतर्यामित्वेनास्थितत्वाच्चसोहमस्मीत्युच्यतेनतुतद्रूपत्वादेतदप्याचार्यैरुक्तंअ
हंचान्यश्चपरमेश्वरएवेत्यपार्थाभ्रांतिस्तदधीनत्वात्सइत्युच्यते नस्वरूपत्वादित्यर्थःइतिईक्षणंज्ञानम् ३१ सत्वमाद्यंतयोरित्यत्रांतश्रीहारिरवाशिष्यतेइत्युक्तं तंप्रकारंदर्शयति न्यस्येति विलयांबुमध्येइ
दंजगदात्मनिस्वोदरेन्यस्यशेषासनोभूत्वातुर्यस्थितोजाग्रदाद्यवस्थाप्रवृत्तिशून्यमूर्तौस्थितस्त्वंतमःप्रकृतिंगुणान्सत्वादींश्चात्मनियुंक्तेननु प्रकृतिंपुरुषंचैवप्रविश्यपुरुषोत्तमः क्षोभयामासेत्यादौ प्रतीतप्र
वृत्तिशून्योऽभूदित्यन्वयः निजसुखेत्यादिनातुरीयस्वभावंदर्शयति वीतनिद्रोनिरस्ताज्ञानः ३२ सृष्टेःप्रागित्युक्तंदर्शयति तस्येति यस्यतुरीयस्यास्यजगत्कारणस्यचकश्चिद्विशेषोनास्तीतिद्योतना
यैवकारः आत्मनिदेहेजठरेगूढंनिलीनमिदंजगज्जगदात्मकंमहाब्जंयस्यतवनाभेरभूत्तदब्जंतस्यैवतेवपुःसन्निधानविषयत्वात्। प्रतिमास्थानीयम् । कीदृशंस्वरूपंभूतसृष्टिकालशक्त्यासंचोदितंसृष्टयेप्रे
रितं कटाक्षीकृतंकीदृशस्यास्यप्रकृतिधर्मिणः प्रकृतिप्रेरकधर्मवतः प्रलयोदकेऽनंताख्यशयनादुत्थाय विरमन्समाप्तिंकुर्वन् समाधिर्योगनिद्रालक्षणोयस्यसतथातस्य कथमिव वटवत् वटलक्षणोंकु

न्यस्येदमात्मनिजगद्विलयांबुमध्येशेषासनोनिजसुखानुभवोनिरीहः ॥ योगेनमीलितदृगात्मनिवीतनिद्रस्तुर्यस्थितोननुतमोनुगुणांश्चयुंक्ते ३२ तस्यै
वतेवपुरिदंनिजकालशक्त्यासंचोदितंप्रकृतिधर्मिणआत्मगूढम् ॥ अंभस्यनंतशयनाद्विरमत्समाधेर्नाभेरभूत्स्वकणिकावटवन्महाब्जम् ३३ तत्संभवःक
विरतोन्यदपश्यमानस्त्वांबीजमात्मनिततंसबहिर्विचिन्वन् ॥ नाविंददब्दशतमप्सुनिमज्जमानोजातेंकुरेकथमिहोपलभेतबीजम् ३४

रोयथास्वकणिकात् उत्पत्स्यमानकणिकात् कणिकाख्यवटबीजादित्यर्थःनन्वयंविषमोदृष्टांतस्तथाहि कणिकानाम वटबीजविकारोहिवटाख्यांकुरः नचायंप्रकृतेसंभवति निर्विकारोक्षरःशुद्धइति
वचनादुच्यते स्वकणिकादितिर्लिंगव्यत्ययेनकश्चिद्विशेषोविज्ञायते कोयमितिचेदुच्यते कणिकानामादृश्यादेवतासर्वस्थावरबीजानामभिमानिन्यपिवटाश्वत्थबीजयोर्विशेषतः संनिहितातस्तत्तद्बीजे
भ्यस्तदंकुराव्यंजनात्तस्यामपितत्रस्थित्वाजातेत्युच्यतेयथातथाश्रीहरेरपिप्रकृत्यादिस्वामित्वेनचतत्संनिहितत्वेनचस्थितस्तत्कार्येष्वनुविष्टत्वेनजातइत्युच्यते आत्मनआकाशःसंभूतइत्यादौश्रुतत्वात्त
चापिवटबीजाद्वटांकुरस्यसाक्षादुत्पत्तिर्वटवृक्षिणश्चेतनस्यचेतनाभिमानादुत्पत्तिः उभयाभिमानिन्यादेवतायाअभिव्यंजकत्वेनाऽभिव्यक्तिस्तथायथायोग्यंसत्त्वतमोमिश्ररजोगुणान्जगदात्मनःपद्मस्य
साक्षादुद्भवः पद्मिनोहिरण्यगर्भस्याभिमानजननंहरेः पुरुषांतरेणाविर्भावइत्यादिकमिति स्थावराणांतुसर्वेषांदेवतायाभिमानिनी विशेषाद्वटबीजेचअश्वत्थेचव्यवस्थिता अदृश्याकणिकानाम
सावृक्षाद्व्यंजयत्यपि अतोबीजमितिप्रोक्तासाजातेप्यंकुरेस्थिता एवंहरिःकारणेषुस्थितःकार्यजनेरनु कार्याण्यनुप्रविष्टःसन्प्रथमंतत्रदृश्यतइत्यनेनोक्तविशेषोविज्ञायतइतिनकापिशंकाकार्येति
तस्माद्दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोरुपपत्तिरस्तीतियुक्तएवदृष्टांतः ३३ तत्रादिरिचस्यलोकपद्मलक्षणदेहाभिमानोत्पत्तिपूर्वकंहरेर्वटबीजाभिमानिदेवतावददृश्यत्वंप्रकटयंस्तस्यमीमांसामाह तत्संभवइतिपद्मस्य
प्रकृत्यात्मकत्वेनतस्मात्पद्मात्संभवोजननंयस्यसतथा लोकात्मकत्वेनतस्मिन्देहस्थानीयेऽभिमानसंभवोयस्यसतथा उभयोरप्यत्रविवक्षितत्वात् अतोज्ञात्वान्यद्वस्तुमपश्यन्नप्सुनिमज्जमानोनि

मज्यमूलंविचिन्वन्लोकेबीजादंकुरेजातेनष्टंबीजमिवपृथिव्यांकथमुपलभेत पुरुषइति तच्चिंतांदर्शयन्नेवंविधः कविर्ब्रह्मात्मनिस्वास्मिन्नब्जांतस्तस्माद्बहिश्चविततंव्यंजकत्वाद्बीजदेवतावत् बीजसं ज्ञत्वान्नाविंदन्नोपलब्धवानित्यन्वयः ३४ आत्मापरमात्मायोनिःकारणंयस्यसतथा तुशब्देनैकस्यहरेर्बहुधाजन्मास्तीतिविशेषंदर्शयति सएवब्रह्माअब्दशतसंज्ञितेनकालेनविचिंत्यापिविविधपृथिव्या द्याधाराणामनुत्पन्नत्वादस्यकेनचिदाधारेणभवितव्यंलौकिकेबीजनाशवत्नाशायोगात् सन्नपिनदृश्यतेकुतूहलमेतादिति अतिविस्मितोब्जमाश्रितस्तपेतिद्व्यक्षरंश्रुतवान् तपसाहंद्रष्टुंशक्तइत्य नेनोक्तमभिजानन् तीव्रेणतपसापरिशुद्धांतःकरणोभूतेंद्रियाशयेजगतिविततंत्वामात्मनिस्वस्मिन् स्थितंददर्शेत्यन्वयः कथमिव भुविव्याप्तमतिसूक्ष्मंगधंगंधाख्यदेवतास्वरूपंयथापश्यतियोगीतथेत्यर्थः गंधाख्यादेवतायद्वत्पृथिव्यांव्याप्यतिष्ठति एवंव्याप्तंजगद्विष्णुंब्रह्मात्मस्थंददर्शहेतिवाक्यम् गंधशब्देनदेवताकथनंयुक्तमितिभावः ३५ यथासूक्ष्मरूपंदृष्ट्वामुमुदे तथाविराड्रूपमपि तयोरीषदपि विशेषाभवादित्याह एवमिति अनेनब्रह्मांडशरीरीब्रह्मा पातालमेतस्यहिपादमूलमित्याद्युक्तम् यद्रूपमपश्यत्तदेवपद्मजोपीतिज्ञातव्यम् आत्मयोनिरितिविशेषणान्मायामयंज्ञानरूपम् अनिर्वाच्याविद्यामा पानामेतिकिंनस्यादित्यत्राह सदिति आनंदादिलक्षणसमुदायरूपम् अथकस्मादुच्यतेसादितिसंतोह्यस्मिन्नानंदओजोबलमितिस्पष्टश्रुतेः सन्निवेशश्चयःस्तोमःसमुदायोगणःस्मृतइत्यभिधानम् आनं

सत्वात्मयोनिरतिविस्मितआश्रितोब्जंकालेनतीव्रतपसापरिशुद्धभावः ॥ त्वामात्मनीशभुविगंधमिवातिसूक्ष्मंभूतेंद्रियाशयमयेविततंददर्श ३५ एवंस हस्रवदनांघ्रिशिरःकरोरुनासास्यकर्णनयनाभरणायुधाढ्यम् ॥ मायामयंसदुपलक्षणसन्निवेशंदृष्ट्वामहापुरुषमापमुदंविरिंचः ३६ तस्मैभवान्हयशि रस्तनुवंचबिभ्रद्वेदद्रुहावतिबलौमधुकैटभाख्यौ ॥ हत्वानयच्छ्रुतिगणांश्चरजस्तमश्चसत्त्वंतवप्रियतमांतनुमामनंति ३७ इत्थंनृतिर्यगृषिदेवझषावतारैर्लो कान्विभावयसिहंसिजगत्प्रतीपान् ॥ धर्मंमहापुरुषपासियुगानुवृत्तंछन्नःकलौयदभवस्त्रियुगोथसत्वम् ३८ नैतन्मनस्तवकथासुविकुंठनाथसंप्रीयतेदुरि तदुष्टमसाधुतीव्रम् ॥ कामातुरंहर्षशोकभयेषणार्तंतस्मिन्कथंतवगतिंविमृशामिदीनः ३९ जिह्वैकतोऽच्युतविकर्षतिमाऽवितृप्ताशिश्नोन्यतस्त्वगुदरंश्रव णंकुतश्चित् ॥ घ्राणोन्यतश्चपलदृक्क्वचकर्मशक्तिर्बह्व्यःसपत्न्यइवगेहपतिंलुनंति ४० एवंस्वकर्मपतितंभववैतरण्यामन्योन्यजन्ममरणाशनभीतभीतम् ॥ पश्यञ्जनंस्वपरविग्रहवैरमैत्रंहंतेतिपारमतिपीप्टहिमूढसत्त्वम् ४१

दादिलक्षणानांसन्निवेशोयस्मिन्सतथातम् गुणगुणिनोरभेदात्स्वरूपत्वंसिध्यति विज्ञानमानंदंब्रह्मेतिश्रुतेःलक्षणत्वज्ञापनायादिशब्देनज्ञानग्रहणम् ३६ रजस्तमःस्वभावावतिबलौवेदद्रुहौमधुकै टभाख्यौहत्वाश्रुतिगणाननयत् आनीयास्मैविरिंचायावोचदितिशेषेणान्वयः अनेनैतत्सिद्धमभूदित्याह सत्वमिति ३७ चतुष्पदधर्मंपासि यस्त्वंकलौछन्नोऽभवइतियस्मात्तस्मात्सत्वंत्रियुगइतिख्यातः ३८ एवंहरेर्भक्तवात्सल्यंविज्ञाप्यस्वाशक्तिंविज्ञापयति नैतदिति यदेतन्मनस्तवकथासुनसंप्रीयतेतस्मिन्मनसितवगतिंकथंविमृशामीत्यन्वयः ईषणंवित्तादीनामितिशेषः ३९ मनःसमाधानाभावा दन्येंद्रियाण्यपिमत्पुरुषार्थविरुद्धानीत्याह जिह्वेति स्पर्द्धाभाषणशीलत्वाज्जिह्वा दुःसंगेनपुण्यश्लथनशीलत्वात्शिश्नः त्वचसंपर्कइतिधातोःदुःसंपर्कशीलत्वात्त्वक् उदात्ककुदंनमयतीत्युदरम् कर्म शक्तिरित्यनेनकर्मेंद्रियाणिवागादीनिलक्षयति गेहपतिं देहस्वामिनम् अन्यत्रगृहपतिम् ४० स्वैःपरैश्चसहविग्रहलक्षणंवैरंविरुद्धाचरणं मैत्रंचयस्यतथातंजनंपश्यन्नतस्तमसाभवस्यपारमतिपीपृ हिअतिपारंगमयमूढसत्त्वंमूढप्राणिनमसुरजातित्वात् तिर्यग्जातित्वात्तामसमिवस्थितंगजेंद्रंपारंनीत्वायथाऽपालयस्तथापारंचप्रापय्यमांपालयेतिवा ४१

ममसंसारपारनेतृत्वंतवदुःशकंनेत्याह कइति हेअत्रअन्यमातृरहितभगवन् ममसंसारोत्तारणेतेतवकोनुप्रयासोनकोपि अत्रजीवराशौवा । कुतोनप्रयासइतितत्राह अस्येति अस्यजगतोभवोजन्म संभवःस्थापनेनसंभावनंलोपःसंहारोयेषांहेतोःकरणस्यास्यजगतउत्तारणेतवप्रयासोनास्तिममोत्तारणेकोन्वितिवा कुतइतितत्राह भवेति भवस्यसंसारस्यसंभवउत्पत्तिस्तस्यनाशहेतोस्तवकिंप्रकृतइ त्याशंक्यास्मद्वात्सल्यमंतरेणनकिमपिप्रयोजनंतवेत्याह मूढेष्विति गजेंद्रकल्पार्तजनबंधोमूढेष्वस्मासुयोमहदनुग्रहस्तेनतवकिंप्रयोजनंनकिमपीत्यर्थः ननुप्रयोजनाभावेकिमर्थंतथाकरणमित्याशंक्य स्वभावइत्याशयेनाह प्रियेति प्रियजनानुसेवमानस्त्वमितियत् सतवस्वभावइतिशेषः ४२ संसारभीरूणांसंसारवैतरण्युत्तरणोपायःकइत्याशंक्यनिरंतरंवेदांतशास्त्रश्रवणमननादिर्येषामस्तितेषांतद्भ यंनास्ति अन्यथा नकदापिततउत्तरणमित्याशयेनाह नैवेति त्वत्तीर्थंत्वद्विषयंवेदांतशास्त्रंतस्यगायनंश्रुत्वामत्वाव्याख्यानंव्याख्यापनंचतदेवमहामृतंयत्तेनमत्तंहृष्टंविवशंवाचित्तंयस्यसतथा एवं विधोहंसंसारवैतरण्यानैवोद्विजे । नबिभेमि एवशब्देनत्वत्तीर्थसेवाभावेसंसारकदनाद्बिभेमितत्संभवेनेत्ययोगव्यवच्छेदःक्रियते अनेनासंगतंप्रह्लादस्तवनमित्येतदपिपरिहृतं सत्स्वन्यत्रततोदयेतिव चनात् । इदंचभाक्तिलक्षणमितिप्रकटयन्नाह शोचइति तेत्वत्तइंद्रियार्थेभ्योविषयेभ्योमायासुखंप्राकृतमस्वरूपंसुखंयत्तदर्थंभरंकुटुंबभारम् ४३ स्वेतरेषुक्रियमाणाकृपास्वाश्रितेष्वेवक र्तव्या देवादिभिःक्रियमाणत्वादित्यभिप्रेत्याह प्रायेणेति देवामुनयश्चविजनेनैकांतस्थलेनसाधनेनसहिताःकाष्ठमौनादिव्रतंचरंति कीदृशाःस्वकीयानांजनानांविमुक्तिःस्यादितिस्वविमुक्ति

कोन्वत्रतेऽखिलगुरोभगवन्प्रयासउत्तारणेस्यभवसंभवलोपहेतोः ॥ मूढेषुवैमहदनुग्रहआर्तबंधोकिंतेनतेप्रियजनाननुसेवमानः ४२ नैवोद्विजेभवदुरत्य यवैतरण्यास्त्वत्तीर्थगायनमहामृतमत्तचित्तः ॥ शोचेनुतंविमुखचेतसइंद्रियार्थमायासुखायभरमुद्वहतोविमूढान् ४३ प्रायेणदेवमुनयःस्वविमुक्तिकामा मौनंचरंतिविजनेनपरार्थनिष्ठाः ॥ नैतान्विहायकृपणान्विमुमुक्षएकोनान्यंत्वदस्यशरणंभ्रमतोनुपश्ये ४४ यन्मैथुनादिगृहमेधिसुखंहितुच्छंकंडूयनेन करयोरिवदुःखदुःखम् ॥ तृप्यंतिदेहकृपणाबहुदुःखभाजःकंडूतिवन्मनसिजंविषहेतधीरः ४५ मौनव्रतश्रुततपोध्ययनस्वधर्मव्याख्यारहोजपसमाधय आपवर्ग्याः ॥ प्रायःपरंपुरुषतेत्वजितेंद्रियाणांवार्ताभवंत्यपिनवात्रतुदांभिकानाम् ४६

कामाः समहतांस्वभावइत्याह परेति परप्रयोजनतात्पर्योपेतादेवेषुतात्त्विकैर्विशेषतोमुनिषुकैश्चिदेवेतिविशेषप्रकाशनायप्रायेणेति तदुक्तं आश्रितेषुकृपाकार्याविशेषात्तात्त्विकैःसुरैः मुनिभिश्चतथाकै श्चित्कैश्चित्कार्याखिलेष्वपि तथापितात्त्विकसुराःकृपाविषयतांगताः एतएवविमुच्यंतेतदन्येनकथंचनेति यतोदेवादयोप्याश्रितेषुकृपांकुर्वंति अतोहमप्याश्रितानेतान्कृपणान्कृपाविषयान्विहायएको नविमुमुक्षेत्वमेकोमत्प्रसादेनमुक्तोभव अन्येन्येनवर्त्मनामुक्ताःसंत्वितितत्राह नान्यमिति स्वकर्मणानानायोनिषुभ्रमतोमामाश्रितजनस्यानुकूलंत्वदन्यंशरणंनानुपश्येइत्यन्वयः ४४ सुखानुभवार्थ हिमोक्षाकांक्षातच्छब्दादिविषयेभ्योपिस्यादतोऽजागलस्तनायितमोक्षसुखायकोवाप्रेक्षावान्महाप्रयत्नंकुर्यादुन्मत्तमंतरेणेतितत्राह यन्मैथुनादीति मैथुनादिगृहस्थसुखंयत्तल्लब्ध्वा देहकृपणादेह मात्रपोषणपरायणास्तृप्यंतिनान्येप्रेक्षावंतइतिशेषः । तदपिनसुलभमित्याह बहुदुःखेति तत्रबुद्धिमतैवंकार्यमित्याह कुंडूतिवदिति मनसिजंकामम् ४५ मुमुक्षुभिःप्रथमतइंद्रियजयएवसमर्थनीयो न्यथामुक्तिसाधनानामपिमौनादीनांलोकेजीवनोपायमात्रत्वंभवतीत्याह मौनेति आपवर्ग्यामुक्तिहेतवःप्रायःसम्यग्भक्त्यानुष्ठिताइतिशेषः हेपुरुषपरंनचेत्तएवाजितेंद्रियाणांपुंसांवार्तास्तत्कालजीवन मात्रोपायाभवंत्युत अपिसंभावनामात्रंनतुमुख्यतइत्यर्थः लोकमोहनार्थंमौनादिकमनुतिष्ठतांदांभिकानांतदपिनसेत्स्यतीत्याह अत्रजीवलोकेवा यथाअजितेंद्रियाणांजीवनमात्रोपायोनतथादांभिका नांभवंतीति वाविकल्पोपमानयोरित्यभिधानं नवाभवंतीत्येकंवाक्यमितिवा ४६

१ जीवनमात्रोपायानां तथेति पाठान्तरम् ।

मौनादीनांक्लेशसाध्यत्वेनासर्वाधिकारिकत्वात् सर्वाधिकारिकोपासनाविषयंनिरूपयति रूपेइति इमेसदसतीकार्यकारणेतवरूपे स्वद्वशत्वात्स्वस्सन्निधानयोग्ये अत्रप्रमाणमाह वेदेति द्वावेवब्रह्मणो
रूपेइत्यादौकार्यकारणत्वंकिंविकारभावेनानैमित्तनैमित्तिकभावेन चेत्याशंक्य यथायोग्यमित्यूहनीयमित्यत्रदृष्टांतमाह बीजेति व्याख्यातमेतत् विज्ञानमानंदंब्रह्मेतिवत् वेददृष्टेचेत्किंसाक्षाद्रूपेइतिने
त्याह नचेति अन्यद्विलक्षणंज्ञानानंदादिलक्षणंनैव । कुतोत्राह अरूपकस्येति प्राकृतरूपाभावादित्यर्थःमहतांप्रत्यक्षंचात्रप्रमाणमित्याह युक्ताइति भक्तियोगेनोभयत्ररूपद्वये युक्ताउपासनालक्षणया
नेनेतिशेषः युक्तायोगिनः उभयत्रसन्निहितंत्वांपश्यंतीतिवा दर्शनप्रकारमाह वह्निमिति योगेनमथनाद्युपायेन अन्ययोगंनिवारयति नान्यतइति भक्तियोगादन्यतोन्येनेति ॥ साक्षात्स्वरूपादन्यत्प्रा
कृतंरूपंनैव अरूपमक्षरंब्रह्मेतिश्रुतेः अतोनसाक्षाद्रूपेइतिवायोजना साक्षात्स्वरूपापेक्षयास्वरूपादन्यद्रूपंनेत्याचार्यविवरणमत्रप्रमाणं ४७ केतेकार्यकारणेइत्यतस्तन्नामनिर्देशः तत्सत्त्वाप्रदत्वेनतद्वश
त्वेतद्रूपत्वाभिप्रायइत्याशयेनाह त्वमिति चिदनुग्रहश्चेतनस्तन्ममसावचसानिरुक्तं नत्वदन्यत् त्वांविनाप्रवृत्तिमन्नास्ति सगुणःसंसारीशौक्ल्यादिगुणयुक्तोवा विगुणोमुक्तउत्पन्नानंतरक्षणविशिष्टपदा
र्थोवा ४८ पृथिव्यादिमहत्तत्त्वांतंपदार्थजातंकार्यकारणात्मनाद्वित्वेनक्रोडीकृतं भगवद्रूपंततोभिन्नमित्युक्तं इदानींतदवस्थितपरमात्मानंतदभिमानिनोदेवाअपिसाकल्येन नजानंतीत्येवंविधानंतमाहा
त्म्यांबुराशिरितिनिश्चित्य तमुपासतेसंतइत्याह नेति गुणाःसत्त्वादिगुणाभिमानिनः गुणिनोगुणविकाराः सहदेवमर्त्याइत्यत्रदेवशब्देनपृथग्विग्रहवंतइंद्रादयोगृह्यंते सुधियोनिश्चितशास्त्रार्थाः शब्दाद्वे

रूपेइमेसदसतीतववेददृष्टेबीजांकुराविवनचान्यदरूपकस्य ॥ युक्ताःसमक्षमुभयत्रविचिन्वतेत्वांयोगेनवह्निमिवदारुषुनान्यतःस्यात् ४७ त्वंवायुरग्निरव
निर्वियदंबुमात्राःप्राणेंद्रियाणिहृदयंचिदनुग्रहश्च ॥ सर्वंत्वमेवसगुणोविगुणश्चभूमन्नान्यत्त्वदस्त्यपिमनोवचसानिरुक्तम् ४८ नैतेगुणानगुणिनोमहदादयो
येसर्वेमनःप्रभृतयःसहदेवमर्त्याः ॥ आद्यंतवंतउरुगायविदंतिहित्वाएवंविमृश्यसुधियोविरमंतिशब्दात् ४९ तत्त्वेमनोदर्शनेदृगपिस्तुतौचवाक्कर्मणिह्यापि
करौश्रवणंकथायाम् ॥ संसेवयात्वयिविनेतिषडंगयाकिंभक्तिजनःपरमहंसगतौलभेत ५० ॥ नारदउवाच ॥ एतावद्वर्णितगुणोभक्त्याभक्तेननिर्गुणः ॥
प्रह्लादंप्रणतंप्रीतोगतमन्युरभाषत ५१ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रह्लादभद्रभद्रंतेप्रीतोहंतेसुरोत्तम ॥ वरंवृणीष्वाभिमतंकामपूरोस्म्यहंनृणाम् ५२

दादिशब्दराशिप्रमाणादेतेआद्यंतवंतस्त्वांनविदंतीत्येवंविमृश्यविचार्योपास्यतत्प्रसादेनसंहृश्याविरमंतिसंसारादितिशेषः यद्वाचानभ्युदितमित्यादिश्रुतेः शब्दाद्विरमंतीत्यत्रशब्दत्यागोनार्थः किंतु
वेदेननिर्णीततत्त्वस्यतत्त्वेनिरंतरस्यंदमानबुद्धिजलराशेःपुंसोहरिगुणानुस्मरणायासोनास्तीतिवा ४९ श्रीनारायणप्रसादएवपुरुषार्थसाधनमित्युक्तं तस्यभक्तिज्ञाने तयोश्चषडंगोपासनासाध्यंध्यानंवि
नानान्यदन्यथानस्यादित्याशयेनाह तत्त्वइति हिशब्देनान्यथाजीवन्छवइत्याह ॥ अपिशब्दात् पादौतवक्षेत्रानुगमनेनियोज्याविति ग्राह्यं एवंषडंगयासेवयाविनाजनोमुमुक्षुःपरमहंसानांगतावाश्रयभू
तेत्वयिभक्तिज्ञानंचलभेतकिं साधनांतराभावान्नाप्नोतीत्यन्वयः भक्तिज्ञानयोर्हेतुहेतुमद्भावादेकग्रहणेनद्वयोर्ग्रहणंयुज्यतइतिभावः परापूर्वेषांसख्यावृणक्तीतिश्रुतेः ५० हरेरसुरेषुप्रद्वेषाशयात्प्रह्लादस्या
पितज्जातित्वेनतत्तुल्याकोपोपशमःस्यात्किं । प्रत्युताक्षेपकरत्वेनाग्नौशुष्केंधनप्रक्षेपणवज्ज्वलनापस्यादितितत्राह एतावदिति योग्यतानुकूल्येनभक्त्याभक्तेनेतिविशेषणद्वयेनशंकानिरस्ते
तिज्ञातव्यं जातित्वमप्रयोजकंभक्तिरेवेतिसूचनेनदेवदत्तवदुन्मत्तोनभवतिभगवानितिसिद्धं ५१ मन्युशांतेःकिंगमकमितितत्राह प्रह्लादेति वरदानसामर्थ्येहेतुमाह कामपूरइति नृणां भक्तानामितिशेषः ५२

मत्प्रसादएवदर्शनेकारणमित्याह मामिति माममीणतोऽप्रीणयतः मद्दर्शनफलंचपार्थदर्शनवन्नेत्याह दृष्ट्वेति ५३ यतोनतत्प्राप्त्यैयातस्माद्धीरामाधवंमांप्रीणंतिप्रीणयंति केनसर्वभावेनपूर्णभक्त्या माधवइत्यस्यार्थो मंगलदेवतापतिरित्यभिप्रायेणाह सर्वेषामिति सर्वेषामविशेषेणयायाअभिलषिताआशिषस्तासांतासामाशिषांपतिंपातृत्वेनदातारमित्यर्थः ५४ प्रह्लादोपिसामान्यभक्तोनभवति किंतुभक्तोत्तमइतिप्रकटनायभगवताविप्रलुब्धोपितान्वरान्नैच्छदित्याह एवमिति एकांतित्वान्नैसर्गिकभक्तत्वात् ५५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेसप्तमस्कंधे वि०टी० नवमोध्यायः ॥ ९ ॥ ७ ॥

२६ अस्मिन्नध्यायेभक्त्यैवपुरुषार्थोनद्वेषेणेत्येतत्प्रतिपादनंपुनःपुनर्भक्तेःप्राधान्यज्ञापनायान्यदासुरमोहनायेतितात्पर्यं वराननिच्छन्प्रह्लादोहरिंकिंप्रत्युवाचेतिहार्दंयुधिष्ठिरप्रश्नंपरिहरन्नारदस्तत्रवक्तीत्याह ना १०

रद इति वयसार्भकोनतुज्ञानेनेत्येताद्विशेषप्रकाशनायहेतिविशेषणं हिहेतावित्यमरः १ ज्ञातसर्वेंद्रियवृत्तित्वाद्धृषीकेशेनत्वयामन्मनोगतंज्ञातमितियदतोमनःपरीक्षणार्थेएतैर्मनःप्रलोभनंनकुर्वितिप्रार्थ यतइत्याशयेनाह मामेति । गुरुवचनमज्ञातेष्टबोधकत्वेनप्रमाणंस्यादिदंस्वभावतएवाज्ञातेष्टबोधकत्वाद्व्यर्थमिवप्रतिभातीत्याशयवानाह उत्पन्नस्येति आसक्तमितिलोकवृत्तांतप्रदर्शनपरम् । प्रह्ला दस्यार्भकावस्थामारभ्यविष्णुधर्मैकनिष्ठत्वात् यतोविषयसंगिनामनर्थपरंपराद्दश्यतेतत्तस्माद्विषण्णः । विषयिणोविषयासिद्धयातात्कालिकप्रसूतनिर्वेदवन्नायंनिर्वेदइत्याह मुमुक्षुरिति अनेनप्रह्ला दस्याधिकारलक्षणसामग्रीविद्यतइतिदर्शितम् २ ननुभगवद्वाक्यंक्वापिविप्रलंभकंनभवतिअजस्यावक्रचेतसइतिश्रुतेः भवतातथैवप्रोच्यते तथाचभगवद्वाक्यस्याविश्वसनीयत्वंस्यादितितत्राह भृत्येति

माममीणतआयुष्मन्दर्शनंदुर्लभंहिमे ॥ दृष्ट्वामांनपुनर्जंतुरात्मानंतप्तुमर्हति ५३ प्रीणंतिह्यथमांधीराःसर्वभावेनमाधवम् ॥ श्रेयस्कामामहाभागाःसर्वे-
षामाशिषांपतिम् ५४ ॥ नारदउवाच ॥ एवंप्रलोभ्यमानोपिवरैर्लोकप्रलोभनैः॥ एकांतित्वाद्भगवतिनैच्छत्तानसुरोत्तमः ५५ इतिश्रीभागवतेसप्तमस्कं
धेप्रल्हादस्तुतिर्नामनवमोध्यायः ॥ ९ ॥ नारदउवाच ॥ भक्तियोगस्यतत्सर्वमंतरायतयार्भकः ॥ मन्यमानोहृषीकेशंस्मयमानउवाचह १ ॥ प्रह्ला
दउवाच ॥ मामाप्रलोभयोत्पत्त्यासक्तंकामेषुतैर्वरैः ॥ तत्संगभीतोनिर्विण्णोमुमुक्षुस्त्वामुपाश्रितः २ भृत्यलक्षणजिज्ञासुर्भक्तंकामेषुचोदयात् ॥ भवान्सं
सारबीजेषुहृदयग्रंथिषुप्रभो ३ नान्यथातेखिलगुरोर्घटतेकरुणात्मनः ॥ नष्टदृष्टेस्तमस्यंधेस्वंपारःपारदर्शिनः ४ यस्तआशिषआशास्तेनसभृत्यःसवै
वणिक् ॥ सर्वैस्वामीसवैभृत्योगुणलुब्धौनकामुकौ ५ आशासानोनवैभृत्यःस्वामिन्याशिषआत्मनः ॥ नस्वामीभृत्यतःस्वाम्यमिच्छन्योरातिचाशिषः ६

चोदयात् चोदयति धियोयोनःप्रचोदयादितिश्रुतेः ३ वंचनार्थमेवतथोच्यतइतिकिंनस्यादत्राह नान्यथेति अखिलगुरुत्वान्यथानुपपत्त्यानवंचनंयुक्तमित्यर्थः इतोपिभृत्यलक्षणजिज्ञासैवप्रयोज नंत्वद्वचनस्यान्यथात्वेष्टजनघातकत्वदोषापत्तिःस्यात् सानिर्दोषत्वेननयुक्तेत्याशयवानाह नष्टेति नकेवलमितरगुरुवन्मार्गमात्रप्रदर्शकःकिंतुगम्यंचातोविप्रलोभनंनयुक्तमतोवाह नष्टेति पारदर्शि नःपारंचांतंद्रष्टुमिच्छतः ४ ननुमत्प्राप्तिकामायाशीर्दानवचनमस्तुनामप्रलोभनं तत्कामुकस्याभीष्टदानावचनेऽनाकांक्षिताभिधानंस्यादितितत्राह यस्तइति तेतवसकाशात् आशिषःसंपदःसे वायाः तर्हिसकइतितत्राह सइतिवनपणसंभक्ताविविधातोः संभजनंविक्रेयंद्रव्यंप्रतार्यदानलक्षणं तत्कर्तावणिग्वै । हिअपंचार्किंचित्तुकृतकरणलक्षणदानेनभवादशाज्जनात्पुण्यलक्षणफलादानंकरोतीति यस्मात्तस्माद्वणिगित्यर्थः आशास्तेइच्छति अनेनफलदस्यस्वामित्वंचविघटितंभवतीतिदर्शितंतर्हिकयोःस्वामिभृत्यभावइतितत्राह सवाइति लुभगार्ध्यइतिधातोः भक्त्यादिगुणोद्रेकाकांक्षिणोगुणलु ब्धौमिथःफलानिनकामुकौ ५ ननूभयोःफलकामित्वेकोदोषइतितत्राह आशासानइति स्वामिनिसमवेताआशिषआत्मनःस्वस्याशासानोयःसभृत्योनवैनैव किंतुप्रतिभटएव वरदानादिनाभृत्यास्तस्व स्यस्वामित्वमिच्छन्योभृत्यायाशिषोराविददातिसस्वामीनच । कल्पितस्वामित्वेनतच्छन्दस्यमुख्यार्थोकाभावात् ६

भक्तेर्वेकिमभूदिदिततत्राह अहंत्विति अनपाश्रयोभृत्यप्राप्यफलानाश्रयः स्वामीअव्याहतस्वामीत्यर्थः एतदेवद्रढयति नान्यथेति निष्कामत्वेनभृत्यत्वंमम अनपाश्रयत्वेनस्वामित्वंतव एतस्मा दन्यथाप्रकारांतरेणावयोरर्थोनास्ति किंतत्प्रकारांतरंतत्राह राजेति इहलोकेयथाराज्ञःसेवकस्यचस्वाज्ञानतिलंघनप्रीत्यादिलक्षणश्चेतनादिलक्षणस्वार्थोऽस्ति तथेति ७ ननुशास्त्रेषुप्रतिपाद्यमानसेऽव्यसे वकभावोज्ञातृज्ञेयभावोदातृस्वीकर्तृभावइत्यादिसंबंधिसंबंधलक्षणार्थसंभवादावयोरर्थोनास्तीतिनिषेधःकथंक्रियतइत्याशंकांपरिहर्तुमाह यदीति नान्यथेश्वरभाषितमितिवचनात् भवदुक्तं अन्यथा माभूदितिबिभीत्याचतंवृणइत्यतोवाह यदीति रादानइतिधातुः काम्यंतइतिकामाः अभिमताएववरास्तान्कामानांविषयाणांअसंरोहंसम्यगनुत्पादंनामवरंवृणइत्यन्वयः ८ केनदोषेणतेषामनुत्पा दःप्रार्थ्यतइतितत्राह इंद्रियाणीति येषांकामानांविषयाणांजन्मनाइंद्रियादयोनश्यंतितेषामितिशेषः सर्वेंद्रियाणांजरयतितेजइतिश्रुतेः आत्माभक्तिः ९ ननुकामासंरोहोनामकाममोक्षोविवक्षित स्तस्मात्किंफलमितितत्राह विमुंचतीति भवायपुनर्जननाय १० भवन्नमनादिलक्षणाभक्तिश्चतत्फलमित्याह नमइति भगवतइत्यनेनाकिंचित्पूज्यमात्रवस्तुसिध्यत्यतःपुरुषायेत्यनेनापिकाश्चिदेवे

अहंत्वकामस्त्वद्भक्तस्त्वंचस्वाम्यनपाश्रयः ॥ नान्यथेहावयोरर्थोराजसेवकयोरिव ७ यदिरासीशमेकामान्वरांस्त्वंवरदर्षभ ॥ कामानांहृद्यसंरोहंभवत स्तुवृणेवरम् ८ इंद्रियाणिमनःप्राणाआत्माधर्मोधृतिर्मतिः ॥ ह्रीःश्रीस्तेजःस्मृतिःसत्यंयेषांनश्यंतिजन्मना ९ विमुंचतियदाकामान्मानवोमनसिस्थितान् ॥ तर्ह्येवपुंडरीकाक्षनभवायावकल्पते ॥ नारदेनोपादिष्टंमेतवमंत्रमिमंस्मरे १० ओंनमोभगवतेतुभ्यंपुरुषायमहात्मने ॥ हरयेद्भुतसिंहायब्रह्मणेपरमात्मा ने ११ ॥ श्रीनृसिंहउवाच ॥ नैकांतिनोमेमयिजात्विहाशिषआशासतेऽमुत्रतथाभवादृशाः ॥ तथापिमन्वंतरमेतदत्रदैत्येश्वराणामनुभुंक्ष्वभोगान् १२ कथामदीयाजुषमाणःप्रियास्त्वमावेश्यमामात्मनिसंतमेकम् ॥ सर्वेषुभूतेष्वधियज्ञमीशंयजस्वयोगेनचकर्महिन्वन् १३ भोगेनपुण्यंकुशलेनपा पंकलेवरंकालजवेनहित्वा ॥ कीर्तिंविशुद्धांसुरलोकगीतांवितायमामेष्यसिमुक्तबंधः १४ यएतत्कीर्तयेन्मह्यंत्वयागीतमिदंनरः ॥ त्वांचमांचस्मरन्का लेकर्मबंधाद्विमुच्यते १५ ॥ प्रह्लादउवाच ॥ वरंवरयएतत्तेवरदेशान्महेश्वर ॥ यदनिंदत्पितामेत्वामविद्वांस्तेजऐश्वरम् १६ बद्धामर्षाशयःसाक्षात्स र्वलोकगुरुंप्रभुम् ॥ भ्रातृहेतिमृषादृष्टिस्त्वद्भक्तेमयिचाघवान् १७

त्यतोमहात्मनइति कोसावित्यतोहरयइति हरिशब्दस्यानेकार्थत्वादत्रकइत्यतोऽद्भुतेति तिर्यक्प्राणिनात्वयाकिंस्यादित्यतोब्रह्मणेइति अस्याप्यनेकार्थत्वादत्रकइत्यतःपरमात्मनइति ११ अहं त्वकामइत्येकांतभक्तलक्षणंयत्त्वयोक्तंतत्सत्यंतथापिमदाज्ञाकारिणस्तवपुण्याभिवृद्धिःस्यादतएतत्कर्तव्यमित्याह नैकांतिनइति किंतदितितत्राह तथापीति १२ ननु कर्दमजलस्नानान्निरुच्छ्याये तवंतंकालंमयाकंठशोषणमकारि तदरण्यरोदनवद्व्यर्थमभूद्यतस्त्वंतत्रैवस्नाहीत्युपदिशस्यतस्त्वदाज्ञानुल्लंघ्यात्त्वमेवजानासीतिशंकारोगनिर्मूलनायसुखसाध्यमौषधंविधास्यामीत्याशयवानाह क थाइति बहुवचनेनसर्वावतारादिकथाउपलक्षयति भूतेष्वित्युपलक्षणंचरुपुरोडाशादिष्वपियज्ञमूर्तिसन्निहितइतियोगेनभक्तियुक्तध्यानेनहिन्वन्नाशयन् १३ नन्वेतावताममकिं कालांतरभाविनीत्वत्प्रा प्तिःस्यादेवेत्याह भोगेनेति मुक्तावनभिमतंपुण्यंभोगेनक्षपयित्वाप्रायश्चित्तादिकुशलकर्मणापापंनिर्मूलयित्वा वितायविस्तृत्य १४ मयातवोक्तयोगकरणाशक्तस्यानायाससाध्यंयोगमुपदिशामी त्युपसंहरति यइति मह्यंमामुद्दिश्य मुक्तकाले १५ अभिमतमित्युक्तत्वादिदंत्वदभिमतंवरंवृणेइत्याह वरमिति वेसकाज्ञात्अनेनदातृस्वीकर्तृभावसंबंधोस्तीतिज्ञायते १६ १७

शुद्धचर्थंसाधनांतरानुष्ठानंनापेक्षितमित्याह पूतइति १८ नकेवलमयमेवपितापूतःकिंतुजन्मांतरेपिविद्यमानाः पितरःपूताःस्युरित्याशयवानाह त्रिःसप्तभिरिति ॥ सार्विशुद्धिर्मत्कटाक्षपात्रीभूतस्त्वज्ज
न्मनेत्याहयत्साधोस्यति १९ एतच्चायमन्यत्रातिदिशति यत्रेति । कीकटाइतिपाठेआभीराइत्यर्थः २० ननुत्वद्भक्तानामेवंविधमाहात्म्यंकस्मादित्याशंक्यतपोवृद्धिक्षयहेतुहिंसाद्यभावादित्याह सर्वा
त्मनेति । सर्वात्मनायदपिकिंचनकृकलासादिकमपि तस्मात्प्राणभूतःप्राणंनाविंचिच्छचादपिकृकलासस्योतिश्रुतेः तत्रनिमित्तमाह मद्भावेनेतिईश्वरोजीवकलयाप्रविष्टइतिवचनात् सर्वत्रममभावःसत्तास्ती
तिभावोभावनानिरंतरानुस्मरणंतेनगतस्पृहाः नष्टस्पर्द्धाः । हिंसायाःकारणंनिमित्ताभावान्नैमित्तिकाभावइत्यर्थः २१ इहलोकेयेमद्भक्ताःपुरुषाभवंतिविद्यंतेतेनहिंसंतीत्यन्वयः मद्भक्तेष्वपितववि
शेषोस्तीत्याहभवानिति प्रतिरूपधृक्दृष्टांतस्थलभूतःखलुशब्देनकांश्चिन्निषिध्यावशिष्टानांसर्वेषामित्यर्थोगृह्यतेतेनयावत्तावादित्यर्थः । ऋतेतुतात्त्विकान्देवान्नारदादींस्तथैवच प्रह्लादादुत्तमःकोनुविष्णुभक्ते
जगत्त्रयइतिवचनात् निषेधवाक्यालंकाराजिज्ञासानुनयेखल्वित्यभिधानम् २२ मीत्पताभगवद्द्वेषीतिमत्वातत्प्रेतकार्याणिनकरोमीतिमतिर्माभूत् श्रौतंस्मार्तंनलंघयेदितितिवचनात् मदाज्ञयातान्यपि

तस्मात्पितामेपूयेतदुरंताद्दुस्तरादघात् ॥ पूतस्तेपांगसंदृष्टस्तदाकृपणवत्सल १८ श्रीभगवानुवाच ॥ त्रिःसप्तभिःपितापूतःपितृभिःसहतेनघ ॥ य
त्साधोस्यकुलेजातोभवान्वैकुलपावनः १९ यत्रयत्रचमद्भक्ताःप्रशांताःसमदर्शिनः ॥ साधवःसमुदाचारास्तेपूयंत्यपिकीकटान् २० सर्वात्मनानहिंसं
तिभूतग्रामेषुकिंचन ॥ उच्चावचेषुदैत्येंद्रमद्भावेनगतस्पृहाः २१ भवंतिपुरुषालोकेमद्भक्तास्त्वामनुव्रताः ॥ भवान्मेखलुभक्तानांसर्वेषांप्रतिरूपधृक् २२ कुरु
त्वंप्रेतकार्याणिपितुःपूतस्यसर्वशः ॥ मदंगस्पर्शनेनांगलोकान्यास्यतिसुप्रजाः २३ पित्र्यंचस्थानमातिष्ठयथोक्तंब्रह्मवादिभिः ॥ मय्यावेश्यमनस्तात
कुरुकर्माणिमत्परः २४ ॥ नारदउवाच ॥ प्रह्लादोपितथाचक्रेपितुर्यत्सांपरायिकम् ॥ यथाहभगवान्राजन्नभिषिक्तोद्विजोत्तमैः ॥ प्रह्लादस्तुतथाकार्षीद्रा
ज्यंनिहतकंटकम् २५ प्रसादसुमुखंदृष्ट्वाब्रह्मानरहरिंहरिम् ॥ स्तुत्वावाग्भिःपवित्राभिःप्राहदेवादिभिर्वृतः २६ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ देवदेवाखिलाध्यक्षभू
तभावनपूर्वज ॥ दिष्ट्यातेनिहतःपापोलोकसंतापनोसुरः २७ योसौलब्धवरोमत्तोनवध्योममसृष्टिभिः ॥ तपोयोगबलोन्नद्धःसमस्तनिगमानहन् २८ दि
ष्ट्यास्यतनयःसाधुर्महाभागवतोर्भकः ॥ त्वयाविमोचितोमृत्योर्दिष्ट्यात्वांतस्त्वयाधुना २९

कर्तव्यानि नावैष्णवायदातव्यंनोदर्बिंदुंनतंडुलमित्येतदसंबंधीवषयत्वेनसावकाशीमत्याशेपनाह मदंगेति सुप्रजाःसुपुत्रः २३ पितृमेधंकृत्वाविरज्यवनंनव्रज किंतुराज्यंकुर्वित्याह पित्र्यमितिराज्यं
कुर्वन्पितृवल्लोकोपद्रवंनकुरु किंतुब्रह्मवाद्युक्तधर्मेणेत्याह यथोक्तमिति नतावतापूर्यतेऽन्यच्चावश्यकमित्याह मयीति कर्माणिसामादिविषयाणिपूजादीनिवा २४ भगवदाज्ञानुल्लंघनेनभगवत्प्रीतिः
स्यादितिवक्तुंतदाज्ञाकरणप्रकारमाह ॥ नारदइति ॥ सांपरायिकंपारलौकिकम् २५ तत्रागतेषुदेवेष्वेकतमेनापिसल्लापोहरेरभून्नवा आद्येकेन द्वितीयेदैत्येभ्यएषांकोविशेषः किंचसेव्यसेवकादिभा
वाभावेनब्रह्मविद्याधिकारोप्युत्पादितःस्यादित्याशंकांपरिहरति प्रसादेति देवादिभिर्वृतइत्यनेनतैरपिस्वच्छंदवचनंकृतमितिज्ञातव्यम् २६ दिष्ट्यासुखमभूत् २७ ममसकाशात्सृष्टंसर्जनमेषामस्ति
तेसृष्टिनस्तैर्मयासृष्टैरित्यर्थः २८ दिष्ट्यासज्जनसुखहेतुः अधुनातस्मैविष्ट्यासुखलक्षणोवरोदत्तइतिशेषः २९

अनेनत्रपुरानकेवलंदैत्यहननमेवप्रयोजनंकिंत्वन्यच्चास्तीत्याह एतदिति ३० एवंस्तुतोभगवान्कमनुग्रहमकार्षीत्तेषामितितत्राह श्रीभगवानिति निसर्गतःक्रूराणां अमृतंपयः देवान्नेसलिलेक्षीरेत्वमृतंना
विमुक्तिगइति अत्रहिरण्यकशिपुमंतरेणान्येषांनदातव्यइत्याज्ञाक्रियते नत्वस्यहि । यथाहिरण्यकस्यादादंतःस्थितहरीरिवइत्यादिनास्वप्नेरिवत्वावगमादिति ३१ मद्भृत्यानामपियोग्यप्रत्यक्षत्वेहरेरुप
र्युपरिव्यवहारेणध्यायंतिदेवमनुष्याइतिश्रुतेः देवस्वभावोयःसविहितःस्यादितिमत्वा तद्रक्षणार्थं तद्विग्रहेणादृष्टोभूदित्याह नारदइति सर्वभूतानामदृश्यइत्यनेनभक्तानुकंपित्वंप्रदर्शितम् ३२ अनंतरं
प्रह्लादेनब्रह्मादयोदेवाःसत्कृताउतात्मनोभगवदनुग्रहपात्रत्वेनाहंभावेनधिकृताः आद्येवैष्णवाचारःप्रवर्तितःस्यात्द्वितीयेभगवच्छिक्षणंगजस्नानवत्स्यादितितत्राह ततइति भगवतःकलालेशायेषुतेतथा
भगवतोभिन्नांशावा ३३ भगवच्चित्तज्ञेनब्रह्मणावेदमन्वग्राहीत्याह ततइति अनेनभक्तेनभगवद्भक्तेषुयथायोग्यंप्रेमकर्तव्यमितिशास्त्राचारोदर्शितः ३४ प्रह्लादवरदानानंतरंभगवतास्वाचारत्वेनयदर्शन
मकारितदस्माभिरप्यनुष्ठेयमितिकृत्वा ब्रह्माद्याअपिस्वगृहान्ययुरित्याह प्रतिनंद्येति ३५ इदानींविशर्कलितोक्तमर्थंनिक्षिप्योपसंहरति एवमिति हृदिस्थितेनवैरभावेनहेतुनाहरिणाहतौ ३६ ३७ प्राक्तन

एतद्वपुस्तेभगवन्ध्यायतःप्रयतात्मनः ॥ सर्वतोगोप्तृसंत्रासान्मृत्योरपिजिघांसतः ३० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मैवंविधोसुराणांतेप्रदेयःपद्मसंभव ॥ वरः
क्रूरनिसर्गाणामहीनाममृतंयथा ३१ ॥ नारदउवाच ॥ इत्युक्त्वाभगवान्राजन्ततश्चांतर्दधेहरिः ॥ अदृश्यःसर्वभूतानांपूजितःपरमेष्ठिना ३२ ततःसंपू
ज्यविधिवद्ववंदेपरमेष्ठिनम् ॥ भवंप्रजापतीन्देवान्प्रह्लादोभगवत्कलाः ३३ ततःकाव्यादिभिःसार्द्धंमुनिभिःकमलासनः ॥ दैत्यानांदानवानांचप्रह्लादमक
रोत्पतिम् ३४ प्रतिनंद्यततोदेवाःप्रयुज्यपरमाशिषः ॥ स्वधामानिययूराजन्ब्रह्माद्याःप्रतिपूजिताः ३५ एवंतौपार्षदौविष्णोःपुत्रत्वंप्रापितौदितेः ॥ हृ
दिस्थितेनहरिणावैरभावेनतौहतौ ३६ पुनस्तौपूर्वंशापेनराक्षसौतौबभूवतुः ॥ कुंभकर्णदशग्रीवौहतौतौरामविक्रमैः ३७ शयानौयुधिनिर्भिन्नहृदयौराम
सायकैः ॥ तच्चित्तौजहतुर्देहंयथाप्राक्तनजन्मनि ३८ ताविहाथपुनर्जातौशिशुपालकरूषजौ ॥ हरौवैरानुबंधेनपश्यतस्तेसमीयतुः ३९ एनःपूर्वकृतं
यत्तद्राजानःकृष्णवैरिणः ॥ जहुस्तेतेतदात्मानःकीटाःपेशस्कृतोयथा ४०

जन्मनिजयविजयशब्दवाच्यौ
पूर्वजन्मनियथासच्चित्तौतथात्रापीतिशेषः हिरण्यकशिपुर्हिरण्याक्षाख्यौपूर्वजन्मनियथातथेतिवा ३८ वैरानुबंधेनवैरोपसर्जनेनानुबंधेनस्नेहेनसमीयतुर्हरिमितिशेषः तत्रासुरौतमईयतुरित्यनुसंधेयं सम्यक्
भक्त्यैवश्रीहरिप्राप्तिः तदभावेनतमएवेतिद्योतनायसमित्युपसर्गः मधुकैटभौभक्त्यभावाद्दूरौभगवतोमृतौ तमएवक्रमादापतुर्भक्त्याचैद्योहरिंययौइतिवचनात् ३९ अन्येषामपिसद्भावादेतदुपलक्षणा
र्थमुक्तमित्यभिप्रेत्याह एनइति अत्रापिवैरानुबंधेनेत्यनुवर्तते येराजानः पौंड्रकादिशब्दवाच्यास्तेष्वसुरदेहेष्वात्मारूपविशेषोयेषांतेतथा तत्रापितस्मिन्कृष्णेआत्माचित्तंयेषांतेतथा तदनुष्ठितपुण्यफ
लस्वीकारार्थंतत्राविष्टास्तद्भक्ताइत्यर्थः तेभक्त्यैवयत्पूर्वकृतंतत्संबंधाप्राप्तमेनःपापंतज्जहुः तद्धित्वाहयाज्ञाकरणप्राप्तपुण्यप्रचयेनतंहरिमीयुः तएवकृष्णवैरिणोनादिकालमारभ्यभगवद्द्वेषिणःकृष्णाश्च
तामसाश्चवैरिणःवैरिरूपिणोराजानोराक्षसाः तमःप्रकृतयोदैत्याः तदात्मानोद्वेषरूपिणःतेजन्मप्रभृतिचीर्णपदेनः तेनपापेनवैरानुबंधेननिरंतरवैरिचिंतयापूर्वकृतंब्रह्मणापूर्वप्राप्तंतमोजहु
र्जग्मुरित्यन्वयः ओहाङ्गतावितिधातुः इतिसखेकहास्तन्यस्यसमुकुलंसुरंप्रवेकेहास्ते(?)इतिप्रयोगश्च अंतेभक्त्यादिसाधनसामग्र्यनंतरं । इतरत्रद्वेषपूर्त्यनंतरमित्यत्रतस्यतावदेवचिरमितिश्रुतेः अने

वैविन्महत्पुण्यंकर्मकरोतितद्वास्यांततःक्षीयतइत्यादेश्च। कीटाःपेशस्कृतंचितनयापेशस्कृताकारमाप्नुवंति नतुतदात्मत्वं अत्रप्रमाणं पौंड्रकेनरकेचैवशाल्वेकंसेचरुक्मिणि आविष्टास्तेहरेर्भक्तास्तद्भक्त्याह
रिमीयिरे असुरास्तुस्वयंतेतुमहातमसिपातिताइतिवाक्यम् ४० अत्रापितारतम्यमस्तीत्याह यथेति भिदांविशेषं भेदोविशेषेदलनइत्यभिधानं अभिदामसंप्रज्ञातसमाध्यवस्थांययुरितिवा साम्यंनिर्दोषत्वा
दिचतुर्भुजत्वलक्षणं अन्यथाकीटाःपेशस्कृतोप्यानेनकेचनपेशस्कृतोभवंति नतुसएवपृथग्दृश्यमानत्वादित्ययंदृष्टांतोनर्थःस्यादिति ४१ ग्रंथाधिकभयादुपसंहरति आख्यातमिति अतश्चैद्यादयो
दमघोषसुतादीनामित्यादिबहुवारोक्तिर्भक्तेरनादिकालसंबंधित्वद्योतनार्था अन्यथावेनादीनामित्याद्युक्तिरपिस्यात् ४२ श्रद्धाजननायस्तौति एषेति ब्रह्मण्यदेवस्यरामस्य चशब्दान्नरसिंहस्य यत्र
कथायाम् ४३ भक्त्यादिकमेवमुक्तिसाधनंनद्वेषादिकमित्येतदत्रप्रतिपाद्यतेइत्युपसंहरति प्रह्लादस्येति भक्त्यादिलक्षणोधर्मश्चात्रकथितइत्यन्वयः ४४ येनभक्त्यादिलक्षणधर्मेणहारीमितरेभ्यो
व्यावर्तयति सर्गेति अव्यत्ययोयथास्थितत्वम् ४५ आत्मानमधिकृत्यवर्तमानमिंद्रियादिस्वरूपंचकथितमस्मिन्नाख्यानइत्याहुः तदुपाख्यानइति अत्रैवंपार्षदौविष्णोरित्यावृत्तानुकथनंचभक्त्यादे

यथायथाभागवताभक्त्यापरमयाभिदाम् ॥ नृपाश्चैद्यादयःसाम्यंहरेस्तच्चिंतयाययुः ४१ आख्यातंसर्वमेतत्तेयन्मांत्वंपरिपृष्टवान् ॥ दमघोषसुतादीनां
हरेःसाम्यमपिद्विषाम् ४२ एषाब्रह्मण्यदेवस्यकृष्णस्यचमहात्मनः ॥ अवतारकथापुण्यावधोयत्रादिदैत्ययोः ४३ प्रह्लादस्यानुचरितंमहाभागवतस्य
च ॥ भक्तिर्ज्ञानंविरक्तिश्चयाथात्म्यंचास्यवैहरेः ४४ सर्गस्थित्यप्ययेशस्यगुणकर्मानुवर्णनम् ॥ परावरेषांस्थानानांकालेनाव्यत्ययोमहान् ४५ ध
र्मोभागवतानांचभगवान्येनगम्यते ॥ आख्यानेस्मिन्समाख्यातमाध्यात्मिकमशेषतः ४६ यएतत्पुण्यमाख्यानंविष्णोर्वीर्योपबृंहितम् ॥ कीर्तयेच्छ्र
द्धयाश्रुत्वाकर्मपाशैर्विमुच्यते ४७ एतद्यआद्यपुरुषस्यमृगेंद्रलीलांदैत्येंद्रयूथपवधंप्रयतःपठेत ॥ दैत्यात्मजस्यचसतांप्रवरस्यपुण्यंश्रुत्वानुभावमकुतोभ
यमेतिलोकम् ४८ यूयंनृलोकेबतभूरिभागालोकंपुनानामुनयोभियांति ॥ एषांगृहानावसतीतिसाक्षाद्गूढंपरंब्रह्ममनुष्यलिंगम् ४९ सवाअयंब्रह्ममह
द्विमृग्यंकैवल्यनिर्वाणसुखानुभूतिः ॥ प्रियःसुहृद्वःखलुमातुलेयआत्मार्हणीयोविधिकृद्गुरुश्च ५०

कंमुक्तिसाधनंनद्वेषादिकमितिज्ञापनाय येनभागवतधर्मेणैवभगवान्गम्यतेनद्वेषादिनेतिशेषः भक्तिर्ज्ञानंविरक्तिश्चनवकंश्रवणादिकं धर्मोभागवतःप्रोक्तस्तद्भक्तेषुतथानवेतिवचनात् भागवतधर्मेणैवश्रीह
रिर्गम्यतइति कथमुच्यते भक्त्यादिनाविनेतीयमाशंकापरिहृता भक्त्यादेर्धर्मशब्दवाच्यत्वात् श्रवणंकीर्तनंविष्णोरित्यादिश्रवणादिनवकम् ४६ अधुनाख्यानकीर्तनादिनायत्पुण्यंतदाह यइति ४७
सामान्यतउक्तंविवृणोति एतदिति ४८ ननुप्रह्लादानुभवस्यात्युत्तमत्ववर्णनेनयुधिष्ठिरादीनांततोऽवमत्वंप्रतीयतइतिमंदाशंकांपरिहरति यूयमिति मुनयएतानिति यथातीत्यवर्तयंति बत २८
विस्मये खेदानुकंपासंतोषविस्मयामंत्रणेबतेति ४९ ननुपरब्रह्मणिमुक्तिगाइत्यतःपरब्रह्मशब्देनविष्णुत्वनिश्चयःकथमितितत्राह सवाइति कैवल्येनानासक्तत्वेनयन्निर्वाणसुखमशरीरसुखं तस्यानुभूतिर
नुभवोयस्यस्तथा अनन्ययोग्यस्वरूपानंदमनुभवतीत्यर्थः अनेनविष्णुत्वंनिरणायि विधिकृदाज्ञाकारी गुरुर्हितोपदेष्टा ५०

मत्तुदुर्ज्ञेयरूपत्वं।हिविष्णुर्लिगंनहिसुज्ञेयमणुर्ह्येषआत्मासइतिश्रुते स्वरूपानंदानुभवित्वंसायुज्यभाजोप्यस्त्यतःकथंनिर्णयइतितत्राह नयस्येति ५१ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेसप्तमस्कंधेविज०कृतटीकायां
दशमोध्यायः ॥ १० ॥ अस्मिन्नध्यायेहरीभक्तिविधानार्थंरुद्रमाहात्म्यकथनव्याजेनतन्माहात्म्यंप्रतिपाद्यते अधुनातत्रैकोरुद्रोनद्वितीयोवतस्थइत्यादिश्रुतेः प्रतीयमानरुद्रस्याद्वितीयार्थत्वंप्रतिपाद्यमानैर्ज
नैर्महाद्रव्यव्ययेनपूज्यमानस्येशानःसर्वविद्यानामीश्वरःसर्वभूतानामित्यादिमंत्रैःस्तूयमानस्यसतःरुद्रस्यासुरावेशात्संशयोबभूव इदंसर्वंभगवदधीनंनवेति तत्रदयालुर्भक्तवत्सलःश्रीनारायणोरुद्रस्यतंसं
शयमपाचक्रे कथंकेनेतितत्राह सएषइति सभगवान्नृसिंहात्मनाप्रह्लादहत्तवरेणहतहिरण्यकशिपुपुरःसरासुरजातिंनिर्मूलयित्वाप्रह्लादादिभक्तसमुदायस्यानुग्रहीतासएषयुष्मद्बंधुभूतःश्रीकृष्णःपुराकल्पविशेषे
देवस्य । हरेःस्तुतिध्यानादिकंकुर्वाणस्य । रुद्रस्यरोदनाद्यवगततल्लक्षणस्यातएवतन्नाम्नःशिवस्यानंतमायिनानेकशतसहस्रमायावताऽतएवार्थादल्पेनमयेनवक्ष्यमाणप्रतीकारंकृत्वातस्यरुद्रस्यभगवद्भक्त
प्रधानइत्यादियशोवितततंत्रिपुरनाशनेनव्याप्तमकरोदात्मनोतिशयस्वामित्वेनतदनुग्राहकत्वेनचविमलमकृतेत्यन्वयः १ नापृष्टःकस्यचिद्ब्रूयादितिवचनात्प्रसक्तंप्रमेयंविस्मृत्यश्रोतुंराजापृच्छति कस्मिन्कर्म

नयस्यसाक्षाद्भवपद्मजादिभीरूपंधियावस्तुतयोपवर्णितम् ॥ मौनेनभक्त्योपशमेनपूजितःप्रसीदतामेषससात्वतांपतिः ५१ इतिश्रीभागवतेमहापुराणे
सप्तमस्कंधेदशमोध्यायः ॥ १० ॥ नारदउवाच ॥ सएषभगवान्राजन्व्यतनोद्धिततंयशः ॥ पुरारुद्रस्यदेवस्यमयेनानंतमायिना १ ॥ राजोवाच ॥ क
स्मिन्कर्मणिदेवस्ययशोभूज्जगदीशितुः ॥ यथाचोपचिताकीर्तिःकृष्णेनानेनकथ्यताम् २ ॥ नारदउवाच ॥ निर्जिताअसुरादेवैर्युध्यनेनोपबृंहितैः ॥ मा
यिनांपरमाचार्यमयंशरणमाययुः ३ सनिर्ममेपुरस्तिस्रोहैमरौप्यायसीर्विभुः ॥ दुर्लक्ष्यापायसंयोगादुर्वितर्क्यपरिच्छदाः ४ ताभिस्तेऽसुरसेनान्योलो
कांस्त्रीन्सेश्वरान्नृप ॥ स्मरंतोनाशयांचक्रुःपूर्ववैरमलक्षिताः ५ ततस्तेसेश्वरालोकाउपासाद्येश्वरंततः ॥ त्राहिनस्तावकान्देवविनष्टांस्त्रिपुरालयैः ६ अथा
नुगृह्यभगवान्माभैष्टेतिसुरान्विभुः ॥ शरंधनुषिसंधायपुर्ष्वस्त्रंह्यमुंचत ७ ततोग्निवर्णाइषवउत्पेतुःसूर्यमंडलात् ॥ यथामयूखसंदोहानादृश्यंतपुरोयतः
८ तैःस्पृष्टाव्यसवःसर्वेनिपेतुस्त्रिपुरौकसः ॥ तानानीयमहायोगीमयःकूपरसेऽक्षिपत् ॥ ९ ॥ सिद्धामृतरसस्पृष्टावज्रसारामहौजसः ॥ उत्तस्थुर्मे
घदलनाद्वैद्युताइववह्नयः ॥ १० ॥

णीति कस्मिन्कर्मणिमयोविपरीतं
चकार येनेशितुर्देवस्ययशोभूत् साचकीर्तिःकृष्णेनयथायथमुपचिता प्रचिता सकथाविशेषोममकथ्यतामित्यन्वयः २ नारदः प्रश्नंपरिहरति निर्जिताइति अनेनहरिणोपबृंहितैःअन्यसहायेनासुराजि
ताइत्येतद्देवानांनदोषायविष्ण्ववेक्षणस्यस्वतःसिद्धत्वाद्देवानांसापेक्षंनतुदोषाय यत्रसिद्धमपेक्षितमितिवचनात् ३ मयेनत्रिपुरनिर्माणकर्मविपरीतंकृतमित्याह सनिर्ममइति सतिस्रः दुर्लक्ष्योदुर्ज्ञेयोऽपायसं
योगोनाशसंबंधोंतःप्रवेशसंबंधोयासांतास्तथातएवादृश्यबहुतरायुधादिपरिकराः ४ असुरसेनान्यः असुरसेनानायकाः ५ सेश्वराःसहरयः अत्रापिविष्णुसहितदेवानांरुद्रापेक्षित्वंनदोषायत्रिपुरहननंरुद्रे
णकार्यमितिहरिणाज्ञप्तत्वात् इंद्रादिभिर्वा ६ विभुःशिवः माभैष्टेत्युक्त्वा पुर्ष्वित्येकवचनंजातिविवक्षया ७ ततोधनुषोमयूखसंदोहारश्मिराशयः यतोयैः शरैः पुरःपुराणि ८ स्पृष्टास्तत्प्राव्यसवःगतप्रा
णाः इदंचमयेनकृतंविपरीतमित्याशयवानाह तानिति ९ सिद्धामृतरसोमृतसंजीवनरसः तस्मिन्स्पृष्टाःस्नाताःवैद्युताःविद्युत्संबंधिनः चशब्देनजलादिना यथानाशोनास्ति तथैषामितिसूचयति १०

कथंकृष्णेनोपचिताकीर्तिरितीमंप्रश्नंपरिहर्तुमाह विलोक्येति ११ कोसावितितत्राह वत्सइति हिशब्देनविष्णुर्ब्रह्माणमपेक्षतेइतिनदोषायेतितत्संकल्पकारित्वेनासिद्धत्वादितिसूचयति कालेमध्यंदिने
ग्रंथांतरसिद्धत्वाद्धिशब्देनभगवन्मायायास्तन्मायातोऽपरिमितमाहात्म्यमस्तीतिसूचयति ॥ १२ ॥ स्वकृतापराधप्रहाणायस्वस्यभगवद्भक्तिप्रकटनायचमयस्ताद्विषयज्ञानंचममास्तीत्यभिप्रायेणाह
तदिति तद्दैत्यवधोपायकरणं किंचित्कालमसुराणांजयदायिनीमिदानींदेवानामितिदैवगतिम् १३ किंजगादितितत्राह देवइति आत्मनःस्वस्यअन्यस्यदेवदत्तस्यचेतिद्वयोर्दैवेनविष्णुनादिष्टं
कृतंव्यपोहितुं अन्यथाकर्तुं इहजीवराशौदेवोसुरोन्योवाकश्चनेश्वरःसमर्थोनास्तीत्यतस्तूष्णींभावएववरीयानित्यर्थः १४ ननुसिद्धरसपानंव्यर्थमिवप्रतिभाति त्रिपुराणामनाशादित्याशंक्यतन्ना
शसाधनमाह अथेति अथदैत्यजीवसाधनरसनाशानंतरंस्वाभिःशक्तिभिःभूम्यादिभिःशंभोःप्राधानिकंयुद्धसाधनंरथादिकंव्यधादित्यन्वयः । धर्मादिवक्ष्योपेतत्वात् अभेद्याभिः १५ किंतत्प्राधानिकमिति

विलोक्यभग्नसंकल्पंविमनस्कंवृषध्वजम् ॥ तदायंभगवान्विष्णुस्तत्रोपायमकल्पयत् ११ वत्सआसीत्तदाब्रह्मास्वयंविष्णुरयंहिगौः ॥ प्रविश्यत्रिपुरंका
लेरसकूपामृतंपपौ ॥ तेऽसुराह्यपिपश्यंतोनन्यषेधन्विमोहिताः १२ तद्विज्ञायमहायोगीरसपालानिदंजगौ ॥ स्मरन्विशोकःशोकार्तान्स्मरन्दैवगतिंचताम्
१३ देवोसुरोनरोन्योवानेश्वरोस्तीहकश्चन ॥ आत्मनोन्यस्यवादिष्टंदैवेनापोहितुंद्वयोः १४ अथासौशक्तिभिःस्वाभिःशंभोःप्राधानिकंव्यधात् ॥ धर्मज्ञानवि
रक्त्यृद्धितपोविद्याक्रियादिभिः १५ रथंसूतंध्वजंवाहंधनुर्वर्मशरादियत् ॥ सन्नद्धोरथमास्थायसशरंधनुराददे १६ शरंधनुषिसंधायमुहूर्तेऽभिजितीश्वरः
भगवत्तेजसागुप्तोददाहत्रिपुरंनृप १७ दिविदुंदुभयोनेदुर्विमानशतसंकुले ॥ देवर्षिपितृसिद्धेशाजयेतिकुसुमोत्करैः १८ अवाकिरन्जगुर्हृष्टाननृतुश्चाप्स
रोगणाः ॥ एवंदग्ध्वापुरस्तिस्रोभगवान्पुरहानृप १९ ब्रह्मादिभिःस्तूयमानःस्वधामप्रत्यपद्यत २० एवंविधान्यस्यहरेःस्वमाययाविडंबमानस्य
नृलोकमात्मनः ॥ वीर्याणिगीतान्यृषिभिर्जगद्गुरोर्लोकान्पुनानान्यपरंवदामिकिम् २१ इतिश्रीभागवतेम० सप्तमस्कंधेएकादशोध्यायः ११ ॥ छ ॥ श्री
शुकउवाच ॥ श्रुत्वेहितंसाधुसभासभाजितंमहत्तमाग्रण्यउरुक्रमात्मनः ॥ युधिष्ठिरोदैत्यपतेर्मुदान्वितःपप्रच्छभूयस्तनयंस्वयंभुवः १ युधिष्ठिरउवाच ॥
भगवञ्छ्रोतुमिच्छामिनृणांधर्मंसनातनम् ॥ वर्णाश्रमाचारयुतंयत्पुमान्विंदतेपरम् २ भवान्प्रजापतेःसाक्षादात्मजःपरमेष्ठिनः ॥ सुतानांसंमतोब्रह्मंस्त
पोज्ञानसमाधिभिः ३ नारायणपराविप्राधर्मंगुह्यंपरंविदुः ॥ करुणाःसाधवःशांतास्त्वद्विधानतथापरे ४

तदाहरथमिति भगवतोहरेस्तेजसागुप्तोरक्षितः १६ १७ यशोवितातिप्रकारमाह दिवीति जयेत्युक्त्वाजगुरित्यनेनयशोवितातिर्ज्ञायते १८ १९ ब्रह्मादिभिर्ब्रह्मोत्पन्नैःसनकादिभिः इमारुद्रायास्थि
रधन्विनेगिरःक्षिप्रेषवइत्यादिवेदवाक्यैर्वा २० शंभोःपुरदहनमाहात्म्यंयत्तत् श्रीनारायणैकनिष्ठमित्याशयेनोपसंहरति एवंविधानीति अपरंभगवच्चरितंतद्वदेतिशेषः अपरमन्यद्वत्स्वेवंविधमाहा
त्म्योपेतंकिंवदामिनकिमपीतिवा २१ ॥ इतिश्रीभागवतेसप्तमस्कंधेविज०कृ०टी०एकादशोध्यायः ११ ॥ भगवद्भक्त्यापायथावद्गीतवर्णाश्रमाचाराचरणेनसुगुप्तापरोक्षज्ञानेनप्रसन्नोहरिःस्वस्वयोग्यांमु
क्तिंददातीत्येतदर्थमुत्तरेषामध्यायानामारंभः तत्रवर्णाश्रमधर्मजिज्ञासुकामोयुधिष्ठिरोनारदंपृच्छतीत्याह श्रुत्वेति महत्तमानामग्रण्यस्यश्रेष्ठस्यउरुक्रमेहरावात्मामनोयस्यसतथातस्य दैत्यपतेःप्रल्हाद
स्य ईहितंचरितंसाधुसभासुसभाजितंसंभावितं महत्तमानांब्रह्मादीनां उत्तमस्यदैत्यानामपिपत्युरुरुक्रमात्मनोनरसिंहस्येतिवा १ धर्मंविशिनष्टि वर्णेति वर्णाश्रमाचारयुतं युमिश्रणइतिधातुः २ ३ ४

५ पुरुषार्थोपयोगित्वाद्वक्तुमिच्छामीत्याह योवतीर्येति दाक्षायण्यांनाम्नामूर्तौ धर्मतोधर्मप्रवर्तनार्थं स्यादप्यधिकईश्वरइत्यभिधानादीश्वरतपउद्दिश्यबदरिकाश्रमआस्तइत्यन्वयः बदरिकाश्रमेत
पोध्यास्तइतिवा ६ तत्रानुष्ठानधर्मविषयेज्ञातेक्षिप्रप्रवृत्तिःस्यादधिकारिणामितितमाह धर्ममूलमिति धर्ममूलंधर्मविषयः सर्ववेदमयःसर्ववेदप्रतिपाद्येषुप्रधानः अनेनरुद्रादयोनिवृत्ताइतिज्ञातव्यं
नकेवलंधर्मविषयएव तत्प्रतिष्ठापकश्चेत्यतोधर्ममूलमित्यत्रप्रमाणंसर्ववेदमयइतिप्रमाणांतरंचास्तीत्याह स्मृतिरिति प्रमाणमितिशेषः भगवत्प्रसादहेतुत्वात्प्रमाणमित्याह येनेति अनेनभगवत्त
त्त्वज्ञैःस्मृतोधर्मोनकपिलादिभिरित्युक्तंभवति ७ विषयंनिरूप्यसर्वसाधारणंसर्वधर्मसाधनमाह सत्यमिति सत्यादिचतुष्टयमंतरंगंक्षितितिक्षादिकमुपांगमितिज्ञातव्यम् ८ ग्राम्येहोपरमःविषयभोगे
च्छानिवृत्तिःविषयविपर्ययेहेक्षाप्राणिनांस्वतएवनिषिद्धकर्मचेष्टाईहातस्याःपर्यालोचनंमोक्षविपरीतप्रवृत्तिदर्शनंवा मौनंमंत्रार्थचिंतनं प्रलापवर्जनंवा आत्माविमर्शनमात्मविचारः ९ तेषुनृषुआत्म
देवताबुद्धिःपरमात्मास्थितइतिज्ञानं सुतरामित्यनेननृषुविशेषतःकर्तव्यमितिसूचयति अहिंसासत्यमस्तेयंशौचमिंद्रियसंयमः दमःक्षमार्जवंदानंसर्वेषांधर्मसाधनमितिस्मृतत्वादेषांधर्मांगत्वं नतुधर्म
त्वमितिज्ञातव्यम् १० ननुतर्हिकोयंधर्मोनामेत्याशंक्यसर्वसाधारणंधर्ममाह श्रवणमिति महतांपागतिःस्थितिस्तस्याःसेवा संगतेःसेवेतिवा । दास्यात्मसमर्पणयोरेकार्थत्वात् कथंपृथग्ग्रह

नारदउवाच ॥ नत्वाभगवतेऽजायलोकानांधर्महेतवे ॥ वक्ष्येसनातनंधर्मंनारायणमुखाच्छ्रुतम् ५ योवतीर्यात्मनोंशेनदाक्षायण्यांतुधर्मतः ॥ लोका
नांस्वस्तयेध्यास्तेतपोबदरिकाश्रमे ६ धर्ममूलंहिभगवान्सर्ववेदमयोहरिः ॥ स्मृतिश्चतद्विदांराजन्येनचात्माप्रसीदति ७ सत्यंदयातपःशौचंतितिक्षे
क्ष्याशमोदमः ॥ अहिंसाब्रह्मचर्यंचत्यागःस्वाध्यायआर्जवम् ८ संतोषःसमदृक्सेवाग्राम्येहोपरमःशनैः ॥ नृणांविपर्ययेहेक्षामौनमात्मविमर्शनम् ९
अन्नाद्यादेःसंविभागोभूतेभ्यश्चयथार्हतः ॥ तेष्वात्मदेवताबुद्धिःसुतरांनृषुपांडव १० श्रवणंकीर्तनंचास्यस्मरणंमहतांगतेः ॥ सेवेज्यावनतिःसख्यंदास्य
मात्मसमर्पणम् ११ नृणामयंपरोधर्मःसर्वेषांसमुदाहृतः ॥ त्रिंशल्लक्षणसंयुक्तःसर्वात्मायेनतुष्यति १२ संस्कारायत्राविच्छिन्नाःसद्विजोवैदिकादयः ॥
इज्याध्ययनदानानिविहितानिद्विजन्मनाम् १३

णंकृतमित्याशंका अनाद्यनंतकालेषुमुक्तौसंसारएवच मयिस्थश्चोदयत्येकोविष्णुर्मांसर्वदैवतु इतिसंप्रीतिकंज्ञानंविद्यादात्मसमर्पणं बहिश्चेश्वरदासत्वंदास्यमित्युच्यतेबुधैरित्यनेनपरिहरणीया अनाद्य
नंतकालंमयिस्थित्वाविष्णुःसर्वत्रमांप्रेरयतीतिप्रीतिपूर्वकज्ञानमात्मसमर्पणं । प्रतिमादिसन्निहितभगवद्दासत्वज्ञानंदास्यम् ११ तारतम्यज्ञानार्थंब्रह्मादिविषयश्रवणादिरपिधर्मःस्यादतोविशिष्यो
च्यतइत्यतउक्तं परइति एषमेसर्वधर्माणांधर्मोधिकतमोमतइतिवचनात्समुदाहृतइति समीचीनत्वंकुतोत्राह त्रिंशल्लक्षणेति अनंतलक्षणस्यहरेस्त्रिंशल्लक्षणयुक्तत्वं तथापिपुरुषाकारोभक्तानांसंप्र
काशसइतिवचनात् भक्तप्रकाश्याकारविषयविवक्षया सप्तपादश्चतुर्हस्तइत्यादिशास्त्रेषुपुरुषलक्षणस्यनिरूपितत्वात् । इदंचभक्तिप्रचयायप्रोक्तमितिज्ञायते अनेनभगवत्तोषकरोधर्मोनान्यइत्युक्तंभव
ति १२ एवंधर्मस्वरूपंनिरूप्यतदधिकारिणंनिरूपयति संस्काराइति निषेकादिश्मशानांतायेसंस्कारास्तेयस्याविच्छिन्नाअखंडिताःसद्विजःसएवाधिकार्यत्रेतिशेषः अविच्छेद्यत्वेनकर्तव्यत्वेको
हेतुरितितत्राह वैदिकेति वेदप्रतिपाद्यत्वेनप्रामाणिकत्वेनकर्तव्याइत्यर्थः नान्विदंद्विजमात्रसामान्यंकिन्नेत्याह आदयइति स्त्रीणांब्राह्मणजातित्वेपिमंत्रेणाक्रियाएवाइतियदतःशिष्टाचारत्वेनसंग्रहीतत्वात्
इदंवैदिकत्वेपिकर्तव्यत्वंनतुस्त्रीणांवैदिकसंस्काराभावेयागानधिकारित्वमित्यस्येदमेवोत्तरं वैदिकादयइतिवैदिकाअवैदिकाश्चसंतीत्यर्थः तदुक्तं निषेकाद्याःश्मशानांतास्तेषांवैमंत्रतःक्रियाः गर्भाधान

मृधोपुंसवनंचस्यंदनात्पुरा षष्ठेष्टमेवासीमंतोमासतोजातकर्मच अहन्येकादशेनामचतुर्थेमासिनिष्क्रमः षष्ठेन्नप्राशनंमासेचूडाकार्यायथाकुलं एवमेनःशमंयातिबीजगर्भसमुद्भवं तूष्णीमेताःक्रियाःस्त्री णांविवाहस्तुसमंत्रकइत्यादि तांपूषञ्छिवतमामेरयस्वयस्यांबीजंमनुष्यावपंति यानऊरूउशतीविश्रयातेयस्यामुशंतःप्रहरामशेपं उपोपमेपरामृशमामेदभ्राणिमन्यथा सर्वाहमस्मिरो मशागंधारीणामिवांविकाइत्यादिसंस्कारमंत्राः ब्राह्मणाःक्षत्रियावैश्याःशूद्राश्चत्वारोवर्णास्तेषां आद्यास्त्रयोद्विजाः तेषांसाधारणंधर्ममाह इज्येति ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रावर्णास्त्वाद्यास्त्रयोद्विजाइतिस्मृतेः इज्याध्यापनदानानिविप्रस्यक्षत्रियस्यचेत्यादेः १३ एतान्यपिद्विजमात्रस्यनकिंतुविशिष्टानामित्याशयेनाह जन्मेति जन्मनाकर्मणावावदातानांकारीर्यायजेतवृष्टिकामःमलवद्वाससासंवदेदित्यादिवे दोदिताःक्रियाश्चविहिताइत्याह क्रियाइति । विशेषधर्ममाह विप्रस्येति अध्यापनयाजनप्रतिग्रहाः ततोब्राह्मणादन्यस्यक्षत्रियादेरप्रतिग्रहः प्रतिग्रहाधिकोविप्रेयाजनाध्यापनेतथेतिवचनात् १४ प्रतिग्रहा विनापिप्रवृत्तिमभिप्रेत्यराजादिवृत्तिमाह राज्ञइति आदिशब्देनन्यायतोदंडाद्यागतंधनंगृह्यतेप्रजागोप्तुरित्यनेनप्रजागुप्त्यैवततोधनमाहर्तव्यं अन्यथादुष्कृतमेवादत्तइतिसूचयति वाशब्देनदेवाद्यस्ते देववि

जन्मकर्मावदातानांक्रियाश्चनिगमोदिताः ॥ विप्रस्याध्यपनादीनिततोन्यस्याप्रतिग्रहः १४ राज्ञोवृत्तिःप्रजागोप्तुरविप्राद्वाकरादिभिः ॥ वैश्यस्तुवार्ता वृत्तिःस्यान्नित्यंब्रह्मकुलानुगः १५ शूद्रस्यद्विजशुश्रूषावृत्तिश्चस्वामिनोभवेत् ॥ वार्ताविचित्राशालीनयायावरशिलोंछनम् १६ विप्रवृत्तिश्चतुर्धेयंश्रेय सीचोत्तरोत्तरा ॥ जघन्योनोत्तमांवृत्तिमनापदिभजेन्नरः १७ ऋतेराजन्यमापत्सुसर्वेषामपिसर्वशः ॥ ऋतामृताभ्यांजीवेतमृतेनप्रमृतेनवा १८ सत्यानृताभ्यां जीवेतनश्ववृत्त्याकथंचन ॥ ऋतमुंछशिलंप्रोक्तममृतंयदयाचितम् १९ मृतंतुनित्ययाच्ञास्यात्प्रमृतंकर्षणंस्मृतम् ॥ सत्यानृतंतुवाणिज्यंश्ववृत्तिर्नीच सेवनम् २० वर्जयेत्तांसदाविप्रोराजन्यश्चजुगुप्सिताम् ॥ सर्ववेदमयोविप्रःसर्वदेवमयोनृपः २१ शमोदमस्तपःशौचंसंतोषःक्षांतिरार्जवम् ॥ दानंदया च्युतात्मत्वंसत्यंचब्रह्मलक्षणम् २२ शौर्यंवीर्यंधृतिस्तेजस्त्यागआत्मजयःक्षमा ॥ ब्रह्मण्यताप्रसादश्चरक्षाचक्षत्रलक्षणम् २३ देवगुर्वार्यगोभक्तिस्त्रिवर्ग परितोषणम् ॥ आस्तिक्यमुद्यमोनित्यंनैपुण्यंवैश्यलक्षणम् २४

प्रैर्विनेत्यर्थः दंडार्हाविप्रमंतरेणचेति वार्ताकृषिगोरक्षवाणिज्यलक्षणा १५ स्वामिनःसकाशाज्जीवनंचेतिशेषः भृत्यानांस्वामिनःऽशुश्रूषाचवृत्तिरितिवाविप्रवृत्तिंकंठोक्त्याह वार्तेति अत्रवार्तादिकमापदी तिग्राह्यं १६ विप्रानुज्ञयाक्षत्रियवैश्ययोस्तत्त्वविज्ञापनंधर्मइत्युच्यते तदभावेशूद्रस्यकथमितितत्राह जघन्यइति जघन्योनरःशूद्रोनापदितत्सद्भावेउत्तमांवृत्तिंतत्त्वज्ञानलक्षणांनभजेन्नकुर्यादित्यन्वयः आ पदितदभावेतदनुज्ञयाकुर्यादित्यतोनापदीतिविशेषणंपालनादिवृत्तिंवा ननुवर्णहीनस्यकथमित्यस्येदमेवोत्तरं जघन्योवर्णहीनोनापद्यप्युत्तमांवृत्तिंनभजेत् वर्णेष्वज्ञेषुवर्णस्तुनज्ञानीस्यात्कथंचनेतिश्रुतेः १७ राजानंविनासर्वेषांविप्रादीनामापद्युक्तसर्ववृत्तिभिर्जीवनेदोषोनास्तीत्याह ऋतेराजन्यमिति १८ ऋतादीनामप्रतीतार्थत्वाद्व्याचष्टे ऋतमित्यादिना १९ कर्षणंकृषिः २० श्ववृत्तिवर्जनेहेतुमाह स र्वेति सर्वादेवतावेदविदिब्राह्मणेवसंतीतिश्रुतेः नाविष्णुःपृथिवीपतिरित्यादेश्च २१ विप्रादीनांविविक्तज्ञानेप्रथमंलक्षणमाह शमइत्यादिनाऽच्युतात्मत्वमच्युतमनस्कत्वम् २२ त्यागोदातृत्वेमुक्तहस्त ता आत्मजयोमनोजयः २३ त्रिवर्गैर्धर्मार्थकामैः ईश्वरपरितोषणं त्रयोवर्गायेषांतेत्रिवर्गाः तेषांद्रव्यादिनापरितोषणम् २४

शूद्रस्यांततः सकृत्स्पृष्टाभिरद्भिराचमनलक्षणंशौचम् हृत्कंठतालुगाभिस्तुयथासंख्यंद्विजातयः शुध्येरन्स्त्रीचशूद्रश्चसकृत्स्पृष्टाभिरंततइतिवचनात्। केशश्मश्रुनखाद्यधारणंमौढ्येन २५ स्त्रीणांसामान्य लक्षणमाह स्त्रीणामिति अनुकूलतोक्तकारित्वम् यत्रानुकूल्यंदंपत्योस्त्रिवर्गस्तत्रवर्धते स्त्रीभिर्भर्तृवचःकार्यमेषधर्मःपरःस्त्रियः इतिवचनात् तद्बंधुषुभर्तृबंधुषु भागिनेयादिषु तद्व्रतधारणंपातिव्रत्यम् तस्ययद्व्रतंतदेवास्याव्रतमितिवा २६ गृहमंडनवर्तनैर्गृहालंकारकरणैः २७ कामैर्विषयैः २८ अलोलुपाअयोग्याभिलाषरहिता अपतितंब्रह्महत्यादिपातकरहितम् २९ अस्मिन्पत्योहरिः सन्निहितइतियाबुद्धिः सहरिभावः हरिरस्मिन्स्थितइतिस्त्रीणांभर्तरिभावना शिष्याणांचगुरौनित्यंशूद्राणांब्राह्मणादिषु भृत्यानांस्वामिनितथाहरिभावइतीरितइतिवचनान्नतयोरैक्यार्थः हर्यात्म नाहरेर्विशेषसन्निधानवतापत्यासह ३० क्षत्रियाद्विप्रस्त्रीसूतानांविप्रात्क्षत्रियस्त्रीजातानांक्षत्रियाद्वैश्यस्त्रीसूतानांवैश्याच्छूद्रस्त्रीसूतानामित्येवंजातानांकावृत्तिरितितत्राह वृत्तिरिति येषांजाति विशेषाः अंबष्ठनिषादपारशरादिनाम्नाज्ञातव्याः। तदुक्तम्। विप्रान्मूर्धावसिक्ताख्यौराज्ञोबंष्ठविशांगनेत्यादि अध्ययनमंतरेणांबष्ठादीनांसंस्कारादिकंतत्कुलानुकूल्येन। तेषांगुणमाह अचौराणामिति यस्ययस्याविहितंतत्करणंचायैवद्राहितम् शूद्राद्ब्राह्मण्यांजाताअंत्यजाःरजकादिसप्तप्रकारवस्ततोजाताअंतेवसायिनःपुल्कसमतंगादयः येषांतत्कुलविहितएवधर्मः ब्राह्मण्यांक्षत्रियात्सूतोवैश्याद्वैदेहि

शूद्रस्यअंततःशौचंसेवास्वामिन्यमायया ॥ अमंत्रयज्ञोह्यस्तेयंमौक्ष्यंगोविप्ररक्षणम् २५ स्त्रीणांतुपतिदेवानांतच्छुश्रूषानुकूलता ॥ तद्बंधुष्वनुवृत्तिश्च नित्यंतद्व्रतधारणम् २६ संमार्जनोपलेपाभ्यांगृहमंडनवर्तनैः ॥ स्वयंचमंडितानित्यंपरिमृष्टपरिच्छदा २७ कामैरुच्चावचैःसाध्वीप्रश्रयेणदमेनच ॥ वाक्यैःसत्यैःप्रियैःप्रेम्णाकालेकालेभजेत्पतिम् २८ संतुष्टालोलुपादक्षाधर्मज्ञाप्रियसत्यवाक् ॥ अप्रमत्ताशुचिःस्निग्धापतिंत्वपतितंभजेत् २९ यापतिं हरिभावेनभजेच्छ्रीरिवतत्परा ॥ हर्यात्मनाहरेर्लोकेपत्याश्रीरिवमोदते ३० वृत्तिःसंकरजातीनांततत्कुलकृताभवेत् ॥ अचौराणामपापानामंत्यजांतेव सायिनाम् ३१ प्रायःस्वभावविहितोनृणांधर्मोयुगेयुगे ॥ वेददृग्भिःस्मृतोराजन्प्रेत्यचेहचशर्मकृत् ३२ वृत्त्यास्वभावकृतयावर्तमानःस्वकर्मणि ॥ हि त्वास्वभावजंकर्मशनैर्निर्गुणतामियात् ३३

कस्तथा शूद्राज्जातस्तुचांडालःसर्ववर्णविगर्हितइतिच ३१ तत्तद्वर्णैस्तत्तत्स्वभावेनानुष्ठितस्यधर्मस्यफलमाह प्रायइति सात्त्विकादिस्वभावानुसारेणब्राह्मणानांविहितः अत्रप्रमाणमाह वेदेति स्मृतो ग्रंथस्वरूपेणकृतः। प्रेत्यपरलोके नाश्रमःकारणंधर्मेक्रियमाणोभवेद्धिसः। अतोयदात्मनःपथ्यंपरस्यनतदाचरेत्। सर्वधर्मान्परित्यज्यमामेकंशरणंव्रजेत्यादिवचनात्। भक्त्युपबृंहितस्यधर्मस्यापेक्षिता शेषपुरुषार्थहेतुत्वं नकेवलस्येत्यभिप्रायेणप्रायइत्युक्तम् तत्रतत्तद्विशेषणवर्णनेग्रंथबाहुल्यंस्यादित्युपरम्यते ३२ नकेवलमनेनधर्मेणस्वर्गादिप्राप्तिरपितुभक्त्यादिसाधनपूर्णेनमुक्तिरपिस्यादित्याह वृ त्त्येति स्वभावेनस्वात्मनाकृतयाप्रेरितया सात्त्विकादिस्वभावपूर्णयाज्ञा। वृत्त्याजडलक्षणयाभक्त्यावा। योग्यतयास्वविहितकर्मणिवर्तमानःपुरुषः शनैःशनैर्बहूनांजन्मनामंते स्वभावजंकर्मपुण्यपा पलक्षणंमुक्त्वानिर्गुणतांमुक्तिम्। यदेवविद्ययाकरोतिश्रद्धयोपनिषदातदेववीर्यवत्तरंभवतीतिश्रुतेः ज्ञानपूर्वकमनुष्ठितोनिरवधानंदाविर्भावलक्षणपुरुषार्थस्यहेतुः यदप्यनेवंविन्महत्पुण्यंकर्मकरोति तद्धा स्यांततःक्षीयतएवेतिश्रुतेःतस्मज्ज्ञानपूर्वकंभगवद्भक्तमद्वेषोपरक्तःप्रवृद्धोधर्मोनित्यदुःखाविर्भावलक्षणपुरुषार्थस्य त्रैविद्यामांसोमपाःपूतपापायज्ञैरिष्ट्वास्वर्गतिंप्रार्थयंतइत्यादिनित्यंप्रार्थमाकिगुणोपर कोनित्यसत्त्वगुणनिमित्तसुखलक्षणस्येत्यादि ३३

ननुसगुणोधर्मःसगुणपुरुषार्थहेतुर्भवत्वनुकूलत्वान्निर्गुणपुरुषार्थस्यकथंविरुद्धत्वादित्याशंक्यमनोहिपुरुषार्थकारणंतद्विषयोपरक्तं । दुःखोदर्कविषयसुखागस्यात्तदेवविषयाणांक्षणभंगुराणांदुःखोदर्काणां
सुःसाधनत्त्वांचितयावैराग्यानलभर्जितंपुनस्तदंकुरीभावासमर्थं । भगवच्चरणारविंदभक्तिसलिलसिक्तंचेत्तज्ज्ञानांकुरीकरणनिदानंभवतीत्येतमर्थंसदृष्टांतमाह ॥ उप्यमानामिति ॥ यथाबीजैरुप्यमानं
पुनःमेदुरसाधनहीनंक्षेत्रंकेदारलक्षणंनिर्वीर्यतांसस्यजननशक्तिराहित्यमेति तदेवस्फुटयति पुनरिति सूत्यैउत्पत्त्यै । नकेवलमुत्पादनासमर्थंकिंतुबीजनाशहेतुश्च २४ एवं यथा कामाशयं कामाशाविश्र
मं चित्तं । विषयसेवासमयेदुःखस्यतदभावेसुखस्यचस्मरणसमर्थमनःकामानांविषयाणामतिसेवयाक्षयरोगादिहेतुभूतया । द्रव्यादिनाशकारणानित्यसुखायविरज्येत विरक्तंभवति असा
रताबुद्धिमाप्नोतिइदंचयोग्यानामेव । नायोग्यानामिति ॥ किंविद्भिश्चयसेव्यांकिरुःगादितितत्राह । यथेति । कामानांविदुभिःकिंचित्सेवितैः मनोयथावत्पुरुषार्थहेतुतया नविरज्यते विरक्तंनभवति ।
पुनःतृष्णातिशयःस्यात् । कथमिव । मुखकांतिहेतुत्वात्कामःआज्यंतद्बिंदुभिर्यथाअग्निर्वर्धते । तथेतिभावः ॥ ३५ ॥ नन्वत्रवर्णादिज्ञानं । यथातारतम्यतत्पूजापितद्योग्यस्यनिःश्रेयसी । यस्यए
तदभावे तद्धितकरणाद्यभीष्टासिद्धिःस्यादितितत्राह । यस्येति । यस्यब्राह्मणादेःब्राह्मण्यत्वादिव्यंजकम् शमदमादिलक्षणम् प्रोक्तंशास्त्रतइतिशेषः । तल्लक्षणम् यद्यन्यत्रव्यक्तंदृश्येत । अपिशब्देनाव्या

उप्यमानंमुहुःक्षेत्रंस्वयंनिर्वीर्यतामियात् ॥ नकल्पतेपुनःसूत्यैउप्तंबीजंचनश्यति २४ एवंकामाशयंचित्तंकामानामतिसेवया ॥ विरज्येतयथाराजन्ना
ग्निवत्कामबिंदुभिः ३५ यस्ययल्लक्षणंप्रोक्तंपुंसोवर्णादिव्यंजकम् ॥ यद्यन्यत्रापिदृश्येतततत्तेनैवविनिर्दिशेत् ३६ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणे
सप्तमस्कंधेद्वादशोध्यायः ॥ १२ ॥ ७ ॥ ॥ नारदउवाच ॥ ब्रह्मचारीगुरुकुलेवसेद्दांतोगुरोर्हितम् ॥ आचरन्दासवन्नीचोगुरौसुदृढसौहृदः १ सा
यंप्रातरुपासीतगुर्वग्न्यर्कसुरोत्तमान् ॥ संध्येउभेचयतवाग्जपन्ब्रह्मसमाहितः २ छंदांस्यधीयेतगुरोराहूतश्चेत्सुयंत्रितः ॥ उपक्रमेवसानेचचरणौशिरसा
नमेत् ३ मेखलाजिनवासांसिजटादंडकमंडलून् ॥ बिभृयादुपवीतंचदर्भपाणिर्यथोदितम् ४ सायंप्रातश्चरेद्भैक्ष्यंगुरवेतन्निवेदयेत् ॥ भुंजीतयद्यनुज्ञा
तोनोचेदुपवसेत्क्वचित् ५ सुशीलोमितभुग्दक्षःश्रद्दधानोजितेंद्रियः ॥ यावदर्थंव्यवहरेत्स्त्रीषुस्त्रीनिर्जितेषुच ६ वर्जयेत्प्रमदागाथामगृहस्थोबृहद्व्रतः ॥
इंद्रियाणिप्रमाथीनिहरंत्यपियतेर्मनः ७ केशप्रसाधनोन्मर्दस्नपनाभ्यंजनादिकम् ॥ गुरुस्त्रीभिर्युवतिभिःकारयेन्नात्मनोयुवा ८

घ्यादिदोषाभावंसूचयति ॥ तर्हितरलक्षणेनैव तद्वस्तु ब्राह्मणादिकमितिनिर्दिशेत् उपदिशेत् गोःकिंलक्षणमितिपृष्टः सास्नादिमान्गौरितिउपदिशतियदातदापुच्छवत्त्वशृंगवत्त्वादिव्यभिचार्यविहाय
यंगोपिंडंसास्नादिमंतंपश्यति । तदेयंगौरितियथाप्रत्येति । तत्प्रयुक्तंव्यवहारंकरोति । आम्नायोपदिशतिच । तथात्रापि विरक्तिबलभक्तिरेव ब्राह्मणादेःमुक्तिसाधनंलक्षणमितिसकलशास्त्रतात्प
र्यार्थः । ततःसैवबुभूषुभिः संपादनीयेतिभावः ३६ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेसप्तमस्कंधेविज०क्र०टी०द्वादशोध्यायः ॥ १२ ॥ ७ ॥ ॥ नीचःप्राश्रितःहितंहिताचरणं ॥ मनोवाक्कायकर्मभि
रितिशेषः १ २ ३ ४ क्वचिदपराधेसति । एकान्नादनवर्जनार्थमुपवसेदित्युक्तम् ५ स्वार्थमात्रसिद्धिः तन्मात्रंयावदिति ६ बृहद्व्रतोब्रह्मचारी रूपादिव्यवहारवर्जननिमित्तमाह इंद्रियाणीति
निर्जितेंद्रियग्रामोयतिः । येनिर्जितेंद्रियग्रामायतिनोयतयश्चतेइत्यभिधानात् ७ प्रसाधनंसंस्करणं मधुमांसोच्छुनोच्छिष्टंशुल्कस्त्रीमार्गहिंसनं भास्करालोकनाश्लीलपरिवादांश्चवर्जयेत् इत्यपत्या
स्यानंनकर्तव्यम् ८

कुतोनकार्यमत्राह नन्विति अन्यदा व्यवहारयोग्यसमये ९ ननु बंधनिवृत्त्यर्थंभगवदर्पणबुद्ध्याधर्मोनुष्ठेयइतिविधीयते तस्यमिथ्यात्वेनस्वतएवानिवृत्त्युपपत्तेर्नतद्विधानमत्रावश्यकमित्याशंक्येश्वर कल्पितस्यमिथ्यात्वासंभवेन यद्बुद्ध्यायस्यशृंखलाबंधस्तस्यतत्प्रसादेनतन्निवृत्तिवदीश्वरप्रसादजनकधर्मग्रामोविधेयोन्यथाबंधानुत्थितिरित्याशयवांस्तस्येश्वरकल्पितत्वमाह कल्पयेदिति यावंतं कालमीश्वरआत्मनोजीवस्यज्ञानलक्षणरहितंज्ञानवदवभासमानमिदमाभासमज्ञानंकल्पयेत्तावंतंकालंद्वैतमयथार्थज्ञानंनाविरमेन्नापगच्छेत् ततोऽज्ञानादस्यविपर्ययोबंधोनुवर्ततेइतिशेषः तदुक्तं बहु त्वेनैववस्तूनांयथार्थज्ञानमुच्यते अद्वैतज्ञानमित्येवद्वैतज्ञानंतदन्यथा यथाज्ञानंतथावस्तुयथावस्तुतथामतिः । नैवज्ञानार्थयोर्भेदस्ततएकत्ववेदनामितिच । ननु वर्णादेर्विहितोधर्मग्रामःकियंतं कालमनुष्ठेयो बहुसमयसाध्यत्वेदुःखभयासत्वेनाशक्त्यविरक्त्यानधिकारिकःस्यादित्याशंक्याह कल्पयेदिति यावदीश्वरइदमाभासंमिथ्याभूतंजगत्कल्पयेत् तावद्द्वैतंवर्णाश्रमादिधर्मलक्षणंनविर मेत् नापगच्छेत् ततोधिष्ठानंज्ञानंस्यात्ततोविहितधर्मग्रामस्यविपर्ययोनिवृत्तिरित्ययमर्थो हिशब्दसूचितया सत्यसृष्टावशक्ताहिमायास्रष्टिंवितन्वतइतिस्मृत्याविरुद्धत्वेना नुपपन्नः ईश्वरइत्यनेनसत्य सृष्टिसामर्थ्यंसूचयति तात्पर्येणविधानंचानुपपन्नंयतउक्तएवार्थः १० नन्वयंधर्मोब्रह्मचारिणोभवेदुतान्यस्यापिसंभवति नाद्यः अतिव्याप्तेः नद्वितीयः । पृथग्विधानानुपपत्तिरित्यतोतिदेशन्या

नन्वग्निःप्रमदानामघृतकुंभःपुमान्यतः ॥ सुतामपिरहोजह्यादन्यदायावदर्थकृत् ९ कल्पयेदात्मनोयावदाभासमिदमीश्वरः ॥ द्वैतंतावन्नविरमेत्ततोह्य स्यविपर्ययः १० एतत्सर्वंगृहस्थस्यसमाम्नातंयतेरपि ॥ गुरुवृत्तिर्विकल्पेनगृहस्थस्यर्तुगामिनः ११ अंजनाभ्यंजनोन्मर्दस्त्र्यवलेखामिषंमधु ॥ स्रग्गंधलेपालंकारांस्त्यजेयुर्येधृतव्रताः १२ उषित्वैवंगुरुकुलेद्विजोधीत्यावबुध्यच ॥ त्रयींसांगोपनिषदंयावदर्थंयथाबलम् १३ दत्त्वावरमनुज्ञातोगु रोःकामंयदीश्वरः ॥ गृहंवनंवाप्रविशेत्प्रव्रजेत्तत्रवावसेत् १४ अग्नौगुरावात्मनिचसर्वभूतेष्वधोक्षजम् ॥ भूतैःस्वधामभिःपश्येदप्रविष्टंप्रविष्टवत् १५

येनयथासंभवमन्यस्यापीत्याह । एतदिति । अन्यद्वक्ष्यमाणं । नकेवलंगृहस्थस्यैवकिंतुयतेरपीत्याह यतेरपीति यथासंभवमित्युक्तंविवृणोति गुरुवृत्तिरिति गुरुवृत्तिर्गुरौवासः ब्रह्मचर्यंभिक्षा वृत्तिरित्येतत्सर्वंगृहस्थस्यनिवर्ततइत्यर्थः विकल्पेनव्यवस्थितविकल्पेनोदितानुदितहोमवदित्यर्थः कुतोनिवर्ततइतितत्राह ऋतुगामिनइति ११ पंचयज्ञाद्याचरणायासेनकालयापनंकुर्वतोगृहस्थ स्यापिव्रतधारणेब्रह्मचारिवदभ्यंजनादिकंवर्जनीयमित्याह अंजनेति अवलेपंदर्पं १२ अवबुध्य अर्थविचारंकृत्वा तत्त्वंज्ञात्वा १३ गार्हस्थ्यधर्मस्यवानप्रस्थधर्मस्ययतिधर्मस्यचानुष्ठानेनसमर्थश्चेदे ष्वभीष्टंकुर्यादित्याह यदीति नैष्ठिकोब्रह्मचारीतुवसेदाचार्यसन्निधौ तदभावेस्यतनयेपत्न्यांवैश्वानरेपिचेतिवचनात् एतादृशस्यगुरौवासोनुज्ञायते अन्यस्यगुरोराज्ञयादूरंगत्वागृहाश्रमइति त दुक्तं गुरोराज्ञानुरोधेनदूरस्थोवागृहीभवेदितिचेति १४ भगवदर्पणबुद्ध्याग्न्यादौक्रियमाणंकर्मतस्यबुद्ध्याकर्तव्यंनतुतदेक्यबुद्ध्येत्याशयेनाह अग्नाविति सगुरुर्यःक्रियाःकृत्वावेदमस्मैददातिच उपनीयवदेद्वेदमाचार्यःसउदाहृतः एकदेशउपाध्यायऋत्विग्यज्ञकृदुच्यते एतेमान्यायथापूर्वमेभ्योमातागरीयसीतिवचनात् गुरुशब्देन सर्वएतेविवक्ष्यंतेस्वधामाभिरावासस्थानभूतैरप्रविष्टंसर्वगतंप्र विष्टवत्स्थितं अनुरूपवंतं । अप्रविष्टःसर्वगतःप्रविष्टस्त्वनुरूपवान् एवंद्विरूपोभगवान्हरिरेकोजनार्दनइतिवचनात् १५

१ वस्तूनांबहुत्वेन । यथार्थज्ञानमेवाद्वैतज्ञानमित्युच्यते । वस्तूनामैक्येनायथार्थज्ञानम् नचैतद्विरुद्धं । अद्वैतज्ञानस्यैववस्त्वैक्यज्ञानत्वेनवक्तव्यत्वादित्याशंक्यतद्घटयति । यथेति । ज्ञानार्थयोः सादृश्यलक्षण मैक्यमादायाद्वैतज्ञानंभेदज्ञानमित्युच्यते । नतुवस्त्वैक्यविषयंज्ञानम् ।

एवमाकारेणक्रियमाणस्यकर्मणःफलमाह एवंविधइति १६ ब्रह्मचारिवानप्रस्थनियमानांकृच्छ्रसाध्यत्वेनसाम्यात्प्रथमाश्रमधर्मकथनानंतरंवानप्रस्थधर्मानाह वानप्रस्थस्येति ऋषेःसर्वज्ञस्य लोकंवैकुंठं त्वमग्नेप्रथमोअंगिराऋषिरितिश्रुतेः ऋषिर्हरौतापसेचज्ञानवत्यपिकीर्तितइति १७ कृष्टपच्यंकर्षणादिनापक्वंव्रीह्यन्नं अकालतोविहितकालमुल्लंघ्य आममग्न्यादिनानाप्तपाकं आमलकादि १८ वन्यैर्देवव्रीह्यादिभिः कालचोदितान्तत्तत्कालविहितान् १९ अग्न्यर्थमग्निरक्षार्थं उटजंपर्णशालां शरणंगृहं अम्पदाहिमादिकंश्रयेत आतपनमातपः २० अग्निपरिच्छदादर्भादयः २१ नविपद्येतक्लिष्टोनभवेत् ॥ २२ ॥ अकल्पोऽसमर्थः आन्वीक्षिक्यां आत्मविचारलक्षणायां अनशनमशनत्यागः तत्राशक्तौमासेगतेपक्षेत्रादेिवसेवाश्नीयादित्यादिकमादिपदेनगृहीतं यथाह याज्ञवल्क्यः। पक्षेगतेवाप्याश्नीयान्मासेवाहनिवागतइति २३ म्रियमाणेनपुरुषेणाध्यात्मंकार्यकारणजातं यत्तत्रेदंकार्यमेतस्मिन्कारणेविलीयतइतिध्यानंकर्तव्यमित्यभिप्रायेणाह कारणेष्विति संघातंकार्यजातं न्यासोज्ञानपूर्वकंध्यानंकार्यस्यकारणलयज्ञानमात्रंविलापनमितिवचनात् २४ यथार्हतइत्युक्तंविवृणोति खेखानीति खेआकाशेखानिशरीरावच्छिन्नाकाशानि श्वासंशरी

एवंविधोब्रह्मचारीवानप्रस्थोयतिर्गृही ॥ परंविंदातिविज्ञानंपरंब्रह्माधिगच्छति १६ वानप्रस्थस्यवक्ष्यामिनियमान्मुनिसंमतान् ॥ यानातिष्ठन्मुनिर्गच्छेद्दषिलोकमिहांजसा १७ नकृष्टपच्यमश्नीयादकृष्टंवाप्यकालतः ॥ अग्निपक्वमथामंवाअर्कपक्वमुताहरेत् १८ वन्यैश्चरुपुरोडाशान्निर्वपेत्कालचोदितान् ॥ लब्धेनयेनचान्नेनपुराणंतुपरित्यजेत् १९ अग्न्यर्थमेवशरणमुटजंवाद्रिकंदरम् ॥ श्रयेताहिमवाय्वग्निवर्षार्कातपनान्स्वयम् २० केशरोमनखश्मश्रुमलानिजटिलोदधत् ॥ कमंडल्वजिनेदंडवल्कलाग्निपरिच्छदान् २१ चरेद्वनेद्वादशाद्वानष्टौवाचतुरोमुनिः ॥ द्वावेकंवायथाबुद्धिर्नविपद्येतकृच्छ्रतः २२ यदाऽकल्पःस्वक्रियायांव्याधिभिर्जरयाथवा ॥ आन्वीक्षिक्यांचविद्यायांकुर्यादनशनादिकम् २३ आत्मन्यग्नीन्समारोप्यसंन्यस्याहंममात्मताम् ॥ कारणेषुन्यसेत्सम्यक्संघातंतुयथार्हतः २४ खेखानिवायौनिःश्वासांस्तेजस्यूष्माणमात्मवान् ॥ अप्स्वसृक्श्लेष्मपूयानिक्षितौशेषंयथोद्भवम् २५ वाचमग्नौसवक्तव्यमिंद्रेशिल्पंकरावपि ॥ पदानिगतिभिर्विष्णौरत्योपस्थंप्रजापतौ ॥ मृत्यौपायुंविसर्गंचयथास्थानंविनिर्दिशेत् २६ दिक्षुश्रोत्रंसनादेनस्पर्शेनाध्यात्मनित्वचम् ॥ रूपाणिचक्षुषाराजन्ज्योतिष्वभिनिवेशयेत् २७ अप्सुप्रवेशयेज्जिह्वांघ्रेयैर्घ्राणंक्षितौन्यसेत् ॥ मनोमनोरथैश्चंद्रेबुद्धिंबोध्यैःकवौपरे २८ कर्माण्यध्यात्मनारुद्रेयदहंसंमताःक्रियाः ॥ सत्त्वेनचित्तंक्षेत्रज्ञेगुणैर्वैकारिकंपरे २९

रवायुबाह्यवायौ शारीरमूष्माणंकारणतेजसि आत्मवान्परमात्मज्ञानवान् वशीकृतमनावा श्लेष्मपूयासृक्कार्याण्यप्सुलीयंतइतिचिंतयेत् शेषंगंधंक्षितौ। नन्वाकाशादेर्लाघवादीनामुत्पत्तेःकथमियता मेवलयाश्चिंत्यतइतितत्राह यथोद्भवमिति आकाशाल्लाघवंसौक्ष्म्यंशब्दंश्रोत्रंतथाबलं वायोस्तुप्रेरणाचेष्टाव्यूहनंसौक्ष्म्यमेवच अग्नेस्तुदर्शनंशक्तिरौष्ण्यंरूपप्रकाशकं रसेभ्योरसनंशैत्यंस्नेहक्लेदनमार्दवं भूमेर्गंधस्तथाघ्राणंगौरवंमूर्तिरेवचेतिवचनात् उत्पत्त्यनुसारेणलयाश्चिंतनीयइत्यर्थः २५ इदानींवागादींद्रियाणां अग्न्यादिदेवताधीनत्वमपिचिंतनीयमित्याह। वाचमिति। सवक्तव्यमितिक्रियाविशेषणं प्रजापतौदक्षे यथास्थानमित्यनेनाभिमानिनामभिमन्यमानानांतत्तदुत्पत्तिकारणमनुसृत्येत्युच्यते २६ समादेनश्रोतव्येनसह स्वचंस्वार्गेंद्रियंस्पर्शेनसहवायाविविशेषः ज्योतिष्वादित्येनिवेशयेत् निविष्टवीतिचिंतयेत् २७ जिह्वांरसनेनेविशेषः परेकवौबृहस्पतौ उशनसोपिकविशब्दवाच्यत्वाद्बुद्ध्याबृस्पर्धपरइवि २८ अध्यात्मनाहंकारेणसहकर्माणिरुद्रे तत्रहेतुर्यदहमितिक्रियायत्

अहंसंमता अहंकारादुत्पन्नत्वेनसंमताइतियत्तस्मादितिशेषः   सत्वेनसाधुपुण्यकर्मणासह। चित्तंक्षेत्रज्ञेहिरण्यगर्भेनिवेश्य   एतल्लक्ष णं।विलयंस्मृत्वावैका।रिकना।मानंहिरण्यगर्भंगुणैःसहक्षेत्रज्ञारूपेपरेपरमा त्मनिलक्ष्मीद्वाराल्पमार्गैश्चिंतयेत् चित्तंहिरण्यगर्भेतुविलाप्यपरमात्मनि क्षेत्रज्ञारूपेलापयेत्ततोनान्यत्स्मरेद्बुधइतिवाक्यमानं   २९   इदानीमवादीनांलयप्रकारंनिरूपयति भप्स्विति तत्रनभःकूटस्थे वैकारिकतैजसतामसकूटरूपेऽहंकारतत्त्वे । तदहंकारतत्त्वं महति महत्तत्त्वे । तन्महत्तत्वमव्यक्ते । तदव्यक्तमक्षरेहरौविलयप्रकारंस्मरेत् । जडस्यस्वकारणैक्यमभिमानिनोजीवस्यप्रवेशलक्षणं तत्तत्कार्यस्थहिरण्यगर्भस्योत्तररूपेणैक्यंहिरण्यगर्भस्थहरेरप्युत्तरोत्तररूपैकीकरणमितिलयभेदंतुशब्दोज्ञापयाति   ३०   इतिशब्दोलयसमाप्तिसूचकः कूटस्थोक्षरउच्यतइतिवचनात् अक्षरनाम्न्यां चित्प्रकृतौस्थित्वाऽक्षरलक्षणनित्यत्वहेतुत्वादक्षरनामत्वेनस्थितमात्मानंपरमात्मानंचिन्मात्रमवशेषितंसृष्ट्यादिव्यापारोदासीनंज्ञात्वाऽद्वयोहरिर्व्यतिरिक्तवस्तुस्वातंत्र्यस्मरणराहितोथकृत्याद्विरमेदित्य न्वयः । कृत्याद्विरमोक्तिरत्रकथमित्याह दग्धयोनिरिति दग्धायोनिरिंधनलक्षणायेनसतथा यथाग्नेरिंधनदहनात्परंकृत्यंनास्ति तथाश्रीनारायणोपासकस्यसविकासंतत्त्वज्ञानात्परंकृत्यंनोतिभावः । नहरिंस्मरतःकृत्यंदग्धेंधनहुताशवदितिवचनात् ३१ ॥   ॥ इतिश्रीभागवतेम०वि०टी०त्रयोदशोध्यायः ॥ १३ ॥ ७ ॥   ॥ क्रमप्राप्तंयतिधर्मंनिरूपयति कल्पइति एवमुक्तंकृच्छ्रंसोढुंकल्पः अप्यर्थस्तुशब्दस्तर्हिंपारिव्रज्यसंन्यस्यमहींचरेदित्यन्वयः । देहमात्रावशेषितइत्यनेनप्रव्रजनंविशिनष्टि   अधीतवेदोजपकृत्पुत्रवानंददोग्निमान् शक्त्याचयज्ञकृन्मोक्षेमनःकुर्यात्तुनान्यथेतिनियमंतुश ब्देनवारयति यदहरेवविरजेत्तदहरेवप्रव्रजेदितिविशेषविधानात् ब्रह्मचारिणोपि तुर्याश्रमग्रहणोपपत्तेरतएवकल्पइत्युक्तं कामक्रोधादिसहजशत्रुजयसमर्थइत्यर्थः उपनीयगुरुःशिष्यंमहाव्याहृतिपू

अप्सुक्षितिमपोज्योतिष्यदोवायौनभस्यमुम् ॥ कूटस्थेतच्चमहतितदव्यक्तेऽक्षरेतुतत् ३० इत्यक्षरतयात्मानंचिन्मात्रमवशेषितम् ॥ ज्ञात्वाद्वयोथविर मेद्दग्धयोनिरिवानलः ३१ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेसप्तमस्कंधेत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ नारदउवाच ॥ कल्पस्त्वेवंपरिव्रज्यदेहमात्रावशेषितः॥ ग्रामैकरात्रविधिनानिरपेक्षश्चरेन्महीम् १ बिभृयाद्यद्यसौवासःकौपीनाच्छादनंपरम् ॥ त्यक्तंनलिंगदंडाभ्यामन्यत्किंचिदनापदि २ एकएवचरेद्भिक्षुरा त्मारामोऽनपाश्रयः ॥ सर्वभूतसुहृच्छांतोनारायणपरायणः ३ पश्येदात्मन्यदोविश्वंपरेसदसतोव्यये ॥ आत्मानंचपरंब्रह्मसर्वत्रसदसन्मये ४

र्वकं वेदमध्यापयेत्पश्चाच्छौचाचारांश्चशिक्षयेदितिवचनात्   ब्रह्मचारिणोध्ययनप्रारंभेणाधीतवेदत्वंयुज्यतइतिवासंन्यासाश्रमश्चतुर्द्धाभिद्यते   कुटीचकोबहुदकोहंसःपरमहंसइति   तत्रपरमहंसधर्मः कथ्यतइत्यर्थद्योतकोवातुशब्दोनिरपेक्षः   अलोलुपः १   देहमात्रावशेषितइत्यस्यापवादमाह   बिभृयादिति   यद्यसौभिक्षुरप्सुत्यक्तंवासःपरंपश्चात्प्रतिनिधिलक्षणंबिभृयाद्धर्तुमिच्छेत्त र्हिकौपीनलक्षणमाच्छादनंबिभृयादथवाकौपीनंशीतातपनिवारकमेकमाच्छादनंचबिभृयात्परंनाविभृयादित्यर्थः सीतातपनिवारार्थमेकमाच्छादनंयतेः कौपीनात्परमित्याहुरेकेनान्याद्विनावपुरीतिवचनात् कौपीनाच्छादनंचेत्येकवद्भावः नन्वयंयतिरितिकेनज्ञातुंशक्यतेतत्राह नलिंगेति लिंगदंडाभ्यांविनाकिंचित्नाविभृयात् लिंगंचक्रशंखादिमुद्राधारणं कमंडल्वादिकंवा सर्वभूताहितःशांतस्त्रिदंडीसक मंडलुरितिवचनात्   वाक्कायचेतसांयमनंत्रिदंडित्वं   लिंगदंडाभ्यामितिविशेषणादेकएवतुलक्षणोदंडोन्यथापरमहंसत्वंनस्यात्   दंडोवाग्देहचेतसामितिवक्ष्याति   २   अनपाश्रयः ग्रामाद्यावासवि धुरः   यथाहयाज्ञवल्क्यः   एकारामःपरिव्रज्यभैक्षार्थंग्राममाश्रयेत्   अप्रमत्तश्चरेद्भैक्ष्यंसायाह्नेनुपलक्षितइतिवचनात्   ३   नारायणपरत्वंदर्शयति   पश्येदिति   अदोविश्वमात्मनिपश्येत्   तदाधारत्वे नस्थितमितिशेषःआत्मनीतिजीवःकिंनस्यादित्यत्राह परइति सदसतःपरेउत्कर्षेवाचित्वेनाविकल्पात्सर्वनामसंज्ञानास्ति जीवस्यसंसारित्वेनानुत्कृष्टत्वाभिदाहशोन्योस्तीत्याह अव्ययइति नैतावता पूर्वतइत्याह आत्मानंचेति सर्वत्रसदसन्मयेजगतिअवसितमात्मानंपरंब्रह्मपश्येदीदृशंनामचिंतनं ४

सुप्तप्रबोधयोःसुप्तिजाग्रतोःसंधौअरुणोदयकालेशयनप्रारंभकालेवात्मनःस्वस्यगतिं सतासौम्यतयासंपन्नोभवति अतःप्रबोधोस्मादित्यादिप्रमाणबलात्परमात्माधीनलक्षणांस्थितिंहरेश्चस्वातंत्र्यलक्ष
णंपश्यन्बंधंमोक्षंमायामात्रमयंहरेरिच्छयानिर्मितंनातंपश्यन्वस्तुतः स्वातंत्र्येणनान्याधीनत्वेनपश्येत् ५ मृत्युंध्रुवमितिनाभिनंदेत् । स्वजीवितंवाऽध्रुवमिति तर्हिकथंनिश्चयइतितत्राह कालमि
ति भूतानांप्रभवाप्ययंकालाख्यभगवदधीनंप्रतीक्षेत किंबहुनासर्वंभगवदधीनमितिपश्येत् ६ जीविकांचेतनादिलक्षणां वेदवादमतीत्यतर्कान्वैशेषिकादिशास्त्रनिष्ठितान् अप्रयोजकंपक्षंसिद्धांतं
नाप्रयोजनपक्षीस्यान्नवृथाशिष्यबंधकृत् नचोदासीनशास्त्राणिनाविरुद्धानिवाभ्यसेत् ७ नव्याख्ययोपजीवेतननिषिद्धान्समाचरेत् एवंभूतोयतिर्यातितदेकशरणोहारिमितिनिर्णीतमानं बहून्ग्रंथानुवे
ष्णवाभासान्मोक्षविरुद्धान्वात्स्यायनादीन्ज्योतिःशास्त्रादीन् व्याख्ययोपजीवनंनकुर्यात् आरंभान्निषिद्धान्कृष्यादीन् ८ कृष्यादिनोत्पन्नद्रव्येणदानादिधर्मसंपादनोपपत्तेःकथमारंभान्नारभेतत्यु
च्यतइतितत्राह नयतेरिति प्रायोयतेराश्रमोधर्महेतुर्नभवति किंतु निरंतरोपासनयाज्ञानहेतुः ज्ञानाधिकारेप्रवृत्तस्यकर्माधिकारप्रवृत्तिरधःपातहेतुःस्यात् ईश्वराज्ञोल्लंघनदोषापातात् समेब्रह्मणि
चित्तंसततस्मरणसमर्थमंतःकरणंयस्यसतथातस्यैवंविधस्ययतेः आश्रमलक्षणदंडादिसाधारणंनचावश्यकमित्याह बिभृयादिति यदाहयाज्ञवल्क्यः नाश्रमःकारणंधर्मेक्रियमाणोभवेद्धिसः अतोयदा

सुप्तप्रबोधयोःसंधावात्मनोगतिमात्मदृक् ॥ पश्यन्बंधंचमोक्षंचमायामात्रंचवस्तुतः ५ नाभिनंदेद्ध्रुवंमृत्युमध्रुवंवास्वजीवितम् ॥ कालंपरंप्रतीक्षेतभू
तानांप्रभवाप्ययम् ६ नासच्छास्त्रेषुसज्जेतनोपजीवेतजीविकाम् ॥ अतिवादांस्त्यजेत्तर्कान्पक्षंकंचिन्नसंश्रयेत् ७ नशिष्याननुबध्नीतग्रंथान्नैवाभ्यसेद्बहू
न् ॥ नव्याख्यामुपजीवेतनारंभान्नारभेत्क्वचित् ८ नयतेराश्रमःप्रायोधर्महेतुर्महात्मनः ॥ शांतस्यसमचित्तस्यबिभृयादुतवात्यजेत् ९ अव्यक्तलिंगो
व्यक्तार्थोमनीष्युन्मत्तबालवत् ॥ कविर्मूकवदात्मानमदृश्योदर्शयेन्नृणाम् १० अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनम् ॥ प्रह्लादस्यचसंवादंमुनेराजगर
स्यच ११ तंशयानंधरोपस्थेकावेर्यांसह्यसानुनि ॥ रजस्वलैस्तनूदेशैर्निगूढामलतेजसम् १२ ददर्शलोकान्विचरन्लोकतत्त्वविवित्सया ॥ वृतोमात्यैः
कतिपयैःप्रह्लादोभगवत्प्रियः १३ कर्मणाकृतिभिर्वाचालिंगैर्वर्णाश्रमादिभिः ॥ नाविंदतजनोयंवैसोसावितिनचेतिच १४ तंनत्वाभ्यर्च्यविधिवत्पाद
योःशिरसास्पृशन् ॥ विवित्सुरिदमप्राक्षीन्महाभागवतोसुरः १५ ॥ प्रह्लादउवाच ॥ बिभर्षिकायंपीवानंसोद्यमोभोगवान्यथा ॥ वित्तंनैवाद्यमवतो
भोगोवित्तवतामिह १६ भोगिनांखलुदेहोयंपीवाभवतिनान्यथा १७

त्मनःपथ्यंपरस्यनतदाचरेत् ९ बाह्यलिंगाभावेप्यांतरंलिंगमस्तीत्याह अव्यक्तेति अव्यक्तंजनेनाज्ञातंमानसंकृष्णंलिंगंयस्यसतथा विद्यातपआदिभिरप्रकटितस्वरूपोवा तर्हिस्यकिंवक्तव्यमत्राह
व्यक्तार्थइति अपरोक्षीकृतभगवत्स्वरूपलक्षणपुरुषार्थः अनेनालिंगादिदंडधारणमेवंविधस्यनावश्यकमन्यस्येत्युक्तंभवति मनीषीनिरंतरमननशीलः अव्यक्तस्वरूपंदर्शयति अदृश्यः प्राकृ
तजनाक्षेपः कविरतिक्रांतदर्शी १० अत्रापरोक्षज्ञानायपत्याचारे । इतिहासशब्दार्थमाह पुरातनमिति आजगरस्यअजगरव्रतधारिणः ११ सह्यसानुनिसह्याख्यपर्वततटे कावेर्यांकावेर्यु
त्पत्तिक्षेत्रे तनूदेशैःशरीरावयवैः १२ विवित्सयावेदितुमिच्छया १३ सएवदेवदत्तोसौनवेतिनाविंदत नज्ञातवान् १४ १५ भोगवान्संपन्नः ननुपरिणममानस्यदेहस्यपीनत्वविशेषःपरिणा
मोपिकस्माद्वित्स्यान्मदिरासेव्यस्येवाकिमत्रचोद्यमत्राह वित्तमिति सत्यंकृष्याद्युद्योगवतोदेहिनोव्रीह्यादिवित्तंभवतीहलोकेतद्वतांभोगःखलु भोगिनामयंदेहःपीनोभवति हेत्वंतरंनास्ती
त्याह नान्यथेति १६ १७

भक्तेपितथास्यादितितत्राह नतइति अर्थोवित्तं यतोवित्तात्पीवेति यत्तस्मात् बतविस्मयोजायते लोकेनिमित्तांतराभावेसतिपीनत्वंभोगित्वेनदृष्टं अत्रभोगित्वंनदृश्यतेपीनत्वंतुदृश्यते तस्मि
न्निमित्तांतरमस्ति तदस्माकंश्रोतुंक्षमंचेद्वदेत्यन्वयः १८ इतोपिनिमित्तांतरेणभाव्यमन्यथाकवित्वादयोभोगिगुणानस्युरित्याह कविरिति नचेत्तर्हि वेदाननुभवसि अन्नमयंहिसौम्यमनआपो
मयःप्राणस्तेजोमयीवागितिश्रुतेः यःकंटकैर्वितुदतिचंदनैर्यश्चलिंपति अक्रुष्टोपरिक्रुष्टश्चसमस्तस्यचतस्यचेतिश्रुतेः सर्वस्यसमः नद्वेक्षिनद्वेषंकरोषिनौषि स्तुतिंकरोषि अनेनसमत्वंविवृतं १९ इतर
त्रविरक्त्याश्रीनारायणचरणारविंदस्मरणमकरंदपानमेवपीनत्वेनिमित्तमितिपरिहारमभिप्रेत्यप्रह्लादंप्रतिब्रूतेइत्याह नारदइति २० ज्ञानिष्वेकोभवानिदंवेदेत्यन्वयः इदमितिकिंकेनसाधनेनवेदअत्रा
ह वेदेति भवानध्यात्मचक्षुषापरमात्मानुग्रहोत्पन्नज्ञानेननृणामीहोपरमयोःप्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणयोर्मार्गयोःपदंनिश्चितंविषयस्थानंवेदेतिशेषः २१ देहिनामज्ञानसंभवात्तेष्वेकत्वात्ममापितद्विषयं
ज्ञानंनास्तीतिकिंनस्यादित्याशंक्यसत्यंविशेषोस्तितवेत्याह यस्येति हृद्गतत्वंसामान्यमितिमत्वाश्लिष्टइत्युक्तं केवलयाफलानामाकांक्षया ध्वांतमज्ञानलक्षणं अन्यत्रांधकारमज्ञानं तत्त्वाप्रतिप
त्तौकारणत्वेनदृष्टंयतस्तवनास्ति तस्माद्भवान्जानातीत्यर्थः २२ यद्यपिवक्तव्यांशोनास्त्यथापीदमप्राक्षीदित्येकविषयप्रश्नःकृतःपरिहारेप्रश्नानित्याद्यनेकविषयःकथमयंसंगच्छतइतिचेत् निरुद्य
मस्यवित्तंकथं निर्वित्तस्यभोगःकथमभोगिनःपीनत्वंकथमितिप्रश्नानामपिबहुत्वात् इदमित्यस्याव्ययत्वेनजातिविशेषत्वेनचोपपत्तेः । तवप्रश्नान्ब्रूमहत्यनेनतदनुवादःक्रियतेउतपरिहारः । ना

नतेशयानस्यनिरुद्यमस्यब्रह्मन्निहार्थोयतएवभोगाः ॥ अभोगिनोयंतवविप्रदेहःपीवायतस्तद्वदनःक्षमंचेत् १८ कविःकल्पोनिपुणदृक्चित्रप्रियक
थःसमः ॥ लोकस्यकुर्वतःकर्मशेषेनद्वेक्षिनौषिवा १९ ॥ नारदउवाच ॥ सइत्थंदैत्यपतिनापरिपृष्टोमहामुनिः ॥ स्मयमानस्तमभ्याहतद्वागमृतयंत्रितः
२० ॥ ब्राह्मणउवाच ॥ वेदेदमसुरश्रेष्ठभवान्नन्वार्यसंमतः ॥ ईहोपरमयोर्नृणांपदमध्यात्मचक्षुषा २१ यस्यनारायणोदेवोभगवान्हृद्गतःसदा ॥ भक्त्या
केवलयाश्लिष्टोधुनोतिध्वांतमर्कवत् २२ अथापिब्रूमहेप्रश्नांस्तवराजन्यथाश्रुतम् ॥ संभाषणीयोहिभवानात्मनःशुद्धिमिच्छता २३ तृष्णयाभववाहि
न्याग्राम्यकामैरपूर्णया ॥ कर्माणिकार्यमाणोहंनानायोनिषुयोजितः २४ यदृच्छयालोकमिमंप्रापितःकर्मभिर्भ्रमन् ॥ स्वर्गापवर्गयोर्द्वारंतिरश्चांपुनरस्य
च २५ अत्रापिदंपतीनांचसुखायान्यापनुत्तये ॥ कर्माणिकुर्वतांदृष्ट्वानिवृत्तोस्मिविपर्ययम् २६

द्योऽदर्शनात् द्वितीयोपितद्वाचकपदप्रयोगाभावादनुपपन्नः तवप्रश्नानुद्दिश्यपरिहारान्ब्रूमहइतिपक्षोपिगौरवादयुक्तइतिचेदुच्यते ब्रूञ्व्यक्तायांवाचीतिधातोर्व्यक्तिर्नामस्पष्टीकरणंतस्यपरिहारार्थोप
पत्तेः यथाश्रुतमित्यनेनापिस्पष्टीकरणप्रतीतेरिति ननुयदज्ञातज्ञापकंतदेवोपादेयं नचेदंतथा । प्रह्लादस्यभगवदनुग्रहेणज्ञाताशेषार्थत्वादतःकस्मैस्पष्टीक्रियतइत्याशंक्यतदज्ञातमस्माभिर्नबोध्यते
किंतुमहत्संभाषणलक्षणार्थसेवयांतःकरणशुद्धिःस्यादितिमत्वास्पष्टीक्रियतइत्याह संभाषणीयइति अनेनब्रूमहइत्यात्मनेपदार्थोविवृतइतिज्ञायते २३ निवृत्तिमार्गएवसंसारोन्मूलनहेतुरितिवक्तुं प्रवृ
त्तिमार्गस्तुनानादुःखहेतुत्वेनहेयःप्रेक्षावतेत्येतत्स्वानुभवसिद्धमित्याह तृष्णयेति भववाहिन्यानदीवद्वर्तमानयासंसारापादिकयावा इतरनदीनामृतुभेदेनपूर्त्यपूर्तीस्यातां नास्याःकदापिपूर्तिरित्याह
ग्राम्येति २४ यदृच्छयादैवेच्छया लोकंशरीरंयस्माल्लोकात्प्रेत्येतिश्रुतेः नकेवलंस्वर्गादेर्द्वारंकिंतुतिर्यगादिजन्मनोपिकारणमित्याह तिरश्चामिति अस्यमनुष्यशरीरस्यापिद्वारमितिशेषः २५ कृष्या
द्युद्योगवतोवित्तंस्यादित्यादिनायदुक्तंसुखंस्यादितितत्परिहरति अत्रापीति अत्रापिमनुष्यशरीरेपिदंपतीनांविपर्ययंदुःखंदृष्ट्वानिवृत्तिमार्गमाश्रितोस्मीत्यन्वयः अन्यापनुत्तयेसुखादन्यस्यदुःखस्यनि
रासाय । सुखायकर्माणिकरोतिलोकोनतैःसुखंनान्यदुपारमंवेतिस्वोक्तेः २६

कर्मणोनिवृत्तस्यदुःखस्यनिरासायसुखावाप्तौकिमंतरंगमित्याशंक्यपरि सुखस्वरूपाद्भिन्नंतर्हितत्प्राप्तौयत्नःकर्तव्योनचैवंस्वरूपत्वात् सुखस्यतद्व्यक्तौस्वरूपाच्छादकसर्वनिषिद्धकर्मनिवृत्त्याविर्भूतभगव
त्प्रसादएवमुख्यनिमित्तमित्याह सुखमिति बलमानंदओजश्चसहोज्ञानमनाकुलम् स्वरूपाण्येवतुजीवस्यव्यज्यंतेपरमाद्विभोरित्यादिहिशब्देनदर्शयति अस्यात्मनोजीवस्यस्वरूपभूतंयत्सुखंतत्सर्वेहोपरतेः
प्रसन्नात्सर्वापूर्णेहाचेष्टायस्यसर्वेहः । कोह्येवान्यादितिश्रुतेः । उपाऽधिकाऽत्युद्रिक्तारतिरानंदोयस्यसउपरतिःयदेषआकाशआनंदोनस्यादितिश्रुतेःसर्वेहश्चउपरतिश्चसर्वेहोपरातिस्तस्माद्धरेराविर्भवतीति
शेषः उपोधिकइतिसूत्रात् ततःकिंतत्राह मनःसंस्पर्शजानिति मनोधिष्ठितेंद्रियाणांविषयैः संस्पर्शनात्संबंधात् । जाताञ्छस्तान्स्रगादिभोगान्नसंविशेत्नसेवेत । बुद्धिमानितिशेषः २७ एतदंगी
कारविरुद्धस्यबाधकमाह इतीति । आत्मनइत्येतदुक्तमित्येवंतत्रसिद्धमितिशेषःइतिशब्दःप्रकारवचनः । तत्रपुमान्संतंसदातनंस्वार्थंपुरुषार्थंविस्मृत्याऽसतिभगवत्प्रसादेननिवर्तमाने द्वैतेऽन्यथाज्ञाने
विषये । विचित्रांसुरनरादिनानायोनिविषयांघोरांसंसृतिमाप्नोतीत्यन्वयः २८ स्वतृष्णायाअनिवृत्तकत्वात्संसारस्यघोरत्वमितीममर्थंसदृष्टांतमाह जलमिति । तदुद्भवैर्जलोद्भवैः शैवलादिभिरज्ञोज्ञानर
हितोऽजितेंद्रियोमृगतृष्णांसूर्यमरीचिसंपृक्तसलिलंयथोपधावेत्तथा स्वतःस्वतंत्राद्धरेरन्यत्रदेवदत्तादावर्थदृक्पुरुषार्थदर्शी २९ ननुपुरुषार्थंसाधनत्वेनजातैर्देहादिभिरनुष्ठिताः क्रियाःसुखादिहेतवःस्युरि

सुखमस्यात्मनोरूपंसर्वेहोपरतेर्हियत् ॥ मनःसंस्पर्शजान्दृष्ट्वाभोगाञ्छस्तान्नसंविशेत् २७ इत्येतदात्मनःस्वार्थंसंतंविस्मृत्यवैपुमान् ॥ विचित्रामसति
द्वैतेघोरामाप्नोतिसंसृतिम् २८ जलंतदुद्भवैश्छन्नंहित्वाज्ञोजलकाम्यया ॥ मृगतृष्णामुपाधावेत्तथान्यत्रार्थदृक्स्वतः २९ देहादिभिर्दैवतंत्रैरात्मनःसुख
मीहतः ॥ दुःखात्ययंचानीशस्यक्रियामोघाःकृताकृताः ३० आध्यात्मिकादिभिर्दुःखैरविरक्तस्यकर्हिचित् ॥ मर्त्यस्यकृच्छ्रोपनतैरर्थैःकामैःक्रिये
तकिम् ३१ पश्यामिधनिनांक्लेशंलुब्धानामजितात्मनाम् ॥ भयादलब्धनिद्राणांसर्वतोपिविशंकिनाम् ३२ राजतश्चौरतःशत्रोःस्वजनात्पशुपक्षितः ॥
अर्थिभ्यःकालतःस्वस्मान्नित्यंप्राणार्थवद्भयम् ३३ शोकमोहभयक्रोधरागक्लैब्यश्रमादयः ॥ यन्मूलाःस्युर्नृणांजह्यात्स्पृहांप्राणार्थयोर्बुधः ३४ मधुका
रमहासर्पौलोकेस्मिन्नोगुरूत्तमौ ॥ वैराग्यंपरितोषंचप्राप्तायच्छिक्षयावयम् ३५

त्याशंक्य भगवदर्पणबुद्धिचिकित्साराहिताव्यर्थाइत्यात्याह देहादिभिरिति । याया: कृताकृताः क्रियास्तास्ताः सर्वाअपिमोघाः तत्रहेतुगर्भविशेषणम् अनीशस्येशविरुद्धस्य ३० इतोपिविरक्तापाद
नेनप्रयत्ननीयम् आध्यात्मिकादिक्लेशग्राहगृहीतत्वेनडुंडुभग्रस्तमंडूकवत्समृद्धशारीरबलाभावात् कृतांतपाशबद्धगलस्यपुरुषस्यपुरतोनिहितक्षीरासववद्व्यर्थीचित्तामित्याह आध्यात्मिकादिभिरिति
कामैः शब्दादिविषयैः ३१ कस्यचिददृष्टबलादुपार्जितवित्तस्यसमृद्धशारीरबलस्यापिलोभाभिभूतमनस्कत्वेनापिभोगोदुर्घटइत्याह । पश्यामीति ३९ प्राणार्थवद्भयम् अर्थवतः प्राणभयंभवतिप्राणव
तोर्थवतश्चेतिवा ३३ ननुसर्वानर्थशमनेकिंकारणमित्याशंक्यस्पृहासर्वापदोनिदानमतस्तस्त्यागएवप्रथमतःकारणमित्याह शोकेति । यास्पृहामूलंयेषांतेतथाप्राणेऽर्थेचस्पृहां । वैष्णवातिद्धांतवि
रोधिनोजनात् प्राणसंकटेप्राप्तेप्राणरक्षणेस्पृहापिनकार्याकिमुतार्थइतिप्रदर्शनायप्राणग्रहणम् ३४ वित्तवतःप्राणभयंवित्तस्पृहयाशोकादिकंस्यादित्याद्युक्तमर्थंमधुकराजगरदृष्टांतेनबोधयति मधुकरेति। ३४
गुरूत्तमायाशिक्षासाऽऽभ्यामेवाप्तेतिगुरूत्तमावित्यूचे ३५

---

१ सर्वानर्थाशमनेइतिपाठान्तरंतदाश्रयहेत्यन्वयः २ वैष्णवानाम् तत्सिद्धान्त विरोधिमनादित्यर्थः

यथावर्तमधुव्रर्वहत्वान्योमधुहरति तथा वित्तापादकैर्हत्वाकृच्छ्रादर्जितंराजाद्यन्यतमोहरेत् मधुव्रतस्थितिंदृष्ट्वासर्वकामेभ्योविरागःशिक्षितः ३६ उदरपोषणप्रयत्नशून्योनीहः । नोचेद्यदृच्छयाऽप्रा प्तंचेन्महाहिरजगरः ३७ भूरिगुणोपेतंकर्हिचिद्दिवाह्वयेवभुक्त्वानक्तंभुंजेकस्मिंश्चिद्दिनेनक्तंअभुक्त्वाह्निभुंजे ३८ ३९ क्षौमंदुकूलमित्यादिकमेकस्मिञ्जन्मनिबहुजन्मनिचेतिपथायोग्यमंगीकर्तव्यं दैवलब्धेनभुंजेइतिदिष्टभुक् । क्षौमाद्याच्छादनंगजादिभिश्चरणंक्षत्रजन्मनि प्रासादादिशयनम् । भूपृष्ठशयनंचपश्वादिजन्मनि । भस्मादौशयनंश्वानादिजन्मनि बाल्येचअजिनादि अजिनाद्याच्छाद नमृष्यादिजन्मनि अस्मिञ्जन्मनि जन्मांतरेवा । दिग्वासाःदिगंबरः ४० ४१ ४२ सत्त्वादिगुणस्वभावेनविषमंसात्त्विकराजसतामसभेदभिन्नंसर्वेभ्योभयंमत्तइतियतिधर्मत्वात्भूतानांभद्रमेवाशा से तत्रापिभगवत्स्वा।मित्वंनविस्मरामीत्याह आशासइति उतेत्याशासइत्यनुवर्तते जगतएकएवस्वामीतिभावमैकात्म्यं उताशासेकस्मिन्विषयेमहात्मनिभगवद्विषयइत्यर्थः ४३ तुर्याश्रमस्थेनवि हितोपासनानंतरमिदंचकर्तव्यंब्रह्मप्राप्तिमार्गत्वादित्याह । विकल्पमिति । विकल्पंजगच्चित्तेमनोवृत्त्याभिमानिविन्यसेज्जुहुयात् । जगच्चित्ताख्याग्न्याधीनमितिचिंतयेत् । चित्तमग्निमर्थैःभ्रममाणे

विरागःसर्वकामेभ्यःशिक्षितोमेमधुव्रतात् ॥ कृच्छ्राप्तंमधुवद्वित्तंहत्वाप्यन्योहरेत्पतिम् ३६ अनीहःपरितुष्टात्मायदृच्छोपनतादहम् ॥ नोचेच्छयेब ह्वहानिमहाहिरिवसत्त्ववान् ॥ ३७ ॥ क्वचिदल्पंक्वचिद्भूरिभुंजेन्नंसाध्वसाधुवा ॥ क्वचिद्भूरिगुणोपेतंगुणहीनमुतक्वचित् ॥ ३८॥ श्रद्धयोपहृतंक्वापिक दाचिन्मानवर्जितम् ॥ भुंजेभुक्त्वाथकस्मिंश्चिद्दिवानक्तंयदृच्छया ३९ क्षौमंदुकूलमजिनंचीरंवल्कलमेववा ॥ वसेन्यदपिसंप्राप्तंदिष्टभुक्तुष्टधीरहम् ४० क्वचिच्छयेधरोपस्थेतृणपर्णाश्मभस्मसु ॥ क्वचित्प्रासादपर्यंकेकशिपौवापरेच्छया ॥ ४१ ॥ क्वचित्स्नातोनुलिप्तांगःसुवासाःस्रग्व्यलंकृतः ॥ रथेभाश्वैश्चर न्क्वापिदिग्वासाग्रहवत्क्वचित् ॥ ४२ ॥ नाहंनिंदेचनस्तौमिस्वभावविषमंजनम् ॥ एतेषांश्रेयआशासेउतैकात्म्यंमहात्मनि ॥ ४३ विकल्पंजुहुयाच्चि त्तेतन्मनस्यर्थविभ्रमे ॥ मनोवैकारिकेहुत्वामायायांवैजुहोत्यमुम् ॥ ४४ ॥ आत्मानुभूतौतांमायांजुहुयात्सत्यदृङ्मुनिः ॥ ततोनिरीहोविरमेत्स्वानु भूत्यात्मनिस्थितः ॥ ४५ ॥ स्वात्मवृत्तंमयेत्थंतेसुगुप्तमनुवर्णितम् ॥ व्यपेतंलोकशास्त्राभ्यांभवान्हिभगवत्प्रियः ४६

भगवत्युपाधावमानेमनसिमनोनामेंद्राधीनतयातिष्ठतीतिचिंतयेत् । मनइंद्रंवैकारिकेरुद्रेहुत्वासांचिंत्यामुंरुद्रंमायायांप्रकृतिविकारेमहत्तत्त्वोविरिंचेसांचिंत्यतांमायांतांविरिंचंवात्मानुभूतौचित्प्रकृतौजुहुया त्चिंतयेत् । चित्ताख्याग्नेरधीनंहिजगदेतद्धिचिंतयेत् । मनोनामेंद्रवशगमग्निंवमतिंचिंतयेदितिवावाक्यात्सर्वमवगंतव्यं अत्रजडकार्यस्यजडकारणात्मकत्वं चेतनस्यचेतनाधीनत्वं चिंतनीयमि त्यर्थः । तामात्मानुभूतिंस्वानुभूतेर्लक्ष्म्याआत्मनिस्वामिनिपरमात्मनिरंतरंचिंतयेत् ततोमुनिरनंतरंकृतकृत्यः वेतावेचस्यसर्वस्यमुनिःसद्भिरुदाहृतः इत्युक्तमालावचनात् । किंचसत्यंसाधुगुणंपूर्णं विष्णुंपश्यतीतिसत्यदृक् स्वानंदानुभवात्मनिस्वमाहिम्निस्थितः । महिम्निस्वेमहीयतइतिवचनात् । स्वरूपानंदज्ञानात्मनिब्रह्मणिस्थितइतिवा निरीहोनिषिद्धचेष्टारहितोविरमेत् कृत्यादितिशेषः ४४ ४५ प्रतिपादितमर्थंनिगमयति स्वात्मेति मयास्वात्मनोममवृत्तंतुभ्यमनुवर्णितमित्यन्वयः । स्वात्मनोजीवस्यवापरमात्मनोवा । कीदृशं मुखतोलोकशास्त्राभ्यांव्यपेतंरहितं । आंतरतोविपरी तत्वेनप्राप्तंशास्त्रसिद्धत्वाच्छास्त्रीयामित्यर्थः । अशास्त्रीयत्वान्मुखतःशास्त्रापेतमिदंविदुः । शास्त्रनिर्णयगम्यत्वाच्छास्त्रीयमभिधीयतइतिवचनादुक्तएवार्थः । इदंसिद्धमित्यभिप्रेत्याह भवानिति ४६

१ तुर्यावस्थेनेति पाठान्तरम् २ मुखतः आपाततः अशास्त्रीयत्वात् शास्त्रेणाप्रतीतत्वात् शास्त्रव्यपेतम् । शास्त्रनिर्णयगम्यत्वाच्छास्त्रीयमेवेतिभावः । टी ०

ततः प्रह्लादेनाकिंकृतमित्यतस्तद्गमनमाह नारदइति पारमहंस्यंपरमहंसानांनिवृत्तिमार्गे स्थानांविद्यमानम् ४७ इति श्रीभागवतेम० सप्तमस्कंधेवि० टी० चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ सर्ववर्णाश्रमाणांगृहाश्रमम्
लत्वात्सूचीकट्यान्यायेनवर्णाद्याश्रमधर्मंनिरूप्यगृहाश्रमधर्मंनिरूपयत्यस्मिन्नध्याये । तत्र नापृष्टःकस्यचिद्ब्रूयादितिन्यायात् युधिष्ठिरःपृच्छतीत्याह । युधिष्ठिरइति । एतांपदवीमन्याश्रमविषयां विधि
नाक्रमेण १ नैष्कर्म्यं मोक्षसाधनत्वम् २ गृहोचिताःक्रियाः पंचयज्ञलक्षणाः । पंचयज्ञमसिद्ध्यर्थंविद्यांचाध्यात्मिकींजपेत् बलिकर्मस्वधाहोमस्वाध्यायातिथिसत्क्रियाः । भूतपित्रमरब्रह्ममनुष्याणां
होमस्वाहेतियाज्ञवल्क्यः । वासुदेवार्पणंकुर्वन्नितिशेषः ३ उपशांतजनेनसंन्यासिजनेनाहृतंकामितम् ४ स्वप्नंहष्टोत्थितःस्वप्नदृष्टपदार्थसंगंयथाजहाति तथाजायादिसंगंमुंचेदित्यन्वयः ५ यावद
र्थोयावद्देहयात्राप्रयोजनेदेहादावुपासीनोवतिष्ठमानस्तत्रदेहादौरक्तवत्स्निग्धवन्नरवान्नरत्वंन्यसेत्त्यजेत् । यतिर्भवेदित्यर्थः ६ ७ अंतरिक्षंद्यावापृथिव्योर्मध्यभवमच्युतेननिर्मितंयद्वित्तमुपयुंजीरन्
लोकाइतिशेषः । तत्सर्वंजानन्स्वकीयमितिनस्वीकुर्यात् ८ यावदर्थइत्युक्तंविवृणोति । यावदिति जठरंयावदन्नैर्भ्रियेतगृह्णाति तावदन्नंस्वत्वंस्वकीयमितिस्वीकुर्यात् । ततोधिकादानेदंडयोग्यमि

नारदउवाच ॥ धर्मंपारमहंस्यंवैमुनेःश्रुत्वासुरेश्वरः ॥ पूजयित्वाततःप्रीतआमंत्र्यप्रययौगृहान् ॥ ४७ ॥ इति श्रीभागवतेमहापुराणेसप्तमस्कंधेचतुर्दशो
ध्यायः ॥ १४ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ गृहस्थएतांपदवींविधिनायेनचांजसा ॥ यायाद्देवऋषेब्रूहिमादृशोगृहमूढधीः ॥ १ ॥ नारदउवाच ॥ साधुपृष्टंमहा
भागलोकानामनुगृह्णता ॥ तत्त्वेनतदहंवक्ष्येनैष्कर्म्यंयेनकर्मणाम् ॥ २ ॥ गृहेष्वेवस्थितोराजन्क्रियाःकुर्वन्गृहोचिताः ॥ वासुदेवार्पणंसाक्षादुपासीतम
हामुनीन् ॥ ३ ॥ शृण्वन्भगवतोभीक्ष्णमवतारकथामृतम् ॥ श्रद्दधानोयथाकालमुपशांतजनावृतम् ४ तत्संगाच्छनकैःसंगमात्मजायात्मजादिषु ॥
विमुंचेन्मुंचमानेषुस्वयंस्वप्नवदुत्थितः ५ यावदर्थमुपासीनोदेहेगेहेचपंडितः ॥ विरक्तोरक्तवत्तत्रनृलोकेनरतांन्यसेत् ६ ज्ञातयःपितरौपुत्राभ्रा
तरःसुहृदोपरे ॥ यद्वदंतियदिच्छंतिअनुमोदेतनिर्ममः ७ दिव्यंभौमंचांतरिक्षंवित्तमच्युतनिर्मितम् ॥ तत्सर्वमुपयुंजीरन्नस्वीकुर्यात्स्वतोबुधः ८ याव
द्भ्रियेतजठरंतावत्स्वत्वंहिदेहिनाम् ॥ अधिकंयोभिमन्येतसस्तेनोदंडमर्हति ९ मृगोष्ट्रखराश्वमर्काखुसरीसृपविमक्षिकान् ॥ आत्मनःपुत्रवत्पश्येत्तैरेषा
मंतरंकियत् १० त्रिवर्गंनातिकृच्छ्रेणभजेतगृहमेध्यपि ॥ यथादेशंयथाकालंयावद्दैवोपपादितम् ११ आश्वभ्योंतेवसायिभ्यःकामान्संविभजेद्यथा ॥
अप्यैतान्महतोदारान्नृणांसत्त्वग्रहेहोयतः १२ जह्याद्यदर्थेस्वान्प्राणान्हन्याद्वापितरंगुरुम् ॥ तस्यांस्वत्वंस्त्रियांजह्याद्यस्तेनह्यजितोजितः १३

त्याह अधिकमिति ९ आखुभुकूवृषदंशश्चमार्जारोमर्कटउच्यतइत्यभिधानं । वयःपक्षिणः अंतरंभेदः कियान्नकोपिपराधीनत्वाविशेषात् १० अतिकृच्छ्रेणशास्त्राविहितमार्गेणशूद्रप्रतिग्रहादिलक्षणेन गृह
मेधीगृहस्थः । अपिसर्वाश्रयत्वेपिदैवोपपादितंयद्वादिर्न्नंहिजातमयाचितोपपन्नंवा ११ कर्मांगंचेद्दारग्रहणंप्रयोजनंनग्राम्यभोगः तथात्वेतदाशापूरणस्यदुःसाध्यत्वेनतत्प्रयत्नेमहान्दोषआपद्येत त
दभिप्रायेणाह । अप्यैवेति । यदर्थेयेषामर्थेकामपूरणार्थंस्वप्राणान्जह्यात्पितरंवागुरुंवाहन्यात्तद्विरोधेसतीतिशेषः किंच यतोयेभ्योनृणांसत्त्वग्रहोसत्त्वगुणग्राहोधैर्यंनिग्रहोभवतीतिशेषः तानेतान्म
हतोदारानाप्यैवाकामान्यथायोग्यंसंविभज्यश्रेयसेघटेतेतिशेषः १२ यद्यंगनाप्राणाद्यपहारिणीविर्हितपाश्रेयसेघटनंकथमित्याशंक्याह तस्यामिति सत्त्वग्रहइत्यादिकमुत्तरत्रापिसंबध्यते अजितोपि
यस्याःसत्त्वग्रहस्तस्यांस्त्रियांतेनसत्त्वेनजितोवशंगतःसपुमांस्तस्यांस्त्रियांसत्त्वंजह्यादित्यन्वयः यदिस्वात्मानमुक्तंध्यसावर्ततेतर्हितस्यास्त्यागएववरीयानिति । इममर्थंहिशब्देनदर्शयति । इत्याधिकारांमलि

नांपिंडमात्रोपजीविनीम् । परिभूतामधःशय्यांवासयेद्व्यभिचारिणीमितिच यत्रानुकूल्यंदंपत्योस्त्रिवर्गस्तस्यवर्धते मृतेजीवतिवापत्यौयानान्यमुपगच्छति । सेहकीर्तिमवाप्नोतिमोदतेचोमयासह स्त्रीभिर्भर्तृ
वचःकार्यमेषधर्मःपरःस्त्रियइतिच १३ ग्राम्यधर्मेणशरीरमेवानित्यंक्षणिकंभयग्रस्तंभयमुपजायते । ननुनित्यमतश्चनित्यदुःखंशरीरंचकृमिविड्भस्मावसायिनवरमनेनाकाशशरीरब्रह्मज्ञानंदुरुत्पादमेतत्करु
णामंतरेणातोदुःखहेतुत्वाद्दुश्चरित्रस्त्रीत्यागएवश्रेयानिरपाशयवानाह ॥ कृमीति । तदीयदेहेनाक्रियमाणारतिर्यस्याःसातथा । आत्मापरमात्मा । अत्रात्माजीवःकिंनस्याच्छरीरप्रसंगादित्यतउक्तम्
नभश्छदिरिति । नभसश्छदिराच्छादनंयस्यसतथा नभोव्याप्यावस्थितइत्यर्थः । आकाशशरीरंब्रह्मेतिश्रुतेः । अणुर्ह्येषआत्मायंवाएतेसनीतःपुण्यंचपापंचेतिश्रुतेर्जीवस्याणुपरिमाणत्वेनसिद्धत्वात् १४
यजदेवपूजासंगतिकरणदानेष्वितिधातोः यज्ञोनारायणाख्यदेवपूजातत्करणावशेषितैः सिद्धैर्ज्ञानसाधनयोग्यैरर्थैः स्ववृत्तिंदेहयात्रालक्षणांकल्पयेत् । तत्रापिशेषेऽवशिष्टवस्तुनिस्वत्वंस्वकीयत्वंत्यजे
द्यःसप्राज्ञोमहतांसंन्यासिनांपदवीमाप्नोतीत्यन्वयः १५ देवादियागेषुतदंतर्यामित्वेनततोभिन्नत्वेनभगवत्पूजैवविधेयेत्याशयेनाह । देवानिति १६ यर्हियदास्ययज्ञाधिकारोस्तितदावासर्वायज्ञसंपदः
स्युस्तदावैतानिकविधिनाग्निहोत्रविधिनावायजेदित्यन्वयः १७ ननुमुख्यंहोमादिकरणंभगवत्प्रीतिजनकंकिंतत्राह नहीति १८ उपसंहारमुखेनोक्तार्थंनिर्धारयति । तस्मादिति ब्राह्मणआननंयस्यसतथातं

कृमिविड्भस्मनिष्ठांतंक्वेदंतुच्छंकलेवरम् ॥ क्वतदीयरतिर्भार्याक्वायमात्मानभश्छदिः १४ सिद्धैर्यज्ञावशिष्टार्थैःकल्पयेद्वृत्तिमात्मनः ॥ शेषेस्वत्वंत्यजेत्प्राज्ञः
पदवींमहतामियात् १५ देवानृषीन्नृभूतानिपितॄनात्मानमन्वहम् ॥ स्ववृत्त्यागतवित्तेनयजेतपुरुषंपृथक् १६ यर्ह्यात्मनोधिकारोस्तिसर्वाःस्युर्यज्ञ
संपदः ॥ वैतानिकेनविधिनाअग्निहोत्रादिनायजेत् १७ नह्यग्निमुखतोयंवैभगवान्सर्वयज्ञभुक् ॥ इज्येतहविषाराजन्यथाविप्रमुखेहुतैः १८ तस्माद्ब्रा
ह्मणदेवेषुमर्त्यादिषुयथार्हतः ॥ तैस्तैःकामैर्यजस्वैनंक्षेत्रज्ञंब्राह्मणाननु १९ कुर्यादपरपक्षीयंमासिप्रोष्ठपदेद्विजः ॥ श्राद्धंपित्रोर्यथावित्तंतद्बंधूनांचवित्त
वान् २० अयनेविषुवेकुह्वांव्यतीपातेदिनक्षये ॥ चंद्रादित्योपरागेचद्वादश्यांश्रवणेषुच २१ तृतीयायांशुक्लपक्षेनवम्यामथकार्तिके ॥ चतसृष्वप्यष्ट
कासुहेमंतेशिशिरेतथा २२ माघेचसितसप्तम्यांमघाराकासमागमे ॥ राकयाचानुमत्याचामासर्क्षाणियुतान्यपि २३ द्वादश्यामनुराधास्याच्छ्रवणस्ति
स्रउत्तराः ॥ तिसृष्वेकादशीचासुजन्मर्क्षसौम्ययोगयुक् २४ तएतेश्रेयसःकालानृणांश्रेयोविवर्धनाः ॥ कुर्यात्सर्वात्मनैतेषुश्रेयोऽमोघंतदायुषः २५

१९ ननुयज्ञसंभारेसतिविशिष्टफलप्रदःकालःकइतितत्राह कुर्यादिति । प्रोष्ठपदेकन्याख्येसिंहमासामावास्यामारभ्यकन्यामावास्यापर्यंते । तत्राप्यपरपक्षीयकालेश्राद्धंकुर्यादित्युभयथैवान्वेतव्यम्
तद्बंधूनांपितृमातृबंधूनांपितामहमातामहादीनाम् २० अयनेउत्तरदक्षिणसंज्ञे । विषुवेसंवत्सरांतसंक्रमणे । कुह्वाममावास्यायांश्रवणेषुश्रवणादित्रिषु । चशब्दात्सप्तम्यादित्रिषुत्रयोदश्यांच । तदुक्तम्स
प्तम्यादित्रयंचैवतथाचैवत्रयोदशी । चतस्रस्त्वष्टकाःप्रोक्ताःसर्वपक्षाद्विशेषतइति २१ वृश्चिकमासामावास्यामारभ्यमकरमासामावास्यापर्यंतःकालोहेमंतः तदुपरिकालःशिशिरःहेमंतेशिशिरेचैवानित्यश्राद्धे
गुणोत्तरमितिवचनात् अयमपिविशिष्टकालः २२ राकापौर्णमासीमघापौर्णमास्योःसंगमे शशिनिसिनीवालीस्यात्दृष्टेनष्टेकुहूरमावास्या अनुमतिरूनेराकासंपूर्णेपौर्णमासीचेतिहला
युधःराकयानुमत्यायुतानिमासनक्षत्राणि २३ यास्तिस्रःश्रवणादितारासुताराःसुयाश्चैकादशीपुण्यकालोऽत्रश्राद्धकरणंचविकल्पः । एकादश्यांश्राद्धकरणस्यानिषिद्धत्वान्नवैष्णवसिद्धांतिनस्तदाचरं
तिनैवियाश्चरंतिचवा यथैकादशीपुण्यदिनम् अत्रक्रियमाणंकर्मसफलंतथाविस्रष्वपितारास्वितिवा जन्मनक्षत्रंश्राद्धकालइतिशेषः । सौम्ययोगयुक्मृगशिरसंबंधियुक्तंदिनंच २४ २५

२६ २७ २८ सत्पात्रंविशिनष्टि विश्वमिति यस्मिन्देशेभागवतस्तस्मिंश्चराचरंसर्वंजगदस्तीतिज्ञातव्यं यतिर्यस्यगृहेभुंक्तेतत्रभुंक्तेहरिःस्वयं हरिर्यस्यगृहेभुंक्तेतत्रभुंक्तेजगत्त्रयमितिवचनात् २९
अर्चाशालग्रामादिप्रतिमा पुराणेषुभागवतादिषु विश्रुताः ३० कृष्णावेण्यादयश्चक्षेत्राणि पुरुषोत्तमादीनि अर्हैःपूज्यैरगस्त्यादिभिराश्रितान्यधिष्ठितानि ३१ फल्गुनंस्थानंहरपुरंकन्यातीर्थंवा ।
कन्यापुरंफल्गुनंस्यात्स्थानंहरपुरंचतदित्यभिधानं वाराणसीपुरीकांची ३२ ३३ हरेरर्चाश्रिताः हरिक्षेत्रादयः पुनर्वचनंसर्वस्मात्तेषांश्रैष्ठ्यद्योतनाय ३४ एतद्देशनिषेवणेनाकिंविशेषफलमि
तितत्राह धर्मइति कृष्णातरंगसंभूतपवनस्पर्शमात्रतः निर्धूतपातकाःसर्वेजनाविष्णुपदंययुरित्यादिशास्त्रेषुसहस्राधिकफलोदयत्वेनोदितः पात्रेष्वपितारतम्यमस्तितत्रमुख्यपात्रंहरिरित्याह पात्र
मिति पात्रतारतम्यवित्तमैःकविभिःपात्रंचनिरुक्तं वैमुख्यत्वेननिर्णीतंहीत्यन्वयः ३५ किंतदित्यतउक्तं हरिरिति चराचरंयन्मयंयत्स्वामिकंयद्व्याप्तंसर्वंयस्मात्तस्माद्धरिरेवमुख्यंपात्रमित्यन्वयः
इदंभवतोपिसिद्धमित्याह देवेति ब्रह्मात्मजादिषुसत्सुदेवाश्चऋषयश्चदेवर्षयस्तएवार्हतःपूजायोग्यायेष्वपिसत्सुतत्रतत्रयज्ञशालायामच्युतोगुणतोवयतःस्वरूपतश्चच्युतिरहितत्वात्श्रीनारायणोग्रपूजायां

येषुस्नानंजपोहोमोव्रतंदेवद्विजार्चनम् ॥ पितृदेवनृभूतेभ्योयद्दत्तंतद्ध्यनश्वरम् २६ संस्कारकालोजायायाअपत्यस्यात्मनस्तथा ॥ प्रेतसंस्थामृताहःसुक
र्मण्यभ्युदयेनृप २७ अथदेशान्प्रवक्ष्यामिधर्मादिश्रेयआवहान् ॥ सवैपुण्यतमोदेशःसत्पात्रंयत्रलभ्यते २८ विश्वंभागवतोयत्रजगदेतच्चराचरम् ॥ य
त्रहब्राह्मणकुलंतपोविद्यादयान्वितम् २९ यत्रयत्रहरेरर्चासदेशःश्रेयसांपदम् ॥ यत्रगंगादयोनद्यःपुराणेषुचविश्रुताः ३० सरांसिपुष्करादीनिक्षेत्राण्य
र्हाश्रितान्युत ॥ कुरुक्षेत्रंगयशिरःप्रयागःपुलहाश्रमः ३१ नैमिषंफल्गुनंसेतुःप्रभासोथकुशस्थली ॥ वाराणसीमधुपुरीपंपाबिंदुसरस्तथा ३२ नाराय
णाश्रमोनंदासीतारामाश्रमादयः ॥ सर्वेकुलाचलाराजन्महेंद्रमलयादयः ३३ एतेपुण्यतमादेशाहरेरर्चाश्रिताःपुनः ॥ एतान्देशान्निषेवेतश्रेयस्कामोह्य
भीक्ष्णशः ३४ धर्मोह्यत्रोदितःपुंसांसहस्राधिफलोदयः ॥ पात्रंचात्रनिरुक्तंवैकविभिःपात्रवित्तमैः ३५ हरिरेवैकउर्वीशयन्मयंचचराचरम् ॥ देवर्ष्यर्हत्सुवै
सत्सुतत्रब्रह्मात्मजादिषु ॥ राजन्यदग्रपूजायांमतःपात्रतयाच्युतः ३६ जीवराशिभिराकीर्णआंडकोशांघ्रिपोमहान् ॥ तन्मूलत्वादच्युतेज्यासर्वजीवात्म
तर्पणम् ३७ पुराण्यनेनसृष्टानिनृतिर्यगृषिदेवताः ॥ शेतेजीवेनरूपेणपुरेषुपुरुषोह्यसौ ३८ तेष्वीशोभगवान्राजंस्तारतम्येनवर्तते ॥ तस्मात्पात्रंहिपुरु
षोयावानात्मायथेयते ३९

पात्रतयामतस्त्वयाज्ञातइतियदतोमुख्यपात्रंहरिरित्यवधारणायुक्ता ३६ किंचप्रत्येकंपूजापिनविधेयाभगवत्पूजयातत्तृप्तिसंभवात्तन्मूलत्वात्तेषां तरुमूलनिषेचनंशाखानामिवेतिमुख्यवैष्णवसि
द्धांतमाह जीवराशिभिरिति ३७ ननुमुख्यपात्रालाभेविहितकर्मानुष्ठानविषयाभावेनतद्विधानंव्यर्थमित्याशंक्यतत्तद्योग्यपात्रंवक्तुंकंचनसृष्टिप्रकारमाह पुराणीति अनेनदयालुनाहरिणानृतिर्य
गादिसंज्ञितानिपुराणिशरीराणिसृष्टानीत्यन्वयः ततःकिंतत्राह शेतइति श्रीहरिरेषु पुरेषुभोगायतनेषुजीवेनरूपेणस्वप्रतिबिंबेनसहशेतेइतियत्तस्मादसौपुरुषइत्युच्यते जीवोपितथामितिशेषः
पुरिशयनात्पुरुषइविश्रुतिंहिशब्देनसूचयति ३८ ईशोभगवांस्तेषुपुरेषुस्थितःपुरुषनामसुजीवेषुचतारतम्येनतत्तद्भक्त्यादिगुणतारतम्यानुसारेणसन्निधानतारतम्येनवर्ततइति यस्मात्तस्मात्तद्यो
ग्यानुसारेणपुरुषोजीवराशिश्चपात्रं । तदंतर्यामिहरिस्मरणपूर्वकमितिशेषः अत्रसन्निधानतारतम्यमेवहरेर्नतुस्वरूपतारतम्यं तदुक्तं ब्रह्मादिस्थावरांतेषुनविशेषोहरेःक्वचित् । व्यक्तिमात्रविशेषेणतार
तम्यंवदंतिचेतिअत्रापीत्थंभावमाह यावानिति पुरुषेतुस्थितआत्मायावान् महिम्नायथायेनप्रकारेणज्ञायते तदानुकूल्येनजीवराशिःपात्रमित्यर्थः ३९

हरिप्रतिमापूजायाः पुरुषस्थितपुरुषनाम्नोहरेः पूजासम्यक्फलवतीत्याशयेनाह दृष्ट्वेति कविभिस्तेषांनृणांमिथआत्मनोहरेरवज्ञांदृष्ट्वात्रेतायांसपर्या क्रियायैहरेरर्चाकृतायस्मात् ४० ततःकेचि त्संश्रद्धयासपर्ययाअर्चायांहारिमुपासतयेतेषांपुरुषस्थितहरिद्विषां सोपासैहिकफलमंतरेणपरमपुरुषार्थप्रदानभवतीत्यन्वयः ४१ मुख्यपात्रमाह पुरुषेष्विति । कीदृशोब्राह्मणोमुख्यंपात्रमित्य तस्त्वद्विशिनष्टि तपसेति । तनुंप्रतिमास्थानं अत्र शिलावत्प्रतिमाःसंतोविप्राद्याश्चहरेःस्मृताइतिवचनात् विप्रादिमात्रंहरिशिलास्थानीयंनकिंतुतपआदिगुणविशिष्टब्राह्मणकुलं अन्यथाहरेरवैषासापु रुषार्थप्रदानस्यादितितदुपासाविनियसुपात्रंब्राह्मणंविदुरितिकथनंव्यर्थंस्यादतएवब्रह्माणतीतिब्राह्मणइतितत्पदंप्रायोजि ४२ ४३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेविजयध्वजटीकायांपंचदशोध्यायः ॥१५॥ कर्ममार्गोज्ञानमार्गश्चकार्पण्यांकारणेषुलयःप्रवेशलक्षणंचतत्साधनंचप्रपंचस्वरूपंचनिरूपयत्यस्मिन्नध्याये तत्रप्रथमतोब्राह्मणादपिज्ञाननिष्ठमुत्तमंपात्रं दैवोपलब्धेनद्रव्येणैवानित्यनैमित्तिकाक्रियाकरणं धर्माधर्मविवेकश्चकथ्यते । तत्रब्राह्मणान्विवेचयति कर्मेति। कर्मनिष्ठागृहस्थाः तपोनिष्ठावानप्रस्थाः स्वाध्यायनिष्ठाब्रह्मचारिणः प्रवचननिष्ठाः कुटीचकाः बहूदकाश्च योगनिष्ठा हंसाः ज्ञाननिष्ठाः परम हंसाः १ तत्रसंततेरानंत्यंमुक्तिंचेच्छताज्ञाननिष्ठायपरमहंसायकव्यानिपितृभ्योदीयमानान्यन्नानिदातव्यानीतिविधिरित्यन्वयः दैवेकर्मणिचतस्माइतिशेषः तदभावेपरमहंसाभावेइतरेभ्योहंसादिभ्यः

दृष्ट्वातेषांमिथोनृणामवज्ञामात्मनोनृप ॥ त्रेतादिषुहरेरर्चाक्रियायैकविभिःकृता ४० ततोर्चायांहरिंकेचित्संश्रद्धयाचसपर्यया ॥ उपासतउपासापिनार्थ दापुरुषद्विषाम् ४१ पुरुषेष्वपिराजेंद्रसुपात्रंब्राह्मणंविदुः ॥ तपसाविद्ययातुष्ट्याधत्तेवेदंहरेस्तनुम् ४२ नन्वस्यब्राह्मणाराजन्कृष्णस्यजगदात्मनः ॥ पुनंतःपादरजसात्रिलोकींदैवतंमहत् ४३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेसप्तमस्कंधेपंचदशोध्यायः ॥१५॥ ॥ नारदउवाच ॥ कर्मनिष्ठाद्विजाःकेचि त्तपोनिष्ठानृपाःपरे ॥ स्वाध्यायेन्येप्रवचनेअन्येचज्ञानयोगयोः १ ज्ञाननिष्ठायदेयानिकव्यान्यानंत्यमिच्छता ॥ दैवेचतदभावेस्यादितरेभ्योयथार्हतः २ द्वौदैवेपितृकार्येत्रीनेकैकमुभयत्रवा ॥ भोजयेत्सुसमृद्धोपिश्राद्धेकुर्यान्नविस्तरम् ३ देशकालोचितश्रद्धाद्रव्यपात्रार्हणानिच ॥ सम्यग्भवंतिनैतानि विस्तरात्स्वजनार्पणात् ४ देशेकालेचसंप्राप्तमुन्यन्नंहरिदैवतम् ॥ श्रद्धयाविधिवत्पात्रेन्यस्तंकामधुगक्षयम् ५ देवर्षिपितृभूतेभ्यआत्मनेस्वजना यच ॥ अन्नंसंविभजन्पश्येत्सर्वतःपुरुषात्मकम् ६ नदद्यादामिषंश्राद्धेनचाद्याद्धर्मतत्त्ववित् ॥ मुनीनांस्यात्पराप्रीतिर्यथानपशुहिंसया ७

श्राद्धादिदानंस्यात् तत्रापियथार्हतः यथायोग्यं २ अत्रभोक्तुःसंख्यानियमानाह द्वाविति ३ कुतोविस्तारोनकर्तव्यइतितत्राह देशेति स्वजनार्पणात्आत्मीयार्पणलक्षणात् 'विस्तारादेतानिदेशकालो चितश्राद्धादीनिसम्यग्नभवंतीतियत्तस्माद्विस्तारंनकुर्यादितिपूर्वेणान्वयः ४ ५ ६ यतेःश्राद्धभोजनेमुख्याधिकारित्वेमांसविधानंकथमुपपद्यतइतितदपवादत्वेनाविधत्ते नदद्यादिति शास्त्रांतरविधिमोहि तेनकेनचित्कामपरिमोक्षणेनमस्करिगानभोक्तव्यमितिविधत्ते । नचेति । नचश्राद्धभंगइत्याह धर्मेति विनामांसेनमधुनाविनादाक्षिगयाशिषा अक्षयंभवतिश्राद्धंयतिषुश्राद्धभोजिषु ग्रामेवानगरे रण्येज्ञाताभिक्षुर्वसेद्यदि तमंतरेणयच्छ्राद्धंतदासुरमथोभवेदित्यादिस्मृतेः तद्विधायकशास्त्रमासुरजनमोहनार्थत्वेनदेशकालविशेषविषयत्वेनवायोजनीयं । आमिषाभावेभोक्तुः सौहित्याभावेनपितॄणां सौहित्यंनस्यादितितत्राह मुनीनामिति मुनीनांसंयमिनांयथामांसानदनेनपराप्रीतिःसौहित्यंस्यात्तथापशुहिंसयाजातमांसेननस्यात् । यथामुनीनांपितॄणांयतिभोजनेनपराप्रीतिस्तथापशुहिंसाजाता मिषभोजनेननस्यादितिद्विरावृत्त्यायोजनीयं । वाचंयमेषसर्वज्ञमुनिशब्दःपितृष्वपिइत्यभिधानं मुनीनांसर्वज्ञानांदेवानांयथापरमाप्रीतिः तथापशुहिंसालक्षणेनयागेननेतिवा ७

श्राद्धेचतुर्थीश्रम्येवपूज्यइतिनियमः प्रायिकःतद्धर्मोयस्यास्तिसोपिमान्यइत्याशयेनाह नैतादृशइति सद्धर्ममिच्छतांनृणांभूतेषुमनोवाक्कायकर्मजस्यदंडस्यन्यासः संत्यागो यः एतादृशोधर्मः परोन्यो नास्ति अयमेवमुख्योधर्मः तस्मादेतादृशधर्मोपिश्राद्धेमान्यइत्याशयः । वेणुभिर्नभवेयतिरितिवक्ष्यति नकेवलंपश्वालंभनलक्षणहिंसाभावान्मुनीनांमीतिजनकोपितुमनआदिनाक्रियमाणदंडलक्षण हिंसाभावोपीत्यतोवाह नेति ८ श्राद्धादिकर्मग्रामोयत्यादिपात्रमुद्दिश्यकर्तव्यमित्यभिहितं अधुनापरमभागवतास्तदपिनकुर्वंतीत्याशयेनाह एकइति सर्वधर्मान्परित्यज्यमामेकंशरणंव्रजेतिशि क्षिताः एकेभगवदेकार्पितदेहयात्राज्ञानिनः कर्ममयान् श्राद्धादियज्ञानात्मसंयमनेमनःसंयमनाग्नौजुह्वतिमानसयागंकुर्वंतीत्यन्वयः आत्मसंयमनंविशिनष्टि ज्ञानेति ज्ञानेंधनदीपितेयज्ञवित्तमाः मानसयज्ञप्रयोगपटवः अनीहाइतिहेतुगर्भविशेषणं निवृत्तमार्गप्रवृत्तत्वादित्यर्थः ॥ ९ ॥ ननुद्रव्ययज्ञंसंत्यज्यज्ञानयज्ञकरणेकिंकारणमित्याशंक्यभूतभयजनकहेतुत्वेननिरयहेतुरयमित्याशये नाह द्रव्येति एषद्रव्ययज्ञकारीसमुदायो मामांहन्यादितिभूतानिबिभ्यतीत्यन्वयः । अग्नीषोमीयंपशुमालभेतेतिविहितत्वात्तदुक्तं कुर्वतोदृष्ट्वाकथंभयंस्यादित्यतउक्तमतज्ज्ञइति विध्यभिप्रायमजानन् ब्रह्मार्पणंब्रह्महविरित्यादिविहितविधेरभिप्रायः अतएवाकरुणइत्युक्तं एतादृशोसुरदेश्यइत्याशयेनोक्तमसुतृबिति नीहारेणप्रावृताजल्प्याचासुतृपउक्थशासश्चरंतीतिश्रुतिर्हीत्यनेनयज्ञते ध्रुवमित्यपंशब्दः श्रीहरिविमुखस्यानर्थंनिश्चाययंति असुन्वंतंसमंजहिदूणाशंयोनतेमयइतिश्रुतेः तेमयस्त्वत्प्रधानकः दूणाशंदुर्नाशंअसुन्वंतंसुन्वद्विरोधिनं अन्यथासुन्वंतंवा पराचिच्छीर्षाविवृजुस्तइंद्रायज्वानोयज्वभिः

नैतादृशःपरोधर्मोनृणांसद्धर्ममिच्छताम् ॥ न्यासोदंडस्यभूतेषुमनोवाक्कायजस्ययः ८ एकेकर्ममयान्यज्ञान्ज्ञानिनोयज्ञवित्तमाः ॥ आत्मसंयमनेऽनीहाजुह्व तिज्ञानदीपिते ९ द्रव्ययज्ञैर्यक्ष्यमाणंदृष्ट्वाभूतानिबिभ्यति ॥ एषमाकरुणोहन्यादतज्ज्ञोह्यसुतृब्ध्रुवम् १० तस्माद्दैवोपपन्नेनमुन्यन्नेनैवधर्मवित् ॥ सं तुष्टोहरहःकुर्यान्नित्यनैमित्तिकाःक्रियाः ११ विधर्मःपरधर्मश्चआभासउपमाछलः ॥ अधर्मशाखाःपंचेमाधर्मज्ञोऽधर्मवत्त्यजेत् १२ धर्मबाधोविधर्मः स्यात्परधर्मोऽन्यचोदितः ॥ उपधर्मस्तुपाखंडोदंभोवाधर्मभिच्छलः १३ यस्त्विच्छयाकृतःपुंभिराभासोह्याश्रमात्पृथक् ॥ स्वभावविहितोधर्मःकल्प्यतेस्यो पशांतये १४ धर्मार्थमपिनेहेतयात्रार्थंवाऽधनोधनम् ॥ अनीहानीहमानस्यमहाहेरिववृत्तिदा १५

स्पर्द्धमानाइतिश्रुतेः १० ननुतर्हिनित्यनैमित्तिकेकुर्यात्प्रत्यवायजिहासयेतिविधानंव्यर्थमितितदुपायमाह तस्मादिति दैवोपपन्नेनअयाचितादिविधिनाप्राप्तेननीवारादिनातदभावेउत्पन्नेनफल शाकादिना ११ धर्मविरुद्धंनामतत्प्रतिपक्षधर्मभेदलक्षणेज्ञातेशुद्धंस्यादित्यतस्तच्छाखाआह विधर्मइति १२ अधर्मवद्विधर्मादीनांस्वरूपंदर्शयति धर्मेति अधर्मवद्धर्मपीडनंविधर्मः अन्य स्यक्षत्रियादेश्चोदितोविहितोधर्मोब्राह्मणेनानुष्ठीयमानःपरधर्मः दंभेनाक्रियमाणोधर्मोदंभः सचोपधर्मइत्युच्यते धर्मशब्दार्थमिच्छतांधारकोहिधर्मस्तमर्थंभिनत्तीतिसछलधर्मइत्युच्यते १३ पुंभिः काम्यफलेच्छयाकृतोयोधर्मःसआभासइत्युच्यतेहिशब्दः इयानेषांभेदइत्याह धर्मप्रतिपक्षभेदस्वरूपमुक्त्वाधर्मप्रयोजनमाह आश्रमइति हिशब्दउत्तरत्रापिसंबध्यते तेनवर्णलक्षयति योब्राह्मणा दिवर्णोयश्चब्रह्मचर्याद्याश्रमः अत्रतत्तत्स्वभावानुसारेणभगवदर्पणबुद्ध्यापृथक्पृथग्विहितोयोधर्मःसजीवस्योपशांतयेसंसारनिर्मूलनायकल्प्यते समर्थ्यतेशास्त्रेष्वितिशेषः स्वभावपदसामर्थ्या त्सात्विकोधर्मोमुक्तिहेतुर्नान्यः राजसतामसःस्वर्गनरकादिहेतुः धर्मोभवत्यधर्मोपिकृतोभक्तैस्तवाच्युत पापंभवतिधर्मोपियोनभक्तैःकृतोहरेरितिवचनात् अस्यजीवस्योपशांतये मोक्षायेतिवा १४ ननुनिष्कर्मणापुरुषेणधर्मकरणंदुःसाध्यं अर्थाभावात्तस्मादधनेनतदर्थंकृष्यादिकंकर्मकर्तव्यमितितत्राह धर्मार्थमिति तर्हिदेहादियात्रार्थंकर्मकर्तव्यं अन्यथातन्नाशेनपुरुषार्थानुदयइतितत्राह यात्रार्थमिति नन्वेवंचेत्कथंदेहयात्रासिद्धिरितितत्राह अनीहेति अत्रानीहास्त्वदेहपोषणायासनिवृत्तिः महाहेरजगरस्य १५

निरंतरंभगवदुपासनामृतपायिनोनीहापरमानंदकारणमित्याह संतुष्टस्येति यदृच्छयासंतुष्टस्ययत्सुखं । कामलोभेन कामभोगेच्छयार्थेहयाधनयाचनप्रवृत्त्याचादिशोधावतः पुंसःकुतःकस्मात्कर्मण स्तत्सुखंलभ्यतइत्यन्वयः १६ दुस्त्यजेषुविषयेषुसर्वतोदिशंजाग्रत्सुनिष्कर्मणःकथंसुखमुपलभ्यतइतितत्राह सदेति यस्त्वात्मरतिरेवस्यादात्मतृप्तश्चमानवइत्यादेः एतमर्थंनिदर्शयति शर्करेति शि वंसुखमाप्नोतीतिशेषः शर्कराःपाषाणशकलानि १७ अन्नाद्यर्जनायासाभावेपिप्राणधारणार्थंपानीयादिप्रयत्नःस्यादेवआपोमयःप्राणइतिश्रुतेः इतितत्राह संतुष्टइति केनवायेनकेनापिप्रयत्न मंतरेणोपनतेनद्रव्येणलोकविलक्षणेनपरमात्मनावासंतुष्टः विषयालंबुद्धिमान् वारिणापिनवर्तेतेत्यन्वयः । ननु सर्वात्मनासर्वनिषेधस्यकोभिप्रायइत्याशंक्यकिंचिदभ्यनुज्ञातेमहान्दोषःस्याज्जलस्यं दनवत् विधिंविनास्वतंत्रवज्जनस्यकार्पण्यदर्शनाचेत्याह औपस्थ्येति । गृहंपालयतेसौगृहपालःसारमेयस्तद्वचरति । कृशःकाणःखंजःश्रवणरहितःपुच्छविकलोव्रणीपूयाक्लिन्नःकृमिकुलशतैरावृततनुः क्षुधाक्रांतोजीर्णोह्यपिवरकपालार्पितगलःशुनीमन्वेतिश्वाहतमपिचहंत्येवमदनइत्यादेः १८ उक्तार्थानंगीकारेबाधकमाह असंतुष्टस्येति । तेजः शापानुग्रहशक्तिःरेतोलक्षणंवा । विद्याशास्त्रविषय ज्ञानंमनोत्यमखंडंशास्त्रानुपेक्षि दीपज्वालानिभमवकीर्यतेविक्षिप्यते शिलानिक्षिप्तपांसुपिंडवन्नश्यतीत्यर्थः । कृविक्षेपइतिधातोः वृषभविषाणाहतसेतुवत् सुडागमाभावश्छांदसः अवकीर्णोक्षितत्र तः इत्यभिधानं असंतुष्टस्य विषयानलंबुद्धेः १९ अत्रानलंबुद्धिर्द्विधाविषयाणामुपर्युपरिभोगतृष्णैकाद्वितीयाविश्रांतविश्राणनेवत्पर्याप्तंभवतीत्यतोनव्ययामिकिंतुराशीकरोमीत्याकांक्षातत्रप्रथमा

संतुष्टस्यनिरीहस्यस्वात्मारामस्ययत्सुखम् ॥ कुतस्तत्कामलोभेनधावतोर्थेहयादिशः १६ सदासंतुष्टमनसःसर्वाःशिवमयादिशः ॥ शर्कराकंटकादिभ्यो यथोपानत्पदःशिवम् १७ संतुष्टःकेनवाराजन्नवर्तेतापिवारिणा ॥ औपस्थ्यजैह्व्यकार्पण्याद्गृहपालायतेजनः १८ असंतुष्टस्यविप्रस्यतेजोविद्यातपो यशः ॥ स्रवंतींद्रियलौल्येनज्ञानंचैवावकीर्यते १९ कामस्यांतंहिक्षुत्तृड्भ्यांक्रोधस्यैतत्फलोदयात् ॥ जनोयातिनलोभस्यजित्वाभुक्त्वादिशोभुवः २० पंडिताबहवोराजन्बहुज्ञाःसंशयच्छिदः ॥ सदसस्पतयोप्येकेअसंतोषात्पतंत्यधः २१

याअलाभेकामः क्रोधश्च तयोरुभयोःशांतिरनायाससाध्या द्वितीयायालोभापरपर्यायानाशोदुःसाध्यइत्याह कामस्येति जनोंकुरिताभ्यांक्षुत्तृड्भ्यांकामस्योपस्थादिविषयतृष्णापरपर्यायस्यांतंना शंयाति । कुतइत्यतउक्तंहीति । विषयाविनिवर्तंतेनिराहारस्यदेहिनः इतिस्मृतेःप्रसिद्धेः । एतत्फलोदयात् एतयोः क्षुत्तृषोरशनपानलक्षणभोगाभ्यांतृप्तिलक्षणफलोत्पत्तेः तदलाभोत्पन्नस्यक्रो धस्यचशांतिंयाति दिशोजित्वाभुवोभुक्त्वापि लोभस्यांतंयागाद्युपाधिनावित्तव्ययेच्छालक्षणं नयातीत्यन्वयः २० ननुबहुत्यागेनवित्तव्ययेनस्वयंनष्टःस्यात् । अल्पसारस्तुयोमोहाद्विस्तारंकर्तुमिच्छ ति सविनश्यतिदुर्मेधानारिकेलांबुकंयथेतिवचनात् तस्माल्लोभोमहान्गुणोदेहयात्राहेतुत्वादित्याह पंडिताइति पांडित्यंनामसभाकंपादिदोषराहित्यं तत्पूर्वस्यापिकिंनस्यादित्यतउक्तंबहुज्ञाइति । सार्वज्ञंघटदीपप्रभावन्नेत्याह संशयच्छिदइति । एवंविधधर्मवंतःकइतितत्राह सदसस्पतयइति । एतादृशाश्चकेचनेत्याह एकइति । एवंविधाअपि असंतोषाल्लोभादधःकीटादियोनौपतंतीतियस्मात्तस्मा दवैष्णवविषयएवलोभोगुणोनतुवैष्णवविषयइतिभावः । एकेअसंतोषादिति संधिकार्याभावोयास्त्विहिइतिपदद्वयाध्याहारसूचनार्थः । यधेवंविधाअसंतोषाद्यथायोग्यंयथालब्धद्रव्यंयथापात्रंननियुंजते तर्ह्यधःपतंतीत्यभ्युपगमसिद्धांतोयं । नकेवलमसंतुष्टस्यविद्यादिनाशोपित्वधःपातःस्यादित्यतोवाह पंडिताइति २१

इदानींकामादिजयोपायमाह असंकल्पादिति अत्रसंकल्पोपिद्विविधः पुण्यपापविषयश्चेति अत्रासंकल्पात्पापविरुद्धपुण्यविषयादित्यर्थः कामान्निषिद्धान् क्रोधःकामितालाभकारणकः कारण
नाशेनकार्यनाशइत्यर्थः अनर्थकार्यस्यलोभस्यनाशः केनेतितत्राह अर्थेति अर्थेषुराजादिनिमित्तानर्थदर्शनेनासद्व्ययेनाश्वरफलेहतुरीरातिनिरीक्षणेनचतत्त्वावमर्शनात्तत्त्वज्ञानाद्भयंवैष्णवसिद्धांतसंच
लनं भीभयसंचलनयोरितिधातुः २२ शोकमोहौदेहगतांतःकरणस्यैवनान्यस्य स्वतश्चिदानंदस्वरूपस्यासंभवात् इत्यादिकया । आन्वीक्षिक्याअनुकूलतर्कोपेतशास्त्रज्ञानेन । आत्मन्यविद्यमान
महिमारोपोदंभः महतांमावण्यादिगुणाकाराणांआत्मस्तुतिलज्जितानांपुरुषाणां निरंतरनिषेवयासद्गुणाभ्यासलक्षणयायोगांतरायान् भगवदुपासनाविघ्नान्मौनेनसंभाषणवर्जनेनजयेदितिशेषः कामाद्य
नीहयाकामादिनिषिद्धेच्छाराहित्येन विवादलक्षणांहिंसांजयतइत्यन्वयः २३ भूतजंभौतिकंदुःखमुन्मादादिकंवा कृपयामंत्रौषधसामर्थ्येन कृपूसामर्थ्यइतिधातुः । अनुक्रोशलक्षणगुणेनवा दैवमा
धिदैविकंदुःखंसमाधिनेंद्रादिदेवताध्यानेन । यस्यैदेवतायैहविर्गृहीतंस्यात्तांध्यायेद्वषट्कारिष्यन् । कारीर्यायजेतवृष्टिकामइतिश्रुतेः । अनावृष्ट्यादिदुःखंजह्यात् क्षीरसागरतरंगसीकराप्लुतश्रीनाराय
णध्यानेनवा । आत्मजमाध्यात्मिकंदुःखं । योगवीर्येणअष्टांगसामर्थ्येनपवनवशीकरणेनेत्यर्थः । सत्त्वनिषेवयासात्त्विकपुरुषनिषेवया । निद्रामज्ञानम् २४ सत्त्वगुणेनरजस्तमसी । उपशमेनभगवन्निष्ठ

असंकल्पाज्जयेत्कामंक्रोधंकामविवर्जनात् ॥ अर्थानर्थेक्षयालोभंभयंतत्त्वावमर्शनात् २२ आन्वीक्षिक्याशोकमोहौदंभंमहदुपाश्रयात् ॥ योगांतरा
यान्मौनेनहिंसांकामाद्यनीहया २३ कृपयाभूतजंदुःखंदैवंजह्यात्समाधिना ॥ आत्मजंयोगवीर्येणनिद्रांसत्त्वनिषेवया २४ रजस्तमश्चसत्त्वेन
सत्त्वंचोपशमेनच ॥ एतत्सर्वंगुरौभक्त्यापुरुषोमनसाजयेत् २५ यस्यसाक्षाद्भगवतिज्ञानदीपप्रदेगुरौ ॥ अभिसंधिःश्रुतस्तस्यसर्वंकुंजरशौचवत् २६
एषवैभगवान्साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरः ॥ योगेश्वरैर्विमृग्यांघ्रिर्लोकोयंमन्यतेनरम् २७ षड्वर्गसंयमैकांताःसर्वानिगमचोदनाः ॥ तदंतायदिनोयोगमावहेयुः
श्रमावहाः २८ यथावार्तादयोविद्याःपुंसःस्वार्थंनबिभ्रति ॥ अनर्थायभवेयुश्चपूर्तमिष्टंतथाऽसतः २९

यासर्वत्रापिभगवद्भक्तिरेवप्रयोजिकेत्याशयेनाह एतदिति २५ विपक्षेबाधकमाह यस्येति । अभिसंधिरतिक्रमणं भक्त्यनुसंधानराहित्यं अवज्ञतेतियावत् २६ कथमवज्ञाप्रकारइतितत्राह
एषइति । एषएवंविधमाहात्म्योपेतोलोकोयंनरंसुखदुःखभोक्तारंमन्यतइत्येवमवज्ञाप्रकारइत्यर्थः २७ ननुहरेःप्रकृतिनिलीनत्वेननरत्वंसंभाव्यते तुच्छ्येनाभ्वपिहितंयदासीत्प्रकृतौलीनःसंसार
मेतिसच्चत्यच्चाभवदितिश्रुतेः । इतितत्राह षड्वर्गेति सर्वानिगमचोदनाःसंध्यामुपासीतेत्यादिवेदविधयोपिहरौभक्तियागंनकुर्युः तर्हिश्रमावहाःक्लेशहेतवएवेत्यन्वयः आवहंतिचेत्कथंकारमित्यत
उक्तं षडिति । षडिंद्रियाणांसंयमोविषयाद्याहृत्यहृद्येकविषयीकरणलक्षणः तस्मिन्नेवैकांतोनिश्चयेनतात्पर्ययासांताः । तथान्यत्तात्पर्यंकिमस्यादितितत्राह तदंताइति । तस्यभक्तियोगस्यांतोनिर्णयो
यासांतास्तथा । यथा । षड्वर्गसंयमैकांताःसर्वानिगमचोदनाः । तदंतानिगमायदियोगंनोआवहेयुरितिवा २८ इष्टापूर्तादिनापुरुषस्यपुरुषार्थसंभवेनतद्विधायिवेदःपूर्णार्थोभवइत्यतोवेदस्यप्रामाण्य
त्वंकथमत्राह यथेति । यस्यपुंसोयावार्तादयोविद्यास्ताअर्थंनबिभ्रति प्रत्युतानर्थायभवेयुस्तथाऽसतस्तस्यपूर्तमिष्टंचार्थंनविधत्तइत्यन्वयः । पूर्तादेरनित्यफलहेतुत्वेननिंदितत्वात् । तदर्थविधायित्वंवेद
स्यजुगुप्सितम् । अतस्तद्विधानेश्रमावहत्वंप्रकटयित्यर्थः । इष्टापूर्तंमन्यमानावरिष्ठमित्यादिश्रुतेः २९

भा०स० वि०अ०१

३८ १६

इदानींकामादिजयोपायमाह असंकल्पादिति अत्रसंकल्पोपिद्विविधः पुण्यपापविषयश्चेति अत्रासंकल्पात्पापविरुद्धपुण्यविषयादित्यर्थः कामान्निषिद्धान् क्रोधःकामितालाभकारणकः कारण नाशेनकार्यनाशइत्यर्थः अनर्थकार्यस्यलोभस्यनाशः केनेतितत्राह अर्थेति अर्थेषुराजादिनिमित्तानर्थदर्शनेनासद्व्ययेनाश्वरफलेहेतुीरातिनिरीक्षणेनचतत्त्वावमर्शनात्तत्त्वज्ञानाद्भयंवैष्णवसिद्धांतसंच लनं भीभयसंचलनयोरितिधातुः २२ शोकमोहौदेहगतांतःकरणस्यैवनान्यस्य स्वतश्चिदानंदस्वरूपस्यासंभवात् इत्यादिकया । आन्वीक्षिक्याअनुकूलतर्कोपेतव्याप्तिज्ञानेन । आत्मन्यविद्यमान महिमारोपोदंभः महतांप्रावण्यादिगुणाकाराणांआत्मस्तुतिलज्जितानांपुरुषाणां निरंतरनिषेवयासद्गुणाभ्यासलक्षणयायोगांतरायान् भगवदुपासनाविघ्नान्मौनेनसंभाषणवर्जनेनजयेदितिशेषः कामाद्य नहियाकामादिनिषिद्धेच्छाराहित्येन विवादलक्षणांहिंसांजयतइत्यन्वयः २३ भूतजंभौतिकंदुःखमुन्मादादिकंवा कृपयामंत्रौषधसामर्थ्येन कृपूसामर्थ्यइतिधातुः । अनुक्रोशलक्षणगुणेनवा दैवमा धिदैविकंदुःखंसमाधिनेंद्रादिदेवताध्यानेन । यस्यैदेवतायैहविर्गृहीतंस्यात्तांध्यायेद्वषट्कारिष्यन् । कारीर्यायजेतवृष्टिकामइतिश्रुतेः । अनावृष्ट्यादिदुःखंजह्यात् क्षीरसागरतरंगसीकराप्लुतश्रीनाराय णध्यानेनवा । आत्मजमाध्यात्मिकंदुःखं । योगवीर्येणअष्टांगसामर्थ्येनपवनवशीकरणेनेत्यर्थः । सत्त्वनिषेवयासात्त्विकपुरुषनिषेवया । निद्रामज्ञानम् २४ सत्त्वगुणेनरजस्तमसी । उपशमेनभगवन्निष्ठ

असंकल्पाज्जयेत्कामंक्रोधंकामविवर्जनात् ॥ अर्थानर्थेक्षयालोभंभयंतत्त्वावमर्शनात् २२ आन्वीक्षिक्याशोकमोहौदंभंमहदुपाश्रयात् ॥ योगांतरायान्मौनेनहिंसांकामाद्यनीहया २३ कृपयाभूतजंदुःखंदैवंजह्यात्समाधिना ॥ आत्मजंयोगवीर्येणनिद्रांसत्त्वनिषेवया २४ रजस्तमश्चसत्त्वेन सत्त्वंचोपशमेनच ॥ एतत्सर्वंगुरौभक्त्यापुरुषोमनसाजयेत् २५ यस्यसाक्षाद्भगवतिज्ञानदीपप्रदेगुरौ ॥ अभिसंधिःश्रुतस्तस्यसर्वंकुंजरशौचवत् २६ एषवैभगवान्साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरः ॥ योगेश्वरैर्विमृग्यांघ्रिर्लोकोयंमन्यतेनरम् २७ षड्वर्गसंयमैकांताःसर्वानिगमचोदनाः ॥ तदंतायदिनोयोगमावहेयुः श्रमावहाः २८ यथावार्तादयोविद्याःपुंसःस्वार्थेनबिभ्रति ॥ अनर्थायभवेयुश्चपूर्तमिष्टंतथाऽसतः २९

यासर्वत्रापिभगवद्भक्तिरेवप्रयोजिकेत्याशयेनाह एतदिति २५ विपक्षेबाधकमाह यस्येति । अभिसंधिरतिक्रमणं भक्त्यनुसंधानराहित्यं अवज्ञेतियावत् २६ कथमवज्ञाप्रकारइतितत्राह एषइति । एषएवंविधमाहात्म्योपेतोलोकोयंनरंसुखदुःखभोक्तारंमन्यतइत्येवमवज्ञाप्रकारइत्यर्थः २७ ननुहरेःप्रकृतिर्निलीनत्वेननरत्वंसंभाव्यते तुच्छ्येनाभ्वपिहितंयदासीत्प्रकृतौलीनःसंसार मेतिसच्चत्यच्चाभवदितिश्रुतेः । इतितत्राह षड्वर्गेति सर्वानिगमचोदनाःसंध्यामुपासीतेत्यादिवेदविधयोपिहरौभक्तियोगंनकुर्युः तर्हिश्रमावहाःक्लेशहेतवएवेत्यन्वयः आवहंतिचेत्कथंकारमित्यत उक्तं षडिति । षडिंद्रियाणांसंयमोविषयादाहृत्यहृद्यैकविषयीकरणलक्षणः तस्मिन्नेवैकांतोनिश्चयेनतात्पर्ययासांताः । तथान्यत्रतात्पर्यंकिमस्यादितितत्राह तदंताइति । तस्यभक्तियोगस्यांतोनिर्णयो यासांतास्तथा । यथा । षड्वर्गसंयमैकांताःसर्वानिगमचोदनाः । तदंतानिगमायदियोगंनोआवहेयुरितिवा २८ इष्टापूर्तादिनापुरुषस्यपुरुषार्थसंभवेनताद्विधायिवेदःपूर्णार्थोलभवइत्यतोवेदस्यश्रमाद्यह स्त्वंकथमत्राह यथेति । यस्यपुंसोयावार्तादयोविद्यास्ताअर्थेनबिभ्रति प्रत्युतानर्थायभवेयुश्चतथाऽसतस्तस्यपूर्तमिष्टंचार्थेनविधत्तइत्यन्वयः । पूर्तादेरनित्यफलहेतुत्वेनानिंदितत्वात् । तदर्थविधायित्वंवेद स्यजुगुप्सितम् । अतस्तद्विधानेश्रमावहत्वंप्रकटमित्यर्थः । इष्टापूर्तंमन्यमानावरिष्ठमित्यादिश्रुतेः २९

यदिनोयोगमित्यत्रयोगशब्देनध्यानंचोच्यतेतदातद्ध्यानम् । ध्येयेमनोनिधायोपासनापरपर्यायंभवेत्तत्रजलचरस्येवानवस्थानस्यमनसोजयेनसफलंस्यादतस्तदुपायमाह यश्चित्तेति यश्चित्तविजयेच्छुः स्यात्सओमितिमंत्रमुच्चार्यतस्मिन्नासीतेत्यन्वयः तद्विजयोपायमाह निःसंगइति । निःसंगत्वंकथमत्राह निष्परिग्रहइतितत्फलमेकइति । एकस्यापिस्वजनरहितस्यजनतामध्यस्थितस्य नानावार्ताश्रवणे नाविक्षिप्तस्यपुंसोमनोजयःकथमुदपद्यतइत्यतउक्तम् विविक्ते एतदपिगृहस्थस्यनघटइत्यतउक्तम् भिक्षुरिति तस्याप्यशनचिंतयाद्वितीयापेक्षयोक्तंनयुक्तमित्यतउक्तम् भैक्ष्येति भैक्ष्यमपिबहुसंपन्नंनयोगो पयोगिस्यादित्यतउक्तम् मितेति ३० ऋज्वंगःसमीकृतकायशिरोग्रीवः ३१ ३२ उपाहृत्यहृदिस्थितेहरौ ३३ इंधनरहितोवह्निर्यथानिर्वाणंनाशंयाति तथाचित्तंप्राकृतंनाशमेति अप्राकृतंस्वरूपभूतंशरी राभिमानरहितंब्रह्मयातीत्यन्वयः बाणंशरीरंसंप्रोक्तंबाणोबलिसुतेशरइत्यभिधानम् निर्वाणममृतमक्षरंब्रह्मेत्यभिधानम् ३४ एवंविषयीकृतब्रह्मणोऽप्राकृतस्यचित्तस्यस्वभावफलमाह कामादिभि रितियच्चित्तंकामादिभिरनाविद्धत्वात् प्रशांताखिलवृत्तित्वाच्च ब्रह्मपूर्णसुखरूपंस्पृष्टंविषयीकुर्वत् तत्कर्हिचित्ततोनोत्तिष्ठेततोन्यत्रनगच्छतीत्यर्थः ३५ ननुकस्यचिच्चेतोन्यत्रगच्छतिचेत्किंदूषणमित्याशं क्यतस्यपापकरणत्वेनसर्वहास्यत्वंदूषणमित्याशयेनाह यःप्रव्रज्येति त्रिवर्गावपनाद्धर्मार्थकामबीजानामावपनक्षेत्रभूतात् तान्कामादीन् । यदासेवेततर्हीतिशेषः ३६ एवंविधाअसुरजात

यश्चित्तविजयेच्छुःस्यान्निःसंगोनिष्परिग्रहः ॥ एकोविविक्तशरणोभिक्षुर्भैक्ष्यमिताशनः ३० शुचौदेशेसमेराजन्नास्थाप्यासनमात्मनः ॥ स्थिरंसुखंस मंतस्मिन्नासीतर्ज्वंगओमिति ३१ प्राणापानौसन्निरुंध्यात्पूरकुंभकरेचकैः ॥ यावन्मनस्त्यजेत्कामान्स्वनासाग्रनिरीक्षणः ३२ यतोयतोनिःसरतिमनः कामहतंभ्रमत् ॥ ततस्ततउपाहृत्यहृदिरुंध्याच्छनैर्बुधः ३३ एवमभ्यसतश्चित्तंकालेनाल्पीयसामुनेः ॥ अविषण्णंचनिर्वाणंयात्यनिंधनवह्निवत् ३४ कामादिभिरनाविद्धंप्रशांताखिलवृत्तियत् ॥ चित्तंब्रह्मसुखस्पृष्टंनैवोत्तिष्ठेतकर्हिचित् ३५ यःप्रव्रज्यगृहात्पूर्वंत्रिवर्गावपनात्पुनः ॥ यदासेवेततान्भि क्षुःसपापोनिरपत्रपः ३६ यस्यदेहःस्मृतोनात्मामर्त्योविट्क्रिमिभस्मवत् ॥ तमेवस्वात्मसात्कृत्वाश्लाघयंतिह्यसत्तमाः ३७ गृहस्थस्यक्रियात्यागो व्रतत्यागोवटोरपि ॥ तपस्विनोग्रामसेवाभिक्षोरिंद्रियलौल्यता ३८ आश्रमापसदाह्येतेखल्वाश्रमविडंबिनः ॥ देवमायाविमूढांस्तानुपेक्षेतानुकं पया ३९ आत्मानंचेद्विजानीयादेवंज्ञानधूताशयः ॥ किमिच्छन्कस्यवाहेतोर्देहंपुष्णातिलंपटः ४०

यइत्याभिप्रायेणाह यस्येति यस्यदेहिनः । अनात्मादेहोविट्क्रिमिभस्मवत्स्मृतः तस्यतमेवदेहंतत्सदृशमेवभोगायतनंस्वात्मसात्कृत्वाहमेवात्मेतिकृत्वायेदेहंश्लाघयंतितेअसत्तमाअसुराइत्यन्वयः आत्मैवमहीयानितिश्रुतिंहिशब्देनसूचयतियेःस्वदेहइतिपाठे यैर्मर्त्यैरनात्मास्वदेहोविट्क्रिमिभस्मवत्स्मृतः तेवमेवस्वात्मसात्कृत्वाश्लाघयंतितर्हिअसत्तमाइत्यन्वयः ३७ नकेवलंयतेराश्रमत्यागेदूषण मपितुगृहस्थानामपिस्वधर्मत्यागेदोषःस्यादित्याह गृहस्थस्येति यत्यादेःकस्यकस्यधर्मत्यागेदोषःस्यादित्यतोवाह गृहस्थस्येति वटोर्ब्रह्मचारिणःयदिगृहस्थादीनांक्रियात्यागादयःसंतितर्ह्येते आश्रमापसदाहीत्यन्वयः ३८ नन्वेतावतापिफलंस्यात्किमित्याह खल्विति आश्रमान्विडंबयंतिअनुकुर्वंतीत्याश्रमविडंबिनःखलु आश्रमफलाहेतुत्वादित्यर्थः निषेधवाक्यालंकारादौखलुशब्दप्रयोगात् नचैतेपुण्याशयामान्याइत्याह देवेति अतोभगवन्महिमेति भगवद्विषयैवानुकंपामेमविशेषः ३९ यतःस्वधर्मत्यागीनिंद्योतोविहितातिरेकेणदेहपोषोनयुक्तइत्याह आत्मानमिति विवेकज्ञानेनधूता शयःवशीकृतांतःकरणःपुरुषःआत्मानंस्वस्वरूपंपरमात्मानंचविजानीयात् चेत्तर्हिसकिंसुखमिच्छन्कस्यहेतोःसुखस्यार्थेवालंपटोरागींद्रियलोलुपोभूत्वादेहंपुष्णातीत्यन्वयः सुखार्थीवात्मद्रोही यविद्यार्थीवासुखंत्यजेदितिवचनात् ४०

नन्वयंदेहो हेयश्चेत्किमनेनार्थइत्याशंक्यमहाप्रयोजनमस्त्येवंकृतंचेदित्याशयेनाह । आहुरिति । अभीषुंप्रग्रहं । इंद्रियेशंश्रोत्रादींद्रियनेतारम् । मात्राःविषयाः धिषणाबुद्धिः ईशस्यधामगृहस्थानीयं सत्त्वमंतःकरणविशेषम् ४१ दशप्राणंप्राणदशकम्अक्षमाहुरितिसर्वत्रयोज्यं । प्राणापानव्यानोदानसमाननागकूर्मकृकलदेवदत्तधनंजयनामानोदशप्राणाः । अधर्मधर्मौपापपुण्यलक्षणेचक्रेशकटपद स्थानीयेअभिमानमहंकारलक्षणंजीवंराथिनंपठंतीत्यन्वयः शरंतुजीवमित्यत्रतुशब्देनैतत्प्रवृत्तिविशेषभेदंसूचयाति नतुस्वरूपभेदं प्रणवोधनुःशरोह्यात्मेतिश्रुतेः । अथ देवरथस्तस्यवाग्बुद्धिरितिचपरंब्र ह्म ४२ अस्यराथिनोजेतव्यानाह रागइत्यादिना अपूज्येपूज्यबुद्धिस्तुमानःसद्भिरुदाहृतइति मानोभिमानोवज्ञेचपरिमाणेचपूजनइतिच अभिमानोर्थादिदर्पेज्ञानेप्रणयहिंसयोरितिच मायाकैतवंरा गादयआंतरीयाःशत्रवः । बाह्याःशत्रवः सहोदरादयः । आदिशब्देनदुंदुभ्यादयः सुग्रीववाल्यादयः । तेसर्वेशत्रवोरागादयउपायेनपरिहर्तव्याइतिशेषः ४३ ४४ एवंवर्णनोपयोगमाह यावदिति नृकायरथंमनुष्यशरीराख्यरथंरथगताविविधातोर्ज्ञानसाधनत्वात्तच्छब्दशब्दितम् । यावदात्मवशोपकल्पंस्ववशत्वेनकल्पितंधत्ते । तावद्गरिष्ठचरणार्चनयामहापुरुषश्रीपादपूजनेननिशातंधौतं ज्ञाना सिंदधदच्युतोबलंयस्यसतथा अक्षारितंबलंयस्यसतथेतिवाअस्तशत्रुः निरस्तरागादिशत्रुः स्वाराज्येनेश्वरेणहृष्टेनतुष्टोविषयालंबुद्धिमानुपशांतः पूर्वस्मादाधिक्येनोपात्तभगवन्निष्ठः पुरुषःइदंसंसाराख्यंदे

आहुःशरीरंरथमिंद्रियाणिहयानभीषुंमनइंद्रियेशम् ॥ वर्त्मानिमात्राधिषणांचसूतंसत्त्वंबृहद्बंधुरमीशधाम ४१ अक्षंदशप्राणमधर्मधर्मौचक्रेभिमानं रथिनंचजीवम् ॥ धनुर्हितस्यप्रणवंपठंतिशरंतुजीवंपरमेवलक्ष्यम् ४२ रागोद्वेषश्चलोभश्चशोकमोहौभयंमदः ॥ मानोभिमानोसूयाचमायाहिंसाचमत्सरः ४३ रजःप्रमादःक्षुन्निद्राशत्रवस्त्वेवमादयः ॥ रजस्तमःप्रकृतयःसत्त्वप्रकृतयःक्वचित् ४४ यावन्नृकायरथमात्मवशोपकल्पंधत्तेगरिष्ठचरणार्चनयानिशातम् ज्ञानासिमच्युतबलंदधदस्तशत्रुःस्वाराज्यतुष्टउपशांतइदंविजह्यात् ४५ नोचेत्प्रमत्तमसदिंद्रियवाजिसूतानीत्वोत्पथंविषयदस्युषुनिक्षिपंति ॥ तेदस्यवः सहयसूतममुंतमोंधेसंसारकूपउरुमृत्युभयेक्षिपंति ४६ प्रवृत्तंचनिवृत्तंचद्विविधंकर्मवैदिकम् ॥ आवर्ततेप्रवृत्तेननिवृत्तेनाश्नुतेमृतम् ४७ हिंस्रंद्रव्यमयं काम्यमग्निहोत्राद्यशांतिदम् ॥ दर्शश्चपूर्णमासश्चचातुर्मास्यंपशुःपुनः ४८ एतदिष्टंप्रवृत्ताख्यंहुतंप्रहुतमेवच ॥ पूर्तंसुरालयारामकूपाजीव्यादिल क्षणम् ४९

यत्वेनसर्पनिर्मोकवत्कृष्णंवस्तुजह्यादित्यन्वयः ४५ इतोन्यथास्यमुक्तिरेवनसेत्स्यतीत्याह । नोचेदिति नोचेदिंद्रियग्राममात्मवशंकृत्वाज्ञानासिनासंसारानुच्छेदः शब्दादिविषयाभिलाषश्चेचादितर्हि असंतोपिवाइंद्रियहयबुद्धिसूताः । प्रमत्तंरागांधीभूतचक्षुषममुंराथिनं उत्पथमशास्त्रमार्गंनीत्वा शब्दादिविषयलक्षणेषुदस्युषुदुःखाकारेषुचौरेषुनिक्षिपंति तेविषयचौराःसहयसूतं इंद्रियबुद्धिसूतमिमंरथमु रुमृत्युभयेतमोलक्षणाज्ञानांधेचक्षुरविषयेसंसारकूपेक्षिपंतीत्यन्वयः ४६ ननुस्वर्गकामोयजेतेत्यादिशक्यार्थश्रवणसमनंतरं तदुक्तकर्मणिप्रवर्तमानंदुष्पापापारसंसारकूपेपातयंतीतिकथमुच्यते । त स्यापिवैदिकत्वेनांगीकार्यत्वादन्यस्यसर्वधर्मपरित्यागस्यावैदिकस्यापिसारोच्छेदकत्वंचकथंसर्वधर्मान्परित्यज्येतिस्मृतेरितितत्राह प्रवृत्तंचेति चःसमुच्चये द्विविधमित्यनेनात्यंताभिन्नविषयत्वंदर्शयति यद्यप्यनेवंविन्महापुण्यंकर्मकरोति तद्धास्यांततःक्षीयते नारायणोसौपरमोविचिंत्यइत्यादिनावैदिकत्वाच्च ४७ कीदृशंतत्प्रवृत्तंयेनानुष्ठितेनपुनरावृत्तिःस्यादितितत्राह हिंस्रमित्यादिना अश्वत्थादि द्रव्यच्छेदनात्मकत्वाद्धिंस्रमशांतिदंमुक्तिविपरीतफलप्रदम् ४८ हुतंवैश्वदेवं । प्रहुतंहुत्वाबलिहरणमेतद्द्वयमिष्टम् । सुरालयादिविपाकांताःपूर्तम् । आजीव्याःसर्वसेव्याःकुट्टिममूलावस्तु तन्नासातरवः४९

द्रव्यमूष्मविपाकः पुरोडाशादिद्रव्यजनितापूर्वफलम् । धूमइत्यादिना धूमादिशब्दवाच्यादेवताश्चात्र गृह्यंतइतिज्ञातव्यम् । अपक्षयः कृष्णपक्षः । सोमश्चंद्रः । पर्वदर्शशब्देनतत्प्रयुक्तकर्मविशेषोत्रतुतदभिमानिदेवाउच्यंते । अनेनमार्गेणगतस्यगतिप्रकारमाह औषधीति । पितृयानंगतः अंबुवृष्ट्यादिद्वारेणभुवंप्राप्तः ओषध्यादिर्भवति ५० अन्नरूपेणपितरंप्रविश्यरेतोरूपेणमातरंचेतिपुनःपुनर्भवतीतिपुनर्भवः स्यादितिशेषः । नकेवलमोषध्यादिभावोस्यकिंतुधूमादिभावोप्यस्तीतिभावेनोक्तंविशदयति एकैकस्येति अत्रानुपूर्व्यात्क्रमात् अथइमेग्रामइष्टापूर्तेदत्तमित्युपासतेतेधूममभिसंभवंतीत्युपक्रम्यपोषांयन्नमत्तियोरेतःसिंचतितद्भूपएवभवत्यंते अनेनायमर्थः प्रपंच्यते ५१ अत्रचतइहरमणीयचरणाभ्याशेहयत्तेरमणीयांयोनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिंवाइत्यादेरभिप्रायंदर्शयति निषेकादीति । निषेकोरेतःसेकः अनेनापिपुनर्भवइत्यस्यभावोविवृतइतिज्ञायते देवयानापरपर्यायार्चिरादिमार्गाभिमानिदेवचक्रंवादिष्यंस्तन्मार्गगतावित्थंभूतसाधनमाह इंद्रियेष्विति । क्रियायज्ञान् क्रियात्मकयज्ञाभिमानिदेवान् । ज्ञानंदीपयंतिजनयंतीतिज्ञानदीपानि ज्ञानमेवदीपायेषांतानि । तथातेष्विंद्रियेष्विंद्रियाभिमानिदेवेषुजुह्वाति । हवनंनामतत्तद्वशत्वेनस्मरणं तदुक्तं यज्ञाभिमानिनोदेवान्स्मरेदिंद्रियमानिनं वशगांस्तान्मनोमानिसुरेंद्रस्यवशेस्थितान् वेदात्मिकायाःपार्वत्यास्तंतांरुद्रवशेस्थितां वर्णत्रयात्मकंरुद्रंशेषेतुप्रणवात्मके बिंदुरूपेसरस्वत्यांतंतांतस्यांपुनर्न्यसेत् मूलस्थनादरूपायांतांवायौतंजनार्दने प्रकृत्यामथवाप्राणंतामेवपुरुषोत्तमइति ५२ इंद्रियाणितदभिमानिदेवान्मनसिमनोभिमानींद्रवशेतानेवंपूर्ववत्स्मरंतीतिशेषः । विशिष्टाकारपराक्रमलक्षणंकर्मास्यास्तीतिवैकारिकंमनोभिमानिनमिंद्रंवाचिवेदाभिमानिन्यांपार्वत्यांतामुमांवर्णसमाम्नायेपदवर्णस्वरक्रमाणांसम्यगाम्नायःसंप्रदायोनन्यथापाठलक्षणोयस्मिन्सतथा अकारोकारमकाराणांत्रयाणांवर्णानांसमाम्नायोमेलनंयस्मिन् ।

द्रव्यमूष्मविपाकश्चधूमोरात्रिरपक्षयः ॥ अयनंदक्षिणंसोमोदर्शओषधिवीरुधः ५० अन्नंरेतइतिक्ष्मेशपितृयानंपुनर्भवः ॥ एकैकस्यानुपूर्व्याच्चभूत्वाभूत्वेहजायते ५१ निषेकादिश्मशानांतैःसंस्कारैःसंस्कृतोद्विजः ॥ इंद्रियेषुक्रियायज्ञान्ज्ञानदीपेषुजुह्वति ५२ इंद्रियाणिमनस्येवंवाचिवैकारिकंमनः ॥ तांतुवर्णसमाम्नायेतमोंकारेस्वरेन्यसेत् ५३ ओंकारंबिंदुनादेतुतंतुप्राणेमहत्यमुम् ॥ अग्निःसूर्योदिवावायुःशुक्लोराकोत्तरःस्वराट् ५४ विश्वोथतैजसःप्राज्ञस्तुर्यआत्मासमन्वयः ॥ देवयानमिदंप्राहुर्भूत्वाभूत्वानुपूर्वशः ५५

माम्नायोमेलनंयस्मिन् । ओंकारेसतथातस्मिन्तदभिमानिनिरुद्रेस्थितामितिशेषः तुशब्देनभार्याभर्तृभावंपूर्वस्माद्विशिनष्टि । तंरुद्रमोंकाराभिमानिनिस्वंपरमात्मानंरमयतीतिस्वरःशेषः तस्मिन्स्थितंन्यसेत्मनस्त्वद्विषयंकरोति ५३ तमोंकारंशेषंबिंदुनादेबिंदुनादरूपसरस्वत्यांतदाधारत्वेनास्थितं तुशब्देनपूर्वयोरेकत्रत्वमत्रस्वस्वामिभावंसूचयति तांबिंदुरूपांमूलाधारस्थनादरूपायांप्रकृतिनाम्न्यांसरस्वत्यामेकीभूय स्थितिशब्देनतयोरेकत्वंदर्शयति तंतांनादरूपां प्राणेप्रकृष्टानंदरूपेवायौस्थितां अत्रापितुनाभार्याभर्तृभावमाह अमुंवायुंमहतिजनार्दनेस्थितंस्मरेत् अथवा प्राणनामानंवायुंमहतिप्रधानेप्रकृतिशब्दवाच्येस्थितं अमुमक्षरंप्रकृतिनामानंमहतिपुरुषोत्तमेस्थितमितिमहतिशब्दोद्विरावृत्त्याव्याख्येयः एतत्सर्वं बिंदुरूपसरस्वत्यांतंतांतस्यांपुनर्न्यसेत् इत्यादिपूर्वोक्तेनमानेनसविस्तरमुक्तम् । इदानीमर्चिरादिमार्गेदेहादुत्क्रांतस्यज्ञानिनःप्राप्यान्देवानाह अग्निरिति । दिवादिवसाभिमानी शुक्लःशुक्लपक्षाभिमानी राकापूर्णमास्यभिमानिनी उत्तरमुत्तरायणाभिमानिनी स्वराडिंद्रः ५४ अत्रनकेवलमग्न्यादयएवप्राप्याअपितुविश्वाद्याअनिरुद्धाद्याभगवतोमूर्तिविशेषाश्चप्राप्याइत्याशयेनाह विश्वइति । अथशब्देनानिरुद्धादेर्ग्रहणं तेषामुभयेषांविष्णुरूपत्वंसूचयति विश्वाद्याअनिरुद्धाद्यास्तेद्विधासंप्रकीर्तिताः विष्णुरूपास्तदन्येचतान्सर्वान्यातिमोक्षगइत्युक्तेःकिंचान्येचदिवस्पुत्रास्तन्निकटवर्तिनः संतितेप्यथशब्देनसूचिताः। तदन्येचदिवस्पुत्राःसर्वेचद्युसमीपगाः तेदिवंप्रापयंत्येनंसवायुंसहरिंपृथक् विश्वादिरूपंतुर्यश्चवासुदेवश्चनापरइत्युक्तेः गतिक्रमोप्यनेनज्ञातव्यः । नपरंविश्वादिकमेवाप्तव्यंकिंतुतन्मूलरूपोहरिराप्तव्यइत्याह आत्मेति । आत्माविश्वादिरूपोहरिःसम्यगन्वीयतेऽनेन

ज्ञानेनेतिसमन्वयः तदुक्तं सहरिंपृथग्विश्वादिरूपमिति वासुदेवोतुर्यादन्योनेत्याह तुर्यइति । तुर्यआत्मावासुदेवः । अतसातत्यगमनइतिधातोः सततगमनंव्याप्तिः यश्चास्यसततोभावइतिश्रुतेः सर्वत्रवसनशीलत्वात् क्रीडारूपत्वात् जपाकुसुमाद्युपाध्यनाविद्धस्फटिकवन्निर्मलज्ञानरूपत्वाद्वासुदेवः शुद्धस्फटिकसंकाशंवासुदेवंनिरंजनमितिस्मृतिः ऐकात्म्यप्रत्ययंसारंप्रपंचोपशमंशिवं अद्वैतंतुर्यंमन्यंतेसआत्मासविज्ञेयइतिस्मृतेः तुर्यश्चवासुदेव श्चनापरइतिच । किंच मार्गस्थानांसर्वेषांदेवानामपिपरमात्मनिसमन्वयोस्तीतिज्ञापनायसमन्वयइत्युक्तं । एतस्यनामनिर्दिशति देवयानमिति संवत्सरोवैप्रजापतिस्तस्यायनेदक्षिणंचोत्तरंचेत्यारभ्यएतस्मान्नपुनरावर्ततइत्येषनिरोधइत्यंतंवेदांताःप्राहुरित्यन्वयः । अस्यफलमाह भूत्वेति । अनुपूर्वशः क्रमेणोपर्युपरिसुखादिभिराधिकोभूत्वात्मस्थोमुक्तोननिवर्ततइत्यन्वयः ५५ कुतःआत्मयाजीपरमात्मपूजकत्वात् । पुनरावृत्तीच्छापितस्यनास्तीतिभावेनाह उपशांतात्मेति पूर्णानंदस्वरूपःधूमादिमार्गवदस्यापिपुनरावृत्तिभीरस्तिकिमित्यतोभूत्वेति । ननु किमेतज्ज्ञानेनप्रयोजनं येनावश्यंवक्तव्यतामियादितितत्राह यएतइति जनस्थोदेहस्थः तद्यइत्थंविदुर्येत्रमरण्येश्रद्धातपइत्युपासतेतेर्चिषमभिसंभवंतीत्यादिनाशास्त्रेणनकेवलंमोहंप्राप्नोतिनीचांगतिमपिनयातीत्यतोपीत्युक्तं । भक्तिमान्मार्गविन्नैवनीचांगातिमवाप्नुयादितिस्मृतेः ५६ जाग्रदाद्यवस्थाप्रवर्तकविश्वादीन्कल्पितानतिक्रम्यप्रपंचोपशमंतुर्यात्माभूत्वानिर्द्वंद्वआस्तेइतिकेचिद्व्याचक्षतेतन्मतदूषणायाह आदाविति आदावुत्पत्तिकालेमुक्तिकालेचयज्जनानाशंजननंविनाशंच । जनीप्रादुर्भावइत्यस्मात्पचाद्यचिअजादित्वाट्टापिकृतेजनेतिरूपंसिध्यति । वध्यघातकभावोमार्जारमूषकवत् । यच्चबहिरंतर्विद्यमानं । परावरमुच्चमाधमं भूतंभविष्यद्वा । यच्चज्ञानादिकं । सर्वस्यग्लापकत्वात्ग्लानिजनकत्वाच्चमः । प्रकृतिर्ज्योतिस्तदवभासकः स्वप्रकाशश्चयस्तदेतत्सर्वंस्व

आत्मयाज्युपशांतात्माह्यात्मस्थोननिवर्तते ॥ यएतेपितृदेवानामयनेदेवनिर्मिते ॥ शास्त्रेणचक्षुषावेदजनस्थोपिनमुह्यति ५६ आदावंतेजनानाशंबहिरंतःपरावरम् ॥ ज्ञानंज्ञेयंवचोवाच्यंतमोज्योतिश्चसत्स्वयम् ५७ अबाधितोपिह्याभासोयथावस्तुतयास्मृतः ॥ दुर्घटत्वादैंद्रियकंतद्वदर्थविकल्पितम् ५८

यंतुर्यात्माश्रीहरिस्तत्सत्तायाअपितदधीनत्वात्सइत्युच्यतेनतुतदात्मकत्वात् पुरुषएवेदंसर्वमितिश्रुतेः । आदौयथातदधीनत्वंतथांतेपिश्रीनारायणाधीनत्वमित्यतोवाह आदाविति उक्तार्थः श्लोकः । निरुपमचरितापराधीनत्वंहरेरेवनमुक्तस्यापीत्यतोवाह आदाविति आदावंतेउत्पत्तेःप्रागूर्ध्वं अयंपरमात्मावर्ततइतिशेषः । कथंकारमत्राह जनेति जनकत्वेननाशकत्वेनेत्यादिरूपेणसर्वकर्तृत्वस्वातंत्र्येणतच्छब्दवाच्यत्वंहरेरप्युक्तं तमःशब्दस्यग्लापकत्वादितिणिच्प्रत्ययांतत्वेनविवरणादयमर्थोज्ञायतइति ५७ ननुसत्तायास्तदधीनत्वंप्रामाणिकंचेत्ब्रह्मत्वेनोक्तिर्घटेत ततःकात्रयुक्तिरित्याशंक्योपपादयति अबाधितइति प्राकृतवैकृतलक्षणकार्येषुविशिष्टकांतिमत्तयाभासतेविद्योततइत्याभासोदेहः प्रतिबिंबलक्षणोयथावस्तुवपा । वसनाद्वासयेद्वस्तुनित्याप्रतिहतत्वतइतिस्मृतेर्वस्तुपरमात्मातत्त्वेनस्मृतः । इदंहिविश्वंभगवानिवेतरः इंद्रोमायाभिरित्यादिना । ननुदेहस्यसत्त्वेतत्सत्तायाभगवदधीनत्वेनतद्वद्रूजुयुक्तंतस्यदग्धपटाभासवदर्थक्रियानर्हत्वादितितत्राह अबाधितइति शुक्तिकायांप्रतिभासितरजतंवलयकरणाद्यर्थक्रियानर्हत्वेननेदंरजतमितिबाधितंस्याद्यथानतथायंबाधितः । हानोपादानाद्यर्थक्रियायोग्यत्वात् । अपिशब्दोत्रस्वातंत्र्यशंकांसूचयति । हिशब्देनप्रत्यक्षसिद्धत्वेनदग्धपटाभासवैलक्षण्यंदर्शयति । तद्वत्तथैंद्रियकमिंद्रियविषयंघटपटादिकं । अर्थशब्दोभावप्रधानः अर्थत्वेनार्थक्रियाख्यंप्रयोजनतयाकल्पितंसमर्थितं । परमात्मनेतिशेषः । कर्तृकर्मक्रियादीनांसत्तावृत्तिस्तथैवचविष्ण्वधीनंयतइतिवचनादर्थक्रियासामर्थ्यस्यभगवदधीनत्वेनसर्वंखल्विदंब्रह्मेतिसर्वस्यतत्त्वंयुक्तमितिभावः । एवमनंगीकारेबाधकमाह दुर्घटत्वादिति ईश्वरान्येनकर्तुमशक्यत्वात् ५८

दुर्घटत्वमेवदर्शयति क्षित्यादीनामिति क्षित्यादीनामर्थानांपदार्थानां कतमापिछाया कतमोपिप्रकारो विचार्यमाणेसतिनघटतइतिशेषः । छायारीतिःप्रकाशश्चभावश्चेत्यभिधीयतेइत्यभिधानंइहकार्य प्रपंचे हिशब्दोहेत्वर्थः निर्द्धारणार्थवाचिनातमप्प्रत्ययेनकस्यापिप्रकारस्यासंभवोक्तेः परमेश्वरकल्पितत्वेनैतत्कार्यंसत् इतिवक्तुंयुक्तं । प्रकारभावमुपपादयति नसंघातइति । पर मेश्वरकल्पनामंतरेणकार्यंभवतीतिवदन्प्रष्टव्योभवति क्षितिलक्षणंकार्यंकेवलमपांपुंजः तद्विकारोवा तद्व्यतिरेकेणोत्पन्नंवा वृक्षद्वयसंयोगवदुभयोःसंयोगमात्रंवा । नप्रथमइत्याह नेति अयंसं घातोन । असंभवात् । क्षितेःकठिनावयवारब्धत्वात्केवलमपांद्रवत्वेनतत्कार्येपर्वतादीनांमज्जनापत्त्याक्षितेःस्वरूपलयप्रसक्तेः आधाराभावेनसर्वप्राणिप्राणनाशप्रसंगात् । नद्वितीयइत्याह विका रइति अत्रनञोऽध्याहारःकर्तव्यःअपांविकारोपिनोपपद्यते । कालुष्यादिलक्षणविकारमात्रेणक्षितित्वानुपपत्तेः । नतृतीयइत्याह । नपृथगिति । अद्भ्यःक्षितेःपृथक्स्थित्यदर्शनात् नापिचतुर्थ इत्याह । नान्वितइति सहावस्थानमात्रेणकार्योत्पत्त्यदर्शनात् । क्षित्यादीनामर्थानांपदार्थानांमध्येकतमापिछायाकतमोपिभावः पदार्थःकार्यजननशक्तिमान्नघटते । विचारासहत्वात् । तथाहि अ द्भ्यःपृथिवीतिश्रूयते तत्रप्रस्तुतात्मशक्तिमंतरेणकेवलानामपांपृथिवीजनकत्वंकथमितिवा । शेषंपूर्ववत् ५९ ननुविश्लिष्टानांपदार्थानामन्योन्यंमहत्कार्योत्पत्तावसामर्थ्यमस्तु । संश्लिष्टानांनियमनुपप त्तिरित्याशंक्यश्रीनारायणकटाक्षबीजमंतरेणावयवावयविनोरप्यनुपपत्तिःस्यादेवेत्याह धातवइति धातवःक्षित्यादिप्रपंचभूतादिपदार्थाः । तन्मात्रावयवैर्विना । गंधादिव्यतिरेकेण । सुरभिगंधवती पृथिवीशुक्लभास्वरंसलिलमित्यादिव्यावर्तकधर्माभावेस्वरूपाभावप्राप्तिरेवस्यादित्यर्थःअवयवित्वादिति । नह्यवयविनोऽवयवाभावेअवयविव्यवहारोयुक्तस्तस्मात् चशब्दएवार्थेसमुच्चयार्थेवा प्रत्यक्षसि द्धत्वादवयवित्वाच्चेति अयंनिर्णयःकुत्रदृष्टइतितत्राह असतीति इवयथा आसमंतात्सन्नावयवाःसर्वात्मनातंतुलक्षणाः अवयवानष्टायदितर्हिसदवयविनितंतुरहितेपटेपटव्यवहारोपिनष्टइतिशेषः तंतुव्य

क्षित्यादीनामिहार्थानांछायानकतमापिहि ॥ नसंघातोविकारोपिनपृथङ्नान्वितोपिवा ५९ धातवोऽवयवित्वाच्चतन्मात्रावयवैर्विना ॥ नस्युर्ह्यस त्यवयविन्यासन्नावयवाइव ६० स्यात्सादृश्यभ्रमस्तावद्विकल्पेसतिवस्तुनः ॥ जाग्रत्स्वप्नौयथास्वप्नेतथाविधिनिषेधता ६१

तिरेकेणपटाभावात् । यथावयवाभावेऽवयवीनास्तितथा अवयविनिनिवृत्तेऽवयवाअपिनिवृत्ताःस्युरित्यतोवाह आसन्नावयवाअपि नष्टाःस्युरित्यर्थः यथाऽऽसन्नावयवाआतानवितानावयवत्वसंसर्ग प्राप्तास्तंतुलक्षणाअवयवाःप्रागसत्यवयविनिपटेपटव्यवहारंनजनयंति तथागंधाद्यवयवाः प्रागसत्सुक्षित्यादिषु पश्चात्क्षित्यादिव्यवहारंनजनयंतीतियतस्तदभावेतदभावःस्पष्टइत्यन्वयव्यतिरेकौदर्शिता वितिज्ञातव्यमिति । एवंदुर्घटत्वेनाविद्याकल्पितप्रपंचस्याविद्याबाधानंतरमनुवृत्तस्यापिनवस्तुतत्त्वमितिकल्पनमनुपपन्नं विश्वंसत्यंमघवानायुवोरिदापश्चनप्रमिनंतिव्रतंवां पद्धियुक्त्याविरुध्येततदीशक्र तमेवहीतिश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धांयुक्तिंहिशब्देनदर्शयति । असत्यस्यावयविन्यासन्नावयवानचेतिकेचित्पठंति । अयमर्थःगंधावयवव्यतिरेकेणपृथिव्याद्यवयविनोनस्युश्चेत्किंनश्छिन्नमितितत्राह असतीति क्षित्यामवयविन्यसतिगंधाद्यवयवाएवनासन्नित्यन्वयः अवयवाभावेऽवयव्यभावेनकारणाभावापत्त्यासर्वासत्त्वप्रसंगलक्षणोच्छेदइतिभावः ६० नन्ववयवावयविनोःसादृश्यमात्रेणतस्यायमवयवइति व्यवहारस्तस्मात्तद्व्यतिरेकेणसोपिनास्तीतिकथमापद्यतइतितत्राह स्यादिति सत्यंसादृश्यभ्रमःस्यात्तावत्कस्मिन्सतीतितत्राह विकल्पइतिवस्तुनोविकल्पेभेदेसतीत्यन्वयः यथापट्टणादिषुरूप्यमवलो क्यतत्संस्कारवतःसहस्रकिरणसंपर्केणचकाशमानंक्वापिशुक्तिकाशकलंसंदृश्यद्वयोःसादृश्यमात्रादिदंरजतमितिभ्रमोदृश्यतेतथाक्षित्यादेर्गंधादेर्भेदेवस्तुसादृश्यमात्रेणव्यवहारःस्यात् नचात्रभेदोपुज्यते स्वरूपहानेरतोवयवाभावेऽवयव्यभावआपद्यतेस्वरूपत्वादितिभावः । पटस्यप्रत्येकंतंतुनाभेदेपिसमुदायरूपेणाभेदादुक्तंयुक्तमिति । नन्ववयविपदार्थसद्भावेइयंचिंता । सएवनास्ति । परमाणवएवपुं जीभूय कार्यंजनयंतीत्यंगीकार्यत्वात्प्रतिक्षणंविनाशाच्च अभेदग्राहिप्रत्यभिज्ञायाश्चसंस्कारजनितसादृश्यमात्रविषयतयाभ्रांतित्वादित्यतोवाह । स्यादिति वस्तुनोभेदेसतितदुक्तंसत्यंस्यात्तदेवनास्ति

एकत्वस्यसाक्षिप्रत्यक्षेणानुभूयमानत्वात् साक्षिणोभ्रांतित्वेनसर्वस्यविनाशसाधकस्यापिव्याप्तिग्राहकप्रमाणप्रामाण्यस्यसाम्यात्परमाणुपुंजपक्षेपिनिगदितदोषानिस्तारात् परमाणुभिर्विनापुंजाभावेनस्व रूपंनस्यादतोदुर्घटघटकेनकेनचिद्भवितव्यं सचादृष्टकर्मणोश्चेतनाश्रयत्वेनपृथक्सामर्थ्याभावाच्चेतनएवभवेत् चेतनसामान्यस्यहिताकरणादिनापारतंत्र्यप्रतीतेर्निरवयवत्वेनप्रवृत्त्यनुपपत्तेश्चतत्प्रवर्तकत्वे नाघटितघटकत्वेनमाहात्म्याकरपरमचेतनपरिकल्पनयैवशरीरपदार्थोपादानभूतपृथिव्यादियोगोदृश्यतइतिसिद्धं । कार्यकारणवस्तूनांविशेषोनानिरूपितः तथापीशेच्छयैवासौदृश्यतेनियतोपिचे तिस्मृतेः एतादृशोविशेषः कुत्रदृष्टइतितत्राह जाग्रदिति यथास्वप्नेजाग्रदिदमयंस्वप्नइतिविशेषइश्वरेच्छयादृश्यते यएषस्वप्नान्दर्शयतीतिश्रुतेः नतत्ररथानरथयोगानपथानोभवंति । अथरथान् रथयोगान्पथः सृजतइत्यादेःस्वप्नेप्रतीयमानंसर्वमीश्वरेच्छाकर्तृकामितिज्ञायते तथाविधिनिषेधविशेषोपीश्वरकल्पनयैवप्रवर्ततइत्याह तथेति अग्निष्टोमेनस्वर्गकामोयजेतेत्यादिमहाविधित्वं अरुण यापिंगाक्ष्यैकहायिन्यागवासोमंक्रीणातीत्याद्यवांतरविधित्वं । तथाब्राह्मणोनहंतव्यइत्यादिमहानिषेधत्वं । नमृषावदेदित्याद्यवांतरनिषेधत्वंचेश्वरेच्छाक्लृप्तमित्यन्वयः सइदंसर्वमसृजतेत्यादेः संको चेकारणाभावान्मुख्यार्थएवांगीकर्तव्यः । अत्रतत्तद्विशेषस्यपरमेश्वरक्लृप्तत्वनिश्चयायामिथ्याभूतजाग्रत्त्वग्रहणंनतुतद्वत्स्वप्नस्यापिमिथ्यात्वनिश्चयाय । तस्यार्थक्रियाकारित्वेनसत्यत्वनिश्चयात् । अनन सर्वस्यमिथ्यात्वेरज्जुसर्पस्यमिथ्यात्वंरज्जुखंडसत्यमितीयंव्यवस्थाकुतइत्याशंक्यमिथ्याभूतस्वप्नेपिजाग्रत्स्वप्नव्यवहारवत् व्यवहारमात्रमत्रचेत्यादिश्रुत्योच्यतइति ६१ एवंसर्वस्मादात्मनउपका रकत्वेनप्रेष्ठत्वाद्येनविनातत्प्रसादोनभवेद्यस्मिन्सतिसंजाघटीतिभगवति तत्समर्पणसमयेतंभावनामकारंदर्शयति । भावेति मुनिःशास्त्रतत्त्वज्ञानी आत्मनः भावाद्वैतंक्रियाद्वैतंतथाद्रव्याद्वैतंचैतन्वर्त

भावाद्वैतंक्रियाद्वैतंद्रव्याद्वैतंतथात्मनः ॥ वर्तयन्स्वानुभूत्येहत्रीन्स्वप्नान्धुनुतेमुनिः ६२ कार्यकारणवस्त्वैक्यदर्शनंपटतंतुवत् ॥ अवस्तुत्वाद्विकल्पस्य भावाद्वैतंतदुच्यते ६३ यद्ब्रह्मणिपरेसाक्षात्सर्वकर्मसमर्पणम् ॥ मनोवाक्तनुभिःपार्थक्रियाद्वैतंतदुच्यते ६४ आत्मजायासुतादीनामन्येषांसर्वदेहिनाम् ॥ यत्स्वार्थकामयोरैक्यंद्रव्याद्वैतंतदुच्यते ६५ यद्यस्यवानिषिद्धंस्याद्येनयत्रयतोनृप ॥ सतेनेहेतकर्माणिनरोनान्यैरनापदि ६६

यन् स्मरणंकुर्वन्स्वानुभूत्याविर्भूतस्वरूपज्ञानेन । इहजगतिसतत्त्रीन्स्वप्नान् जाग्रदाद्यवस्थानुभवानिमित्ताज्ञानशब्दवाच्यानर्थान्धुनुतेनिरस्यतीत्यन्वयः ६२ किंतद्भावाद्वैतादिकंयेनतदवश्यमनु ध्येयमितितदाह । कार्यकारणेति । महदादिकार्येषुप्रकृतितद्गुणाख्यकारणेषुचस्थितस्यवस्तुनोनित्याप्रतिहतस्यहरेरेकत्वदर्शनम् । तत्कथमिवपटतंतुवत् पटस्यतंतूनांचाभेदलक्षणैकत्वंयथाप्रामा णिकंतथेत्यर्थः । प्रकृतिंपुरुषंचैवप्रविश्यपुरुषोत्तमइत्यादेः । मृद्घटइतिसामानाधिकरण्येनकार्यकारणयोरभेदोक्त्याश्रीहरिसंबंधाप्रतीतेःप्रकृतासंगतंस्यान्निदर्शनंचैकत्वप्रदर्शनपरमित्युक्तएवार्थः । प्रतीतार्थंपरित्यज्याप्रतीतार्थकथनेकिंकारणमत्राह अवस्तुत्वादिति घटादिप्रपंचस्यानिसत्त्वेनप्रतिहतत्वात्स्वतएवकार्योत्पादनसामर्थ्याभावादस्तुत्वादसामर्थ्यत्वाद्विशिष्टत्वान्मिलितत्वात्कार्यज ननशक्त्यभावाद्वा इदंचभगवन्माहात्म्यप्रकटनं गणंयुगपदाविशदितिस्वोक्तेःकार्यकारणानुविष्टानांभगवद्रूपाणामत्यैक्यमेकत्वं तत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशत् समाधिगेतास्मिविधूतभेदमोहइत्यादिश्रुति स्मृतिभिरुच्यतइतिज्ञानपूर्वकमुपासनंकार्यमितिशेषः ६३ नऋतेत्वत्क्रियतेकिंचनारेमहामर्कंमघवंचित्रमर्चेति क्रियाद्वैतम् ६४ आत्मजायादीनामन्येषांचदेवदत्तादीनांभगवदधीनत्वदर्शनंयच्चा र्थकामयोरैक्यंभगवद्विषयत्वदर्शनंतत्सर्वंद्रव्याद्वैतं मन्येतदर्पितमनोवचनात्मगेहप्राणःपुनातीत्यादिनोच्यतइत्यन्वयः अनेनजीवस्यश्रीहरिणाद्वैतमुच्यते तत्रैवचाद्वैतशब्दार्थग्रहणं नतुस्वरूपैक्य मितिशिक्षाग्राह्येतिज्ञापतइति ६५ उपासनाप्रकारंनिरूप्याधुनार्चनादिप्रकारंदर्शयति यद्यस्येति यस्यपुरुषस्ययेनद्रव्येणयत्रयस्मिन्देशेकालेवायतोयस्मादुपात्तमनिषिद्धंश्रुतिस्मृतिलोकाविहितं सनरस्तेनतस्मिन्देशेकालेवातस्मात्पुरुषाद्प्राप्तेनकर्माणिपूजालक्षणानीहेतकुर्यात् अन्यैर्निषिद्धैर्नकुर्यादित्यन्वयः नन्वेवंतर्ह्यापद्युपरमएवप्राप्तइतितत्राह अनापदीति ६६

एतैरनापदिविहितैरन्यैरापदिविहितैः अस्यहरेर्गतिंज्ञानंस्थानंवायायादितिलङर्थेलिङ्आप्नोतीत्यर्थः ६७ उक्तमर्थमनुभवसिद्धंकरोति यथेति दिग्गजशब्देनदिक्पालानुपलक्षयाति तस्यसेवाकर्तव्ये तिशेषः ६८ ममाप्यनुभवसिद्धंदर्शयितुंस्वचरितमाह अहमिति कश्चिदित्यात्मानंनिंदयत्यथनाम्नोपबर्हणोगंधर्वइति पूर्वं अतीतेमहाकल्पेअतीतब्रह्मकाले । ब्राह्मंकालः परश्चेतिमहाकल्पश्चकीर्तित इति ६९ तत्पुरलंपटः तासांपुरेगृहेलंपटः स्थातुमुत्सुकमनाः ७० गंधर्वादिगणाअगायन् ७१ तद्विदित्वागतःस्त्रीभिःपरिवृतोऽगायं हेलनंविश्वसृजांपुरतःस्त्रीभिःसंभूयमदोपरक्तगानल क्षणं ७२ तावत्तदानीमेव अनुसंगेननिरंतरसेवालक्षणसंगेनभक्त्यावा तीव्रस्नेहोनुषंगोथनैरंतर्यानुसेवनमित्यभिधानात् ७३ अतइत्येतदपास्तंनिगमयति धर्मइति । न्यासिनांपदवींनिवृत्तिमार्गं

एतैरन्यैश्चवेदोक्तैर्वर्तमानःस्वकर्मभिः ॥ गृहेप्यस्यगतिंयायाद्राजंस्तद्भक्तिभाङ्नरः ६७ यथाहियूयंनृपदेवदुस्त्यजादापद्गणादुत्तरितानतुप्रभो ॥ यत्पा
दपंकेरुहसेवयाभवानहार्षीन्निर्जितदिग्गजःक्रतुः ६८ अहंपुराभवंकश्चिद्गंधर्वउपबर्हणः ॥ नाम्नातीतेमहाकल्पेगंधर्वाणांसुसंमतः ६९ रूपपेशलमाधु
र्यसौगंध्यप्रियदर्शनः ॥ स्त्रीणांप्रियतमोनित्यंमत्तस्तत्पुरलंपटः ७० एकदादेवसत्रेतुगंधर्वाप्सरसांगणाः ॥ उपहूताविश्वसृग्भिर्हरिगाथोपगायने ७१
अगायंस्तद्विदित्वाहंस्त्रीभिःपरिवृतोगतः ॥ ज्ञात्वाविश्वसृजस्तन्मेहेलनंशेपुरोजसा ७२ याहित्वंशूद्रतामाशुनष्टश्रीःकृतहेलनः ॥ तावद्दास्यामहंजज्ञेत
त्रापिब्रह्मवादिनाम् ॥ शुश्रूषयानुसंगेनप्राप्तोहंब्रह्मपुत्रताम् ७३ धर्मस्तेगृहमेधीयोवर्णितःपापनाशनः ॥ गृहस्थोयेनपदवीमंजसान्यासिनामियात् ७४
यूयंनृलोकेबतभूरिभागालोकंपुनानामुनयोभियांति ॥ येषांगृहानावसतीतिसाक्षाद्गूढंपरंब्रह्ममनुष्यलिंगम् ७५ सवाअयंब्रह्ममहद्विमृग्यंकैवल्यनिर्वा
णसुखानुभूतिः ॥ प्रियःसुहृद्वःखलुमातुलेयआत्मार्हणीयोविधिकृद्गुरुश्च ७६ नयस्यसाक्षाद्भवपद्मजादिभीरूपंधियावस्तुतयोपवर्णितम् ॥ मौनेनभ
क्त्योपशमेनपूजितःप्रसीदतामेषससात्वतांपतिः ७७ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ इतिदेवर्षिणाप्रोक्तंनिशम्यभरतर्षभः ॥ पूजयामाससुप्रीतःकृष्णंचप्रेमविह्वलः ७८
कृष्णपार्थावुपामंत्र्यपूजितःप्रययौमुनिः ॥ श्रुत्वाकृष्णंपरंब्रह्मपार्थःपरमविस्मितः ७९ इतिदाक्षायणीनांतेपृथग्वंशाःप्रकीर्तिताः ॥ देवासुरमनुष्याद्या
लोकायत्रचराचराः ॥ ८० ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपारमहंस्यांसंहितायांसप्तमस्कंधेषोडशोध्यायः ॥१६॥ समाप्तोयंस्कंधः ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

अर्चिरादिमार्गेणवैकुंठंवा ७४ यूयमित्यादिपद्यमुक्तार्थम् ७५ कैवल्येनप्रकृतिप्राकृतमिश्रराहित्येनाप्तंयन्निर्वाणसुखंस्वरूपसुखंतस्यानुभूतिरनुभवोयस्यसतथा ७६ ७७ यत्रयस्यप्रेमरसस्तत्रसस्ना तः ७८ ७९ परमप्रमेयमुपसंहराति इतीति दाक्षायणीवंशस्यशाखोपशाखाभेदेनवर्णितत्वादितिशब्दःसमाप्तिवचनः यत्रयेषुवंशेषु ज्ञानमात्रंविहायस्थावरसंग्रहणायचराचराइति ८० भुज विलसितशौर्यंभुजंगदमजितंविष्णुं । वंदेभुजगशयनंभुजयुगकल्पितग्रीवं । पदरत्नावलिर्श्चेषासप्तमस्कंधसंगता । तुलसीवद्धरेःप्रीत्यैभूयाद्विभववारिधेः । इतिश्रीमन्महेंद्रतीर्थपूज्यपादशिष्यविज यध्वजतीर्थमुनींद्रकृतायांपदरत्नावल्यांश्रीमद्भागवतटीकायांसप्तमस्कंधेषोडशोध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१ ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य शतवर्षपरिमितःकालः परइत्युच्यते । कालंपरं स्वमनुभूय परः स्वयंभूरित्युक्तेः । महाकल्पश्चोच्यते ।

॥ इति श्रीमद्भागवते सप्तमः स्कंधः समाप्तः ॥